

ISSN 2706 - 719X (Online)

ISSN 1680 - 1245 (Print)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi

Серия: Социальные и гуманитарные науки

Series for Social and Humanitarian Studies

Çıd

Tom

Volume

18 № 3

Sumqayıt - 2022

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 18

2022

№ 3

Sumqayıt – 2022

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədiniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatix , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный секретарь)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров , <i>акад. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Булудхан Халилов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Buludkhan Khalilov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

ÜNSİYYƏTİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

¹XALIQOV FİKRƏT RAMAZAN oğlu

²CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 1 – f.e.d., professor, 2 – ped.e.d.

Cafarova_nabat@mail.ru

Açar sözlər: ünsiyyət, insan cəmiyyəti, qarşılıqlı anlaşma, müasir problemlər, məlumatların dinlənilməsi, məlumatın ötürülməsi, şəxslər arasında əlaqə, virtual ünsiyyət

Ünsiyyət qarşılıqlı münasibətlərdən doğur. Ünsiyyətin ən aktiv, aparıcı sahəsi nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Ünsiyyət prosesində dörd nitq bacarığından istifadə edilir: dinləmə, danışma, oxu və yazı. Digərlərini anlamaq, məlumat almaq üçün dinləmək və oxumaq bacarığının olması vacibdir. Fikirlərin qarşı tərəfə ötürülməsinə danışmaq və yazmaq bacarığı kömək edir. Ünsiyyət zamanı hər bir şəxs qarşı tərəfi dinləyir, yazdığını oxuyur, fikir və arzularını danışmaqla və yazmaqla bir-birinə çatdırır. Odur ki, insanların bir-biri ilə anlaşması, ünsiyyətdə olması, telefon söhbətləri, mesajlar, şifahi və yazılı nitq, adi danışq təzi nitqin inkişafında mühüm rola malikdir. Ünsiyyət prosesində hər sözü məharətlə işlətmək, səs tonuna diqqət yetirmək, daha gözəl və canlı danışmaq, jest və mimikaların ahəngini gözləmək, geyimə, hərəkətlərə(müsahibinə baxışı, ayaq üstə durmaq qaydası, əl-qol hərəkətləri və s.) fikir vermək əsas şərtidir. Bunlar ünsiyyətin gözəlliyini tamamlayır və ünsiyyət zamanı hər şeyin gözəl olması ruh yüksəkliyi yaradır.

Azərbaycan dilinin tədrisində də şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ən zəruri qrammatik anlayışları və dil konstruksiyalarını mənimsətmək, şifahi və yazılı nitqi: dinləyib-anlama-danışma vərdişlərini inkişaf etdirmək onların ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Ünsiyyət ciddi sosial əhəmiyyət kəsb edən bir sahə kimi alimlərin diqqətini özünə çəkməklə müxtəlif elm sahələrində, fərqli aspektlərdə tədqiq olunur. Tədqiqatlardan məlum olur ki, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında ünsiyyət körpü rolunu yerinə yetirir.

Ünsiyyət insan cəmiyyətinin bariz təzahürü və onun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən prosesdir. İki və ya daha çox şəxs arasında qarşılıqlı anlaşma və ya qarşılıqlı münasibət, əlaqə, bir şəxsdən başqa şəxsə məlumatın ötürülməsi, digər canlılara, yaxud əşyalara da məlumatın ötürülməsi-ünsiyyət hərəkətidir. Ünsiyyət zamanı qarşı tərəfin hiss və düşüncələri ilə tanışlıq və həmçinin məlumatların dinlənilməsi, ötürülməsi prosesi baş verir.

Qeyd olunduğu kimi, ünsiyyət qarşılıqlı münasibətlərdən doğur. Ünsiyyətin ən aktiv, aparıcı sahəsi nitq vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ünsiyyət prosesində dörd nitq bacarığından istifadə edilir: dinləmə, danışma, oxu və yazı. Digərlərini anlamaq, məlumat almaq üçün dinləmək və oxumaq bacarığının olması vacibdir. Fikirlərin qarşı tərəfə ötürülməsinə danışmaq və yazmaq bacarığı kömək edir. Ünsiyyət zamanı hər bir şəxs qarşı tərəfi dinləyir, yazdığını oxuyur, fikir və arzularını danışmaqla və yazmaqla bir-birinə çatdırır. Odur ki, insanların bir-biri ilə anlaşması, ünsiyyətdə olması, telefon söhbətləri, mesajlar, şifahi və yazılı nitq, adi danışq təzi nitqin inkişafında mühüm rola malikdir. Ünsiyyət prosesində hər sözü məharətlə işlətmək, səs tonuna diqqət yetirmək, daha gözəl və canlı danışmaq, jest və mimikaların ahəngini gözləmək, geyimə, hərəkətlərə(müsahibinə baxışı, ayaq üstə durmaq qaydası, əl-qol hərəkətləri və s.) fikir vermək əsas şərtidir. Bunlar ünsiyyətin gözəlliyini tamamlayır və ünsiyyət zamanı hər şeyin gözəl olması ruh yüksəkliyi yaradır.

Azərbaycan dilinin tədrisində də şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ən zəruri qrammatik anlayışları və dil konstruksiyalarını mənimsətmək, şifahi və yazılı nitqi: dinləyib-

anlama-danışma vərdişlərini inkişaf etdirmək onların ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırmasında mühüm rol oynayır [1]. Ünsiyyət ciddi sosial əhəmiyyət kəsb edən bir sahə kimi alimlərin diqqətini özünə çəkməklə müxtəlif elm sahələrində, fərqli aspektlərdə tədqiq olunur. Tədqiqatlardan məlum olur ki, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında ünsiyyət körpü rolunu yerinə yetirir. Hər bir şəxsin(şagirdin) təlim, sosial, əmək münasibətlərinin yaranmasında, inkişafında, ümumiyyətlə, həyatı bacarıqlarının inkişafında ünsiyyət əhəmiyyətli yer tutur [2, s. 56].

Ünsiyyətin müxtəlif formalarının mövcudluğu(şifahi, yazılı, rəsmi və qeyri rəsmi, qruplararası, şəxsiyyətlərarası və s.) ünsiyyət sferasının genişlənməsi ilə xarakterizə edilir. Qarşılıqlı əlaqənin-ünsiyyətin digər formaları da vardır. Məsələn:

1.Qeyri-verbal ünsiyyət (bədən dili; mimika (üz ifadəsi); gözlə əlaqə; səslər).

2.Verbal ünsiyyət (nitq; jestlərlə danışmaq; yazı).

“Ünsiyyət nədir?” sualının müxtəlif aspektlərdən izah edilməsi həmişə maraq doğurur. Ünsiyyətin diqqət çəkən məqamlarının qeyd edilməsi də məqsədəuyğundur:

- Ünsiyyət – kommunikasiyadır.
- Ünsiyyət sərbəst, müstəqil nitqin formalaşmasına zəmin yaradır.
- Ünsiyyətdə iki və ya daha çox adam iştirak edir.
- Ünsiyyət-məlumatın bir fərddən digərinə ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesidir.
- Ünsiyyət uşaq dünyaya gəldiyi və ilk dəfə ağladığı andan, anasının ona cavab verməsi ilə başlayır.

XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş “ünsiyyət” termini cəmiyyətdəki məlumat mübadiləsinin xüsusiyyətlərini əks etdirməyə başlamışdır. Qısa müddətdə əsas mənası ilə birlikdə sosial-mədəni məna qazanmışdır.

Ünsiyyət vasitəsi ilə tədqiqatçılar, hər şeydən əvvəl, psixoloji və emosional təmasları, iki şəxs arasındakı ünsiyyəti və yalnız bundan sonra-məlumat mübadiləsinə başa düşürlər [9, s. 61].

Belə ki, ünsiyyət aşağıdakı şəkildə baş verir:

- məlumatı görmək, eşitmək və ya hiss etmək;
- eşitdiyini, gördüyünü və hiss etdiyini anlamaq;
- alınan məlumata cavab hazırlamaq;
- cavabın verilməsi yolunu seçmək;
- cavabı vermək və bu cavabın qarşı tərəfdən anlaşıldığına əminlik hiss etmək.

Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Nitqə yiyələnmə prosesinin ayrılmaz şərtlərindən biri də onun funksiyalarının: kommunikativ və ünsiyyət funksiyalarının, nitqi planlaşdırma funksiyasının və işarə funksiyalarının nitqdə geniş yer tutmasıdır.

Tədqiqatçılar ünsiyyətdə iki əsas fərqi ayırd edirlər:

1) ünsiyyət praktik və mənəvi mahiyyət daşıyır, yəni maddi tərəfdən əlavə məlumat ötürməyə yönəldilmişdir.

2) ünsiyyətin bir subyekt ilə bir obyekt arasında bir informasiya əlaqəsi kimi tərifinə əsaslanaraq, bu müddətdə məlumat alanın kim olduğu-insan, yaxud heyvan və ya maşın olduğu qənaətinə gəlmək olar, çünki bu məlumat alıcısının bir obyekt olduğunu qəbul etməklə, buna uyğun davranmalı olan birtərəfli proses kimi də qəbul edilə bilər.

Ünsiyyət zamanı məlumatlar cisimlər arasında dolaşır, artır və zənginləşir, buradan nəticə çıxır ki, ünsiyyət zamanı məlumatı göndərəni və alıcını ayırmaq mümkün deyil, yalnız ünsiyyətdə həmsöhbətlər, tərəfdaşlar olur [7, s. 12].

“Ünsiyyət” termini insan cəmiyyətində yaranan müxtəlif əlaqələri və münasibətləri təyin etmək və xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Ünsiyyət prosesləri, hər hansı bir işarə sistemindən istifadə edərək həyata keçirilən məlumatların insandan-insana ötürülməsinin, qarşılıqlı əlaqəsinin spesifik bir forması kimi qəbul olunur.

G.M.Andreyevaya görə, kommunikativ, qavrayış və interaktiv tərəflər ünsiyyətin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir[1, s. 80].

Rabitənin özü də geniş mənada ünsiyyətin bir hissəsidir, yalnız insanların qarşılıqlı əlaqəsini deyil, həm də maddi obyektlərin əlaqəsini nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyət və onun əhatə dairəsini, ünsiyyət iştirakçılarını və onların ifadə vasitələri seçməsinə, qarşılıqlı təsirinin müvəqqəti və ya məkan amilini müəyyənləşdirən ünsiyyət çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir. Ünsiyyət məkanı mesaj yazmaq və ya şərh etmək üçün zəruri olan mühit kimi göstərilir.

Deməli, yeni ünsiyyət formalarının meydana çıxması ilə cəmiyyətin mədəni inkişafının gedişi də dəyişir, çünki bu anlayışlar bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılıdır. Yeni informasiya texnologiyaları yalnız informasiya ilə ünsiyyətin təbiətini deyil, həm də ünsiyyət prosesi haqqında anlayışları kökündən dəyişdirməyə səbəb oldu.

İKT ünsiyyəti hədəflər, strategiyalar, ünsiyyət iştirakçıları və s. kimi bir sıra qurucu xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da onu xüsusi bir ünsiyyət növü kimi ayırmağa imkan verir. Kompüter rabitəsinin öyrənilməsi ilə bağlı “virtual ünsiyyət” ifadəsi yarandı ki, bu da “həqiqətən mövcud olmayan və ya reallaşdırıldığından fərqli olaraq qəbul edilən” bir obyekt deməkdir [12, s. 102].

“Virtual reallıq” termini İKT vasitəsi ilə yaradılan dünyanı bildirir. Həqiqətdə mövcud deyil, ancaq kompüter insanın görmə, eşitmə və digər hissələrinə təsir göstərərək bu dünyaya dalmaq xəyalına səbəb ola bilər. Virtual obyektlərin yalnız faktiki olaraq mövcud olduğu “virtual gerçəklik” ifadəsi, nəsil prosesinin sona çatması ilə yoxa çıxdıqda, cisimlərin əlaqələrindən asılı olmayaraq mövcud olan gerçək reallığa qarşı çıxır.

Bununla birlikdə, xəyali olarkən, virtual reallığın gerçəklik obyektlərini əks etdirdiyinə inanmaq səhvdir. Virtuallığın kommunikativ məkanı hər şeyin virtual vəziyyətə keçməsi üzərində qurulur ki, bu da təsəvvür edilə bilən, xəyali müstəvidir.

İnkişaf etdikcə kommunikativ internet mühiti yeni bir ünsiyyət formalarının və vasitələrinin meydana gəlməsini stimullaşdıran yeni bir reallığın xüsusiyyətlərini əks etdirir. Nə vaxtsa bu, bütövlükdə cəmiyyətin nitq davranışına təsir göstərən yeni, şəbəkəli bir həyat tərzinin formalaşmasıdır [9, s.13]. Virtual ünsiyyətin, ünsiyyət qurmanın real məkanda ünsiyyətə xas olan müxtəlif funksional tərəfləri olmasına baxmayaraq O.V.Lutovinova, üçüncü sosiallaşma, mədəniyyətlərarası, özünü təqdim etmə və əyləncəli olan qruplara ayırır. Belə ki, başlanğıcda sosiallaşmanın iki əsas forması var idi: əsas və orta.

Birincil sosiallaşma qohumların və dostların əhatəsində, ikinci sosiallaşma-rəsmi qurumlar (məktəb, universitet, əmək) çərçivəsində baş verir [10].

Yeni informasiya texnologiyalarının meydana çıxması ilə istifadəçi özü üçün yeni bir həqiqətə qovuşur, o, gerçək və virtual ünsiyyəti birləşdirərək mövcud şərtlərə uyğunlaşır. Beləliklə, “üçüncü sosiallaşma” meydana gəlir. Bu termin isə müəyyən bir şəbəkə cəmiyyətində normaların, dəyərlərin və davranış modellərinin interiorizasiyası prosesini göstərmək üçün istifadə olunur.

Bəzi tədqiqatçılar ictimailəşmə prosesinin fərdin mədəniyyətlərarası olması ilə, yəni “üzvü olduğu mədəniyyətin ənənələrini, adətlərini, normalarını və dəyərlərini mənimsəməsi” ilə müşayiət olunduğunu düşünürlər.

Yeni bir mədəniyyətə-ünsiyyətə girən istifadəçi müstəqil olaraq bu və ya digər seqmentlərə uyğun davranır. Virtual məkana daxil olan linqvistik şəxsiyyət, öz nitqi ilə uğurlu ünsiyyət üçün yeni bir reallığın normalarına əməl edə bilər.

Digər bir xüsusiyyət, fərdin ictimaiyyətə açıq olmaq, digər istifadəçilər tərəfindən tanınmaq və eyni zamanda adsız qalmaq istəyidir. Bu proses tədqiqatçıların internet ünsiyyətinin əsas hədəflərindən biri kimi qiymətləndirdiyi “özünü təqdim etmə” adlanır. O.V.Lutovinovaya görə, əksər hallarda, virtual ünsiyyət prosesində hər bir dilçi, üstünlüklərinə diqqət yetirərək özünü ən yaxşı tərəfdən göstərməyə çalışır. Ünsiyyət aktının mənfi keyfiyyətlərini şişirdikdə isə qəbul

edilənin əksinə bir proses baş verir. Buna baxmayaraq, ünsiyyətdə özünü təqdim edənə məqsədi iştirakçılar tərəfindən həyata keçirilir.

Virtual ünsiyyət tez-tez cəlbədicə, əyləncəli, ciddi, məcburi bir hal kimi əsl ünsiyyətə qarşı qoyulur. İnternet ünsiyyətinin əksər iştirakçıları virtual məkanda ünsiyyətin məqsədlərini onları gündəlik işlərindən yayındırmaq cəhdi və əyləncə axtarışı kimi qəbul edirlər. Bütün bunlar əyləncə məqsədini internet ünsiyyətinin qurucu hədəflərindən biri kimi ayırmağa imkan verir. İnternetdə qarşılıqlı əlaqənin digər bir xüsusiyyəti, proksemika (məsafə, rahat yer), kinesika (hərəkətlər, jestlər), göz təması, xronologiya (vaxt, zaman) və s. kimi şifahi olmayan ünsiyyət elementlərinin olmamasıdır.

İnternet ünsiyyəti qrafik və multimediyə şəkillərinin və interaktivliyinin olması ilə xarakterizə olunur, şəbəkə istifadəçisi bir blog yazısı və ya forum haqqında rəy yazı bilər və s. İnternet ünsiyyətini şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin spesifik bir növü kimi səciyyələndirən hipertekstuallığına diqqət yetirmək lazımdır. Tədqiqatçılar hiperteksti dərsliklər, məlumat kitabları, ensiklopediyalar, eləcə də təlimat və linkləri olan hər cür mətn kimi başa düşürlər.

Hipermətn istifadəçisinin məlumatı saxlamaq və ötürmək üçün istifadə etdiyi çoxsaylı, eyni vaxtda məlumat axınlarına yönəlmişdir [10]. Bir daha virtual ünsiyyətin vacib bir xüsusiyyəti-ərazi, sosial, yaş, cinsiyyət və s. "silinməsi" ilə xarakterizə olunan internet ünsiyyətinin qloballığıdır.

Həqiqi ünsiyyət isə müəyyən obyektlərlə əhatə olunmuş lokal bir fenomendir. Bu xüsusiyyət ilk növbədə bir insanın eyni anda bir neçə yerdə ola bilməməsi ilə əlaqədardır [11, s.28]. Həqiqi məkanın virtual ilə əlaqəsiz şərtsizliyindən də danışa bilərik, istək və imkanlardan asılı olmayaraq gerçəklik itir, virtual realıq ünsiyyət iştirakçılarının subyektiv münasibətlərinə uyğun olaraq yaradılır. İnternet ünsiyyətinin vurğulanmış xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq şəxssiz formada həyata keçirilən internet məkanında ünsiyyətin ümumdünya xarakterini müəyyən edən anonimlik də əlavə edilir.

Həqiqi məkandakı ünsiyyət bu xüsusiyyətdən məhrumdur, çünki ünsiyyət quranlar həmsöhbətləri haqqında müəyyən bir məlumata sahibdirlər. Kompüter gerçəkliyini təyin edən digər əhəmiyyətli amil mozaikasıdır, yəni xotik, şəbəkə (mozaika) üzərində qurulmuşdur.

Beləliklə, virtual realıq istifadəçisinin daima fərqli məlumat banklarına keçməsinə tələb edir. Bu cür ünsiyyətin qeyri-müəyyənliyi və asimmetri şəraitində sonsuz bir ünsiyyət quruluşu hər dəfə yeni bir prinsipə görə-yeni bir semantik vəzifəyə uyğun olaraq qurula bilər. Bu tip ünsiyyətdəki mətnlərin inşası istər-istəməz mozaika paradigmasında həyata keçirilməyə başlayır [7, s. 22].

Qeyd etmək lazımdır ki, həyata keçirilən hədəfdən asılı olaraq, müraciət edənlər müəyyən bir ünsiyyət tərzini qoyurlar. Diqqəti cəlb etmək üçün ünsiyyət quranlar mesajlarını gözə çarpan, bənzərsiz, bəzi hallarda ziddiyyətli etməyə çalışırlar. İnternet məkanında ünsiyyət iştirakçıları müxtəlif məqsədlər güdürlər: emosional təmasda olmaq, müzakirəni davam etdirmək üçün həmfikir olan bir adam tapmaq, özünü ifadə etmək və s.

Tədqiqatçıların bir çoxu internet ünsiyyətinin məqsədinin təsiredici, nitq ola biləcəyini düşünürlər. İnternet ünsiyyət obyektini kimi bir həmsöhbətə sahibdir, bir obyekt kimi ünsiyyətçil, mesajın özü və nitqdə özünü ifadə etməsi, nitqdə öz davranış xəttinin seçilməsinə kömək edən obyektiv olmayan bir komponentdir. İnternet ünsiyyətinin xarakteristikasında mühüm amil onun janr müxtəlifliyidir. "Janr" dedikdə insan fəaliyyətinin müəyyən sahələri üçün səciyyəvi olan, təkrarlanan ünsiyyət vəziyyətlərində tipik nitq davranışı modeli nəzərdə tutulur. İnternet ünsiyyətinin vurğulanmış xüsusiyyətləri, virtual şəxsiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə qurarkən şüurun keyfiyyətə yeni bir abstraksiya səviyyəsinə keçməsinə səbəb olur və iştirakçıya istifadəçilərin özləri tərəfindən yaradılan başqa bir gerçəkliyə "qərq olmasına" imkan verir. Mətn və multimedia yalnız bu anda virtual rabitəçilərin nitq imicinin formalaşmasına təsir göstərir.

Ünsiyyətin təəssüf doğuracaq durumunun olmasında virtual ünsiyyətin "xidmətləri" xüsusilə qeyd edilməlidir. Həqiqi mənada canlı danışmaq və ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi nitqin inkişafında

virtual ünsiyyət daha geniş imkanlara malikdir, ancaq virtual ünsiyyətin hansı istiqamətdə və kimlər tərəfindən, nə məqsədlə istifadə edilməsi, əlbəttə, müasir dövrün problemlərindən biridir.

Aydındır ki, ünsiyyət həyat tələbatlarından doğur və demək olar ki, insanın ictimai həyatının gedişini tənzim edir. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar ünsiyyəti insanların bir-birini anlaması başa düşməsi prosesi (S.L.Rubinşteyn), fikirlərin təəssüratların başqalarına verilməsi prosesi (L.S.Vıqotski), insanların başqalarına olan tələbatı (Y.L.Kolominski) və s. hesab etmişlər [13].

Ünsiyyət obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Ünsiyyət özlüyündə ünsiyyət mədəniyyətinin daşıyıcısıdır və şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İstər canlı ünsiyyət zamanı, istərsə də virtual ünsiyyət zamanı iştirakçılar mühit haqqında, adət-ənənələr, dillər, dinlər, inanclar haqqında müxtəlif məlumatlar əldə edir, eyni zamanda yeniliklərlə tanış olur və müəyyən vərdislərə yiyələnirlər ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə istiqamət verir.

Təcrübi faktlar sübut edir ki, göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda insan psixikasına da təsir edir. Ünsiyyətin psixi proseslərə təsiri onun dinamikası, mütəhərrikliyi və təzahürünə təsir göstərir ki, bu da ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnməyin zəruriliyini ciddi şəkildə qarşıya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. –Bakı: Şərq-Qərb, –2006, –280 s.
2. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. –Bakı: ÇİNAR-ÇAP, –2002, –626 s.
3. Fətəliyeva, V. Ana dilində ünsiyyət / V.Fətəliyeva, –Bakı, –2019, –72 s.
4. Hüseynov, S.S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik) / S.S.Hüseynov, E.M.Qaracayeva, –Bakı: Elm və təhsil, –2016, –408 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfografiya / –Bakı: Şərq-Qərb, –2007, –256 s.
6. Şiriyev F., Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika / F.Şiriyev. –Bakı: Nurlar, –2014, –400 s.
7. Андреева, Г.М. Социальная психология: учеб.пособие / Г.М. Андреева. – М.: Аспект пресс, –2006, –363 с.
8. Базаров, Т.Ю. Психологические грани изменяющейся организации / Т.Ю.Базаров – М.: Аспект Пресс, –2007, –287 с.
9. Браславский П.И., Данилов С.Ю. Интернет как средство инкультурации и аккультурации // Взаимопонимание в диалоге культур: условия успешности: монография [под ред. Л.И. Гришаевой, М.К. Поповой]. –Воронеж, –2004, Ч.1, –с.215-218
10. Доценко, Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л.Доценко, –СПб. : Речь, –2004, —304 с.
11. Жилкин, В.В. Инфосоциализация в образовании / В.В. Жилкин. –СПб., –2007, –393 с.
12. Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации: учеб.пособие / В.Б.Кашкин. –М., –2007, –256 с.
13. <https://aztehsil.com/news/10187-unsiiyet-nedir.html>.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕНИЯ

Халиков Ф.Р., Джафарова Н.Б.

Ключевые слова: коммуникация, человеческое общество, взаимопонимание, современные проблемы, прослушивание информации, передача информации, межличностное общение, виртуальное общение.

Коммуникация возникает из взаимоотношений. Наиболее активное, ведущее поле общения осуществляется посредством речи. В процессе общения используются четыре речевых навыка:

аудирование, говорение, чтение и письмо. Важно иметь способность понимать других, слушать и читать, чтобы получать информацию. Умение говорить и писать помогает передавать мысли собеседнику. Во время общения каждый человек слушает другую сторону, читает то, что он пишет, и сообщает друг другу свои мысли и пожелания устно и письменно. Поэтому большую роль в развитии речи играют понимание людей, общение, телефонные разговоры, сообщения, устная и письменная речь, обыденная речь. В процессе общения необходимо умело использовать каждое слово, обращать внимание на тон голоса, говорить красивее и живее, соблюдать гармонии жестов и мимики, обращать внимание на одежду, действия (взгляд на интервьюера, порядок, движения рук и т.д.). Они дополняют красоту общения, а тот факт, что во время общения все красиво, создает волнение.

В обучении азербайджанскому языку, обогащении словарного запаса учащихся, овладении наиболее необходимыми грамматическими понятиями и языковыми конструкциями, развитии устной и письменной речи: навыки аудирования-понимания-говорения играют важную роль в формировании их коммуникативных навыков. Коммуникация как область серьезной социальной значимости привлекает внимание ученых и изучается в разных областях науки и в разных аспектах. Исследования показывают, что общение играет роль моста в установлении взаимоотношений между людьми.

SUMMARY
MODERN PROBLEMS OF COMMUNICATION
Khalikov F.R., Jafarova N.B.

Key words: *communication, human society, mutual understanding, modern problems, listening to information, information transfer, interpersonal communication, virtual communication.*

Communication comes from relationships. The most active, leading field of communication is carried out through speech. In the process of communication, four speech skills are used: listening, speaking, reading and writing. It is important to have the ability to understand others, listen and read in order to receive information. The ability to speak and write helps convey thoughts to the interlocutor. During communication, each person listens to the other side, reads what he writes, and communicates his thoughts and wishes to each other orally and in writing. Therefore, an important role in the development of speech is played by understanding people, communication, telephone conversations, messages, oral and written speech, everyday speech. In the process of communication, it is necessary to skillfully use every word, pay attention to the tone of voice, speak more beautifully and lively, wait for the harmony of gestures and facial expressions, pay attention to clothes, actions (look at the interviewer, order, hand movements, etc.). They add to the beauty of communication, and the fact that everything is beautiful during communication creates excitement.

In teaching the Azerbaijani language, enriching students' vocabulary, mastering the most necessary grammatical concepts and language structures, developing oral and written speech: listening-comprehension-speaking skills play an important role in the formation of their communication skills. Communication as an area of serious social significance attracts the attention of scientists and is studied in different fields of science and in different aspects. Research shows that communication plays the role of a bridge in establishing relationships between people.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.07.2022
	Son variant	08.09.2022

UOT 811.1

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_10

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KVANTİTATİVLİYİN SİNTETİZMİ VƏ ANALİTİZMİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

ALIYEVA GÜLÇÖHRƏ BABƏLİ qızı

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, fil.f.d., dosent

emma_fn@mail.ru

Açar sözlər: kəmiyyət, mərkəz, periferiya, ifadə planı, məzmun planı, kontekst

Cümlə kontekstində ifadə edilən “say+isim” birləşməsinin kəmiyyət semantikasına biz say və onun daşıyıcısı ilə ifadə edilən kəmiyyət əlamətinin əlaqələndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən baxırıq. Bu zaman məlum olur ki, saylar, adətən, birgə işləndiyi isimlərlə təkcə yekcins əşyaların miqdarını deyil, həm də zaman və məkan kəsiklərinin kəmiyyətini, eləcə də əlamətə, hərəkətə aid olan kəmiyyəti bildirir (sonuncu halda xüsusi birləşmə - komponentlərindən biri “dəfə” olan konstruksiya ilə qarşılaşırıq). Say ilə sayın birləşməsi olmasa da, strukturuna görə törəmə saylar istisna olmaqla onlar semantikasında miqdar seması olan müxtəlif cür sözlərlə, o cümlədən isimlərlə, sözdüzəltmə cəhətdən motivləşmiş saylarla birləşə bilər: *iki beşlik, üç onluq, beş yüzlük, yüz minlik* [3, s.183-195] .

Təsvir edilən kəmiyyət semalı bütün birləşmələrdə müəyyən kontekst vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə az və ya çox həddə kəmiyyət mənası ifadə edilir (azərb. *az, çox*); kəmiyyət mənaları yer, zaman mənası ilə (rus. *близко* ‘yaxın’, *давно* ‘çoxdan’) birləşmədə; müəyyən və qeyri-müəyyən kəmiyyət mənası arasında aralıq yer tutan təqribi kəmiyyət mənaları (azərb. *təxminən, təqribən* zətləri, rus. *или* ‘və ya, yaxud’ bağlayıcısı, *около* ‘təxminən, təqribən’, *около* ‘...yaxın’, *за* ‘...artıq, çox, yuxarı’, *с* ‘-dan/dən’ sözləri, *более* ‘...artıq, çox’, *менее* ‘... az, aşağı’ sözləri). Təqribi kəmiyyət mənası kəmiyyətin minimal və ya maksimal həddi mənasına yaxındır. Bu zaman kontekstdə kəmiyyətin aşağı və ya yuxarı həddinə işarə edilir: azərb. *həftədə iki gündən az olmayaraq*, rus. *не меньше пяти минут* ‘beş dəqiqədən az olmayaraq’, *не больше двух раз в месяц* ‘ayda iki dəfədən çox olmayaraq’ [5].

Tərkibində say olan konstruksiyaların kəmiyyət semantikasının analizi zamanı sayla ifadə edilmiş müəyyən kəmiyyətin real gerçəklikdə başqa kəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətilə bağlı mənalar haqqında məsələ maraq doğurur. Bu zaman aşağıdakı kontekst mənalarını müəyyənləşdirmək mümkündür:

- əlavə kəmiyyət mənası: Azərb. *Onlara daha iyirmi köməkçi verdilər*;
- rezultativ kəmiyyət mənası: Azərb. *Orada indi artıq mindən çox adam işləyir*;
- qalıq kəmiyyət mənası: Azərb. *Onlar daha beş gün gözləməli olacaqlar* (Bu məna həmin cümlədə yalnız müəyyən intonasiya ilə ifadə edilir);
- ayırıcı kəmiyyət mənası: Azərb. *Yeddi addan ikisinin qarşısında işarə qoyulmuşdu*;
- artan kəmiyyət mənası: Azərb. *Onlar neçə nəfər idi? Altı, səkkiz, on?*;
- azalan kəmiyyət mənası: Azərb. *Qoy lap on beş, on, beş dəqiqəyə olsun, amma olsun!*;
- hərəkətin subyektinə, onun obyektinə, məkan kəsiklərinə aid ola bilən distributiv kəmiyyət mənası: Azərb. *Hər onluq öz kapitanını seçdi.*

Kəmiyyət onun xas olduğu bütün realilərdən (əşya, hərəkət, əlamət) ən çox və müxtəlif şəkildə hərəkətlərdə təzahür edir. Real hərəkətlərə xas olan kəmiyyət əlamətləri kontekstdə işlənmiş feili leksemin, yaxud başqa leksik vahidin semantik strukturunun elementi olaraq dildə öz müvafiq

ifadəsini tapır. Kəmiyyətin feili leksem hədudlarında ifadəsi qrammatik tərz kateqoriyası hədudlarında fəaliyyət göstərən “hərəkət üsulları” ilə sıx bağlıdır, lakin dil materialları üzərində müşahidələr belə hesab etməyə imkan verir ki, dildə feili söz hədudlarında çox geniş şəkildə ifadə edilən müxtəlif kəmiyyət mənalı məlum hərəkət üsullarında dəqiq və tam şəkildə əks oluna bilmir, baxmayaraq ki, onlar arasında əlaqə şübhəsizdir. Təsvirin əsasına kəmiyyətin hərəkət prosesinə münasibəti qoyulmuşdur. O, iki şəkildə ayrılır: kəmiyyət hərəkətin zahiri əlaməti kimi və kəmiyyət hərəkətin daxili əlaməti kimi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə bölgü kəmiyyət mənaalarının iki qrupu arasında dəqiq sərhədlər nəzərdə tutmur, çünki bəzi hallarda onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birindən asılılığı müşahidə edilir. Kəmiyyət hərəkətin zahiri əlaməti kimi onun birsubyektliliyində / çoxsubyektliliyində, birdəfəliliyində və ya çoxdəfəliliyində təzahür edir. Hərəkətin birsubyektlilik / birobeyktlilik mənası bir çox dillərdə feillə işlənən subyekt və obyektin tək halının morfoloji formaları ilə ifadə edilir. Hərəkətin çoxsubyektliliyi müəyyən və qeyri-müəyyən ola bilər. Bu mənalardan birincisi yalnız analitik şəkildə - sayın isimlərlə, yaxud müəyyən miqdar bildirən isimlə birləşməsi ilə, bundan başqa ‘*ikilikdə*’, ‘*üçlükdə*’ (müq. et. rus. *вдвоем, тродем*) tipli kəmiyyət zətləri ilə (sonuncu halda çoxsubyektlilik mənası birgəlik, məcmu mənası ilə müşayiət olunur) ifadə edilir [4].

Müxtəlif sözdüzəldici vasitələr motivləşdirici feilin semantikasına ‘*hamı*’, ‘*çoxları*’ (müq. et. rus. *все, многие*) semasını qoyarkən subyektivlərin qeyri-müəyyən çoxluğu feilin strukturunda müxtəlif şəkildə ifadə edilir: rus. *повставать* ‘*qalxmaq*’ (hamı bir-bir), *разъехаться* ‘*dağılmaq*’, *съехаться* ‘*yığılmaq, toplaşmaq*’, *передохнуть* ‘*qırılmaq, bir-bir ölmək*’.

Prefikslər, konfikslər yalnız qeyri-müəyyən çoxsubyektlilik mənası deyil, həm də kəmiyyətə xarakterizə edilmiş başqa mənalı ifadə edir: biristiqamətlik (rus. *слетаться* ‘*uçuşub gəlmək*’), müxtəlifistiqamətlik (rus. *разлетаться* ‘*uçuşub dağılmaq*’), diskretlik (rus. *повставать* ‘*qalxmaq*’ (hamı bir-bir)).

Müəyyən çoxobyektlilik mənası analitik yolla - obyektlərin özlərinin işarələrinin köməyi ilə ifadə edilir, qeyri-müəyyən çoxobyektlilik mənası isə sözdüzəldici göstəricilərə malik olur: rus. *нахватать*, müəyyən çoxobyektlilik ‘*toplamaq*’, *перебудить* ‘*hamını oyatmaq*’, *разбросать* ‘*səpələmək*’, *понавещать* ‘*bir-bir baş çəkmək*’. Qeyri-müəyyən çoxobyektlilik mənası feilin əsasının leksik mənası ilə ifadə edilir: rus. *объединить* ‘*birləşdirmək*’. Hərəkətin çoxobyektlilik mənası müxtəlifistiqamətlik (rus. *разослать* ‘*göndərmək (bir neçə yerə)*’), müxtəlifyerlilik (rus. *развещать* ‘*sərmək (paltarları)*’), müxtəlifzamanlılıq (rus. *переболеть болезнями* ‘*xəstəliklər keçirmək*’), diskretlik (rus. *перебудить* ‘*hamını oyatmaq (bir-bir)*’) və s. mənalı ilə bağlıdır.

Hərəkətin çoxsubyektliliyi və çoxobyektliliyinin birləşməsi onun daha çox iki ikisubyektliliyi və onunla eyni zamanda ikiobyektliliyi ilə bağlı olan qarşılıqlılıqdır. Rus dilində hərəkətin qarşılıqlılığı mənası sözdüzəldici vasitələrlə (rus. *переругиваться* ‘*söyüşmək*’), eləcə də feil leksemi xaricində rus. *друзь другу* ‘*bir-birini*’ əvəzlik birləşməsinin hal formaları ilə ifadə edilir. Bundan başqa, təsvir olunan məna *обмениваться* (‘*dəyişdirmək, mübadilə etmək*’) feilinin isimlə birləşməsi yolu ilə də ifadə edilir: *обмениваться взглядами* (‘*baxışmaq*’).

Müxtəlif leksik vasitələrin köməyi ilə (один раз ‘*bir dəfə*’, дважды ‘*iki dəfə*’, неоднократно ‘*dəfələrlə*’, снова ‘*yenidən, bir daha*’) hərəkətin müəyyən və qeyri-müəyyən dəfə yerinə yetirilməsi mənası bildirilir. Пере-, воз-/ вос- prefiksləri vasitəsilə hərəkətin təkrarlığı ifadə edilir: *переступать* ‘*yenidən, təkrar yumaq*’, *воссоздать* ‘*yenidən yaratmaq, bərpa etmək*’ [5]. Təkrar hərəkət eyni bir obyektə (*переименовать* ‘*yeni ad qoymaq, adını dəyişdirmək, yenidən adlandırmaq*’), eləcə də başqa bir obyektə bağlı ola bilər (*переизбрать* ‘*yenidən seçmək, təkrar seçmək*’). Hərəkətin dəfələrlə təkrarlığına, ona müntəzəm şəkildə yenidən baxılması da daxildir. Bu məna *всегда* ‘*həmişə*’, *ежедневно* ‘*hər gün, gündəlik*’, *каждый день* ‘*hər gün*’ tipli zəriflik xarakterli sözlərlə ifadə edilir (rus dilinin dialektləri ilə bağlı bax: [Гулиева, 2008]).

Kvantitativlik hərəkətin daxili əlaməti kimi hərəkətin ölçüsündə, onun davam etməsinin xarakterində təzahür edir. Müxtəlif kvantitativlik bu halda hərəkətin müxtəlif keyfiyyətilə bağlı

olur. Hərəkətin qeyri-müəyyən ölçüsü mənası iki planda: hərəkətin icrasının kiçik ölçüsü və böyük ölçüsü planında nəzərdən keçirilə bilər. Hərəkətin kiçik ölçüsünün əksi onun hərəkətin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə - onun gücündə (bu zaman feilin semantikasında 'astadan', 'sakitcə', 'zəif' semaları olur), tempində, sürətində (semantikasındakı semalar: 'yavaş', 'yavaş-yavaş'), hərəkətin keyfiyyətində (semantikasındakı sema: 'pis'), kəmiyyət-zaman məhdudiyyətlərində (semantikasındakı semalar: 'az', 'az-az', 'yavaş-yavaş', 'astaca', 'yüngülcə') təzahüt edən qeyri-intensivliyi, pəifliyi [5].

Analiz edilən məna, məsələn, rus dilində sözdüzəldici vasitələrlə (*ножадничать* 'bir az xəsislik etmək', *вдормнуть* 'mürğüləmək', *всплакнуть* 'ağlamsınmaq', *приподнять* 'azca qaldırmaq', *подгнуть* 'bir az çürümək') eləcə də əlavə leksik vasitələrlə - feillərlə birləşmədə *немного* 'bir az', *слегка* 'yüngülcə, azacıq', *чуть-чуть* 'bir az, azacıq' tipli sözlərlə ifadə edilir.

Hərəkətin zəifləmişliyi özünü onun əlavəliliyinin nəticəsi kimi də göstərə bilər: *подвязать* 'toxuyub uzatmaq', *подконтить* 'hisdə qurutmaq'.

Hərəkətin onun böyük ölçüsü planına aid olan intensivliyi özünü icra olunan hərəkətin böyük gücünün nəticəsi kimi göstərə bilər. Bu zaman feillərin semantik strukturunda 'güclü, möhkəm, bərk', 'bütün, büsbütün, tam, hər cür' (rus. *переволновать* 'bərk təşvişə düşmək' *разукрасить* 'büsbütün bəzəmək') və ya hərəkətin böyük məkan ölçüsü (*искусать* 'dişləm-dişləm etmək', *заткать* 'naxışlamaq', yırıqları və ya sökülmüş yerləri toxumaq), eləcə də çoxsubyektlilik, çoxobyektlilik və s. semalar olur.

Hərəkətin intensivliyi mənası rus dilində sözdüzəldici vasitələrlə - *пере-*, *за-*, *из-/ис-*, *на*, *раз-* / *рас-* prefiksləri, *раз-/рас-ся*, *от-ся*, *вы-ыва*, *на-ыва* konfiksləri ilə ifadə edilir. Hərəkətin intensivliyi və ya sürəkliliyi mənası feili sözün təkrarlanması ilə ifadə oluna bilər. Bundan başqa, intensivlik mənasının feili leksem xaricində ifadəsi ilə məlumdur. Buna feil ilə birləşmədə işlənən *сильно* 'çox, son dərəcə, bərk', *очень* 'çox, olduqca', *как следует* 'lazımınca, əməlli-başlı' sözlərini nümunə gətirmək olar [1].

Rus dilində hərəkətin subyektinin təyin edilməsi mənasına da hərəkətin intensivliyinin nəticəsi kimi baxmaq olar: *наседется* 'çox oturmaq', *належаться* 'doyunca uzanmaq, çox uzanmaq'.

İcra edilən hərəkətin ölçüsünün son pilləsi onun böyük zaman ölçüsünün (*перележать* 'həddindən artıq uzanmaq', *засидется* 'çox oturmaq'), böyük gücünün intensivliyinin (*перекалить* 'həddindən artıq qızartmaq', *захвалить* 'həddindən çox tərifləmək'), normadan çox obyektə əhatə etməsinin (*перегрузить* 'həddindən artıq yükləmək, doldurmaq') nəticəsi ola bilən həddən artıqlığıdır.

Obyekt üzərində icra edilən hərəkət onda müxtəlif ölçüdə təzahür edən əlamətlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər: *убыстрить* 'sürətləndirmək', *уменьшить* 'azaltmaq, kiçiltmək'. Bu ölçü *кəmiyyətə* в несколько раз 'bir neçə dəfə', в два раза 'iki dəfə' tipli sözlərlə dəqiqləşdirilə bilər.

Kvantitativliyə hərəkətin daxili əlaməti kimi həmçinin dildə hərəkətin gedişi üsulunun sonuncunun struktur planında ifadəsi də aiddir. Bu baxımdan hərəkətlərə bir dəfəyə icra edilən biraktlı (*прыгнуть* 'tullanmaq (bir dəfə)', *стукнуть* 'vurmaq, ilişdirmək (bir dəfə)' və çoxlu yekcins aktlara bölünən çoxaktlı hərəkətlər kimi (*прыгать* 'tullanmaq, hoppanmaq (bir neçə dəfə)', *стучать* 'taqqıldatmaq') baxmaq olar. Çoxaktlı hərəkət zaman fasilələri ilə baş verə bilər, bu zaman hərəkət diskretlik əlamətinə malik olur: *покрикивать* 'qışqırmaq (arabir)', *поглаживать* 'arabir tumarlamaq, arabir sığallamaq'.

Başqa səpgili kvantitativlik hər biri mürəkkəb hərəkətin bir aktı kimi başa düşülən qeyri-yekcins hərəkətlər (daha tez-tez iki halqadan ibarət) zəncirinə parçalanan mürəkkəb hərəkətlərin ifadə olunduğu feillərdə müşahidə edilir: *переодеться* 'paltarını dəyişmək' (=soyunmaq+geyinmək).

Kvantitativlik müəyyən bir xassənin əlaməti kimi, birincisi, dil ilə bildirilən əlamətin xarakterik xüsusiyyəti ola bilər. Məsələn, əşyanın böyüklüyünü, onun dərinliyini, enini, yaxud məkanda, zamanda vəziyyətini bildirən əlamətin ifadəsi hökmən kvantitativliyin ifadəsi ilə bağlıdır: *rus. большой 'böyük', далекий 'uzaq'* və s. İkincisi, eyni bir kəmiyyət əlaməti özünün çox vaxt əşyada müxtəlif şəkildə, müxtəlif ölçüdə göstərir. Keyfiyyətə yekcins əlamətlərin bu və ya digər intensivlik dərəcəsinin dil ilə ifadəsi də bununla bağlıdır: *rus. сладкий 'şirin', сладковатый 'şirintəhər', сладчайший 'çox şirin, ən şirin', сладкий-сладкий 'çox şirin', пересладкий 'həddən artıq şirin'* və s. [2; 4].

Əlamət ilə bağlı kvantitativliyin ikili xarakteri əsasında biz analiz edilən kəmiyyət semantikasını fərqləndiririk. Bu semantikaya kəmiyyətin əlamətini və əlamətin kəmiyyəti kimi baxırıq.

Əlamətlərin kvantitativlik sahəsində qrammatik səviyyəli vasitə - müqayisə dərəcələrinin qrammatik formaları vardır. Araşdırdığımız dillərdə bütün kvantitativlik sahələrinin və bütün mikrosahələrin tərkibinə daxil olan ən universal vasitə leksik səviyyəli vasitələrdir; sözdüzəldici (affiksəl) vasitələrin xüsusi çəkisi çox böyükdür. [3]

Kvantitativlik makrosahəsində nüvəni ayırmaq çətindir, çünki komponentlərin ixtisaslaşdırılmasına münasibətdə müəyyən qanunauyğunluqlar yalnız ayrı-ayrı yarımsahələrdə təzahür edir. Əşyaların kvantitativlik sahəsində iki nüvə ayırmaq olar: qrammatik kəmiyyət kateqoriyası və say. Onların işlənməsində fərq daha tez-tez əşyaların qeyri-müəyyən və müəyyən kəmiyyəti mənasına söykənir. Hərəkətlərin kvantitativlik sahəsində nüvələr sözdüzəldici affikslər, leksik vasitələr şəklində təzahür edir. Əlamətlərin kvantitativlik sahəsində nüvə kimi müqayisə dərəcələrinin qrammatik kateqoriyasını qəbul etmək olar.

Kvantitativlik kateqoriyası, dil kateqoriyaları sistemində əşyavilik, hərəkət və əlamət kateqoriyalarına tabedir. O, araşdırdığımız dillərdə qarşılıqlı əlaqəsi bir-birinə qarşıqoyulma və ya iyerarxiya kimi təzahür edən semantik əlamətlərin eyni cür toplusunu göstərir. Onlar kəmiyyət kateqoriyasının əşyavilik, hərəkət, əlamət kateqoriyaları ilə bağlılığını fərqləndirməyə imkan verir və digər tərəfdən, sadaladığımız kateqoriyaların fəaliyyət ümumiliyini aşkara çıxarmağa kömək edir.

Tədqiq edilən kateqoriyanın ifadə planı əsas tipləri müxtəlif dillərdə eyni olan müxtəlif səviyyəli vasitələrin toplusu ilə xarakterizə edilir; bundan başqa, bu tədqiqatda müraciət etdiyimiz dillər çoxfunksiyalı vasitələrə malikdir. Kvantitativlik kateqoriyasının ifadə planında fərqi həmin kateqoriyaya aid vasitələrin tiplərinin və onların ifadə etdiyi semantik əlamətlərin qarşılıqlı münasibətində, müxtəlif tipli vasitələrin müntəzəmliyində, bu dillərdən yalnız birinə xas olan vasitələrin spesifikliyində aşkarlanır.

Analiz edilmiş material belə hesab etməyə əsas verir ki, dillərdə kvantitativliyin ifadə planındakı fərq daha çox onların tiplərindəki – müstəsna sintetizm və müstəsna analitizmdəki fərqlə bağlıdır. Kvantitativlik funksional-semantik kateqoriyasının məzmun planının müxtəlif dillərdə identik olduğunu, ifadə planının isə dilin ümumi struktur tipindən asılı olduğunu deməyə əsas vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бондарко, А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В.Бондарко, – Ленинград: Наука, – 1983. – 208 с.
2. Ганиев, Ф.А. Специфические особенности глагола в татарском языке / Ф.А.Ганиев, –Казань. – 1963. – 287 с.
3. Зарбалиев, Х.М. Австронезийские числительные (языковые системы счисления) / Х.М.Зарбалиев, – Санкт-Петербург-Баку: Elm və təhsil, – 2015. – 228 с.
4. Насилов, Д.М. Проблемы тюркской аспектологии: акциональность / Д.М.Насилов, –Ленинград: Наука, – 1989. – 208 с.

5. Русско-азербайджанский тематический словарь – T&Pbooks Publishing, – 2019. – 256 с.

РЕЗЮМЕ
К ВОПРОСУ СИНТЕТИЗМА И АНАЛИТИЗМА КВАНТИТАТИВНОСТИ В
РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ
Алиева Г.Б.

Ключевые слова: *количество, центр, периферия, план выражения, план содержания, контекст*

В анализе лингвистических особенностей макрополя количественности в разноструктурных языках. Указывается, что количество проявляется в действиях наиболее и разнообразно из всех характерных для него реалий (вещей, действий, признаков). Количественные признаки, характерные для реальных действий, находят свое соответствующее выражение в языке как элемент семантической структуры глагольной лексемы или другой лексической единицы, обрабатываемой в контексте. Выражение количества в пределах глагольной лексемы тесно связано со «способами действия», действующими в пределах категории грамматического вида, однако наблюдения над языковыми материалами позволяют полагать, что различные количественные значения, выраженные в языке в пределах глагольного слова, не могут быть точно и полно отражены в известных способах действия, хотя связь между ними несомненно. В заключение статьи отмечается, что различные черты плана выражения и плана содержания количественности в разноструктурных языках связаны исключительно в их типологической разнице синтетизма и аналитизма.

SUMMARY
ON THE ISSUE OF SYNTHETISM AND ANALYTISM IN THE LANGUAGES
OF DIFFERENT STRUCTURES
Aliyeva G.B.

Keywords: *quantity, center, periphery, plan of expression, plan of content, context*

This article deals with the analysis of linguistic features of quantitative macrofield in the languages of different structure. It is noted that the quantity manifests itself in actions in various ways from all the realities (things, actions, signs). The quantitative features of real actions find their corresponding expression in the language as an element of the semantic structure of a verbal lexeme. The expression of quantity within the limits of the verbal lexeme is closely related to the "modes of action" operating within the category of grammatical aspect. In the conclusion of the article it is stated that the distinctive features of plan of the expression and plan of the content of the quantity in the language of different structure related to the typological diversity in their synthetism and analytism.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.07.2022
	Son variant	13.09.2022

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ ETNOQRAFİZMLƏRİN ROLU

VƏLİYEVƏ SƏBİNƏ XANSUVAR qızı

Bakı Dövlət Universiteti, fil.f.d

nasibali2011@mail.ru

Açar sözlər: bədii əsər, dil, leksik vahidlər, xalq, milli məfkurə

Bədii əsərlər yüz illərlə, min illərlə oxucudan uzaq olan dövrlərdən, hadisələrdən, insanlardan bəhs edərək müasir oxucunun bədii-estetik düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərdə, bir qayda olaraq, bir çox xalq adət-ənənələrinin və mərasimlərinin təsvirinə, bir sözlə maddi və mənəvi mədəniyyətlə bağlı olan məfhumlara geniş yer verilir.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi: “Xalqın çoxəsrlik adət-ənənələri, milli ruh və xarakterinin müəyyənləşməsində bədii əsərlərin xüsusi rolu var. Adət-ənənələrin, onların mənşəyinin və köklərinin təyin edilməsində bədii əsərlər bir mənbə rolunu oynayır” [4, s. 47].

Kapitanova E.N hesab edir ki, “ədəbi proses” həm daxili, həm də xarici amillərə görə müxtəlif istiqamətlərin, cərəyanların hərəkəti, inkişafı, dəyişməsi, habelə yazıçıların bədii təfəkkürünün müəyyən növlərini, ədəbi əsərlərin janr spesifikasiyini və poetikasını işıqlandırmaq üçün bir əsasdır. [3, s.341]

Etnoqrafik dil vahidləri bütöv bir tarixi dövr kontekstində müxtəlif yazıçıların yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərərək, tarixi-ədəbi prosesin əsasını təşkil etmişdir.

Bədii ədəbiyyatın dilində istifadə olunan etnoqrafik dil vahidləri əsasən “folklor-etnoqrafik elementlər”, “etnoqrafik realizm”, “etnoqrafik dialektizm” terminlər kimi adlandırılmışdır.

Müasir tədqiqat ədəbiyyatlarında həmçinin N.A. Dobrolyubov tərəfindən “bədii etnoqrafiya” termini də irəli sürülmüşdür. Ayrı-ayrı ədəbi hadisələri xarakterizə edən bu cür terminoloji vahidlərin qeyri-müəyyənliyi tədqiqat prosesini çətinləşdirir. Məhz buna görə də, bədii ədəbiyyatda mövcud olan “etnoqrafik vahidlər” anlayışının müəyyənləşdirilməsi çox çətinləşir. [7]

Etnoqrafizmlərdən istifadə realizmdən əvvəlki ədəbiyyatların dilində qismən də olsa, görülmüşdür. Realist əsərlərin dilində etnoqrafik elementlər mühüm rol oynayır.

A.L.Fokeev yazır ki, “ədəbiyyatın müxtəlif janr və üslublarında etnoqrafiyanın özünəməxsus qırılmaları müşahidə olunsada, onun bütün təzahürlərində ictimai şüurun və ayrı-ayrı sosial qrupların psixologiyasının müəyyən səviyyələrini və etno-psixoloji xüsusiyyətlərini təsbit edən real elementlər, məişət reallıqları mövcuddur”. [6, s.78]

Qədim dövr ədəbiyyatının etnoqrafikliyi xüsusi bir hadisə kimi qəbul etmək olar. Burada etnoqrafik mənzərə ayrı-ayrı etnoqrafik elementlərdən, ən müxtəlif məzmunlu etnoqrafik materiallardan ibarətdir. Həmçinin əsərin leksik sistemindən istifadə edilməklə etnoqrafiyanın elementlərini yaratmaq mümkündür.

Eyni zamanda etnoqrafik vahidlərdən istifadə etməklə ədəbi əsərin janr spesifikasiyini, üslubunu və poetikasını üzə çıxarmaq olur. Bədii əsərin tipologiyasını, etnoqrafiyasını, etnoqrafik aspektini tədqiq etmək çox mühümdür. Etnoqrafik vahidlər bədii əsərə xüsusi xarakter verir. Bədii əsərin estetik sistemində etnoqrafiya və folklor əhəmiyyətsiz yer tutur. Folklorda müasir sivilizasiyanın şərtlərindən asılı olmayaraq, səmimi, sərbəst emosianın ifadəsi yer alır. XX əsr 50-60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatı bədii orijinallığı ilə milli dəyərlərə sadiqliyini ifadə edən dövr kimi xarakterizə edə bilərik. Bu dövrdə bədii orijinallıq dərinləşdikcə kəndli personajlarının, obrazların,

xalq-kəndli həyatının geniş təsviri yer alır. Milli ideyanın, milli xarakterin dərk edilməsində Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin ortaq cəhətləri var.

Bu dövrün yazıçıları varlığın əbədi suallarını aşağıdakı şəkildə araşdıraraq etnoqrafiyaya müraciət etmişdilər.

- a) xalq və insan
- b) Xeyir və şər
- c) ədəb, adət-ənənələr, inanclar
- d) əxlaq, mənəviyyat
- e) sosial-mədəni dəyərlər (inam, humanizm).

XX əsr 50-60-cı illər yazıçılarının əsərlərində insan həyatının müxtəlif sahələri - ictimai-tarixi, dini-mənəvi və s. kimi məsələlər milli müstəvidə öz həllini tapmışdı. Yazarlar insana aid olan əxlaq, mənəviyyat, dini dünyagörüşü və s. kimi problemləri öz əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırmışdılar. Həmçinin etnoqrafik xüsusiyyətlərin təsviri də onların yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil etmişdi.

Etnoqrafik element, ilk növbədə, bədii əsərin dilində ifadə olunur. Belə ki, bədii mətnin xalq dili ilə zənginləşdirilməsində etnoqrafik elementlərin rolu əvəzsizdir. Xalqın adət-ənənələrinin, ayinlərinin təsviri mətndəki etnoqrafik elementin təzahürü kimi özünü göstərir. Ədəbi əsərlərdə üstünlük təşkil edən etnoqrafik elementlərin müəyyən növlərini qeyd etmək olar: maddi mədəniyyətlə bağlı olan elementlər (geyim,bəzək, yemək və s.), mənəvi mədəniyyətlə bağlı olan (milli və dini bayramlar, adət-ənənələr,inanclar və s.) vahidlər. Bədii əsərlərin dilində etnoqrafik eskizlər işlənməsi məişət şəkillərinin ictimai səslənməsini dərinləşdirir. Maddi və mənəvi mədəniyyətə aid olan etnoqrafizmlərin semantikasının, funksiyalarının, lingvistik və mədəni uyğunlaşmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi birbaşa olaraq milli mədəniyyətə nəzər salmağa imkan yaradır. Eləcə də bu vahidlərin əsas lingvo-üslub funksiyalarını müəyyən etməklə bədii mətn haqqında anlayışı genişləndirmək mümkündür.

Milli xarakterin təsvirində etnoqrafik elementlərin rolu çox böyükdür. Yadda saxlamaq lazımdır ki, milli xarakter təkcə yazıçının əxlaqi-estetik meyarları ilə müəyyən edilən “etik-psixoloji kateqoriya” deyil, həm də etnopsixoloji tipdir ki, onun yaradılması dərin etnik amillərə əsaslanır. Bura ilkin olaraq folklorda öz əksini tapmış xalqın həyat tərzinin etnoqrafik xüsusiyyətləri daxildir.

Milli kolorit və xalqın xarakter xüsusiyyətləri atalar sözlərində və dilimizin frazeologiyasında ən aydın şəkildə özünü göstərir. Atalar sözləri xalqın yaddaşına həkk olunmuş bir növ etno-stereotiplərdir. Həyat şəraiti birbaşa olaraq milli özünüdərkə doğurur, etnoqrafik xüsusiyyətlər isə Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi stereotiplərinə uyğun gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, folklor və etnoqrafiya bədii ədəbiyyatın yaratdığı milli koloritin mənbəyidir.

Janr xüsusiyyətlərinə görə ən tipik etnoqrafik esse tarixi, xronoloji, elmi cəhətdən etibarlı faktlara əsaslanmaqla xalqın məişətini, sosial, iqtisadi, mədəni cəhətlərinin işıqlandırılmasına xidmət etmiş olur.

Etnoqrafik bədii elementlər ədəbi əsərin, orada təsvir olunan hadisələrin ifadəlilik dərəcəsinə görə fərqlənə bilər. Bu xüsusiyyət də hadisələrin əhəmiyyətindən və onların əsərə daxil edilməsi ilə bağlı yazıçının fikrindən irəli gəlir. Hər bir bədii əsərdə etnoqrafik element və hadisələrin təzahürü onların şərti obrazı deyil, etnoqrafik elementlərin təzahür dərəcəsi isə əsərin oxucu tərəfindən qavranılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən birmənalı olmayan göstəricidir. Etnoqrafik elementlərin təsiri və onların əsərdəki rolu povestin gedişatında dəyişə bilər, lakin bundan asılı olmayaraq yazıçı aydın konseptual və ideoloji məqsədlər güdür. Həmçinin, etnoqrafizmlərin bədii əsərdə təsvir olunması ilə insanların mədəni tərəfini mümkün qədər tam əks etdirmək mümkündür.

Etnoqrafiyanın və ayrı-ayrı etnoqrafik elementlərin tip və səviyyələrini mətnə üstünlük təşkil etməsi xalq düşüncəsinin təzahürü kimi özünü göstərir. Y.B.Borev göstərir ki, ədəbi inkişafı şərtləndirən amillərdən biri folklor, xalq həyatının etnoqrafik xüsusiyyətləri,xalq adət və ənənələri, miflər, mərasimlərdir. [2, s.38]

Həmçinin V.E. Xalizev qeyd edir ki, incəsənət və ədəbiyyat öz müxtəlifliyi və zənginliyi ilə dəyişməz olaraq ümumbəşəri mədəni və tarixi reallıqları əhatə edir. [8]

Ədəbiyyat bir tayfanın, xalqın, millətin, dini konfessiyaların (məzhəblərin) xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bədii əsərlərdə həyatın milli-xüsusi, ritual-mərasim tərəfi, onun ədəb-ərkanı, mərasimi geniş şəkildə yer alır. Bədii ədəbiyyatda etnoqrafik elementlər onu daha parlaq və orijinal edir. Etnoqrafik elementlər oxucuya xalqı, onun adət-ənənələrini bütün orijinallığı və gözəlliyi ilə görməyə imkan verir. Ədəbiyyatda etnoqrafizm xalqın mentaliteti, əxlaqi standartları, milli tarix haqqında məlumat daşıyan aparıcı ekspressiv vasitə kimi istifadə olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə olunan etnoqrafik elementləri “xalq xarakteri” və “xalq həyatı” obrazının ifadəçisi kimi qiymətləndirmək olar. XX əsr 50–60-cı illər yazıçılarının əsərlərində demək olar ki bütün “qızıl dövrü” “millət” əlaməti, onun ifadə formalarının axtarışı altında keçib.

XX əsr 50–60-cı illər ədəbiyyatında folklorun və xalq dilinin obraz yaradan elementinin mənşəyinə müraciət edərək, xalq mədəniyyətinin əhəmiyyətini təsdiq edən istiqamətin inkişaf tendensiyası nəzərəcərpacaq dərəcədə artmışdır.

Bədii əsərlərdə etnoqrafik təsvir ayrı-ayrı etnoqrafik elementlərdən, ən müxtəlif məzmunlu etnoqrafik materiallara əsaslanmaqla yanaşı, leksik sistemdən istifadə etməklə yaradılır ki, bu da özlüyündə etnoqrafiya elementi sayılır. Bu dövrün ədəbi prosesində -poeziya və nəsrində etnoqrafik elementlər geniş şəkildə qeydə alınır, bədii əsərlərin mətnlərinə lətifələrin, atalar sözləri, məsəllər, satirik janrların daxil olması ilə milli kolorit elementləri kimi çıxış edir.

Etnoqrafiyanın predmeti kimi müəyyən edilən maddi və mənəvi mədəniyyət elementləri özündə xalqın etno-psixoloji xüsusiyyətləri işıqlandırılır, xalqın fəlsəfi baxışlarını, əxlaqi ideallarını üzə çıxarır. Bədii əsərlərdə etnoqrafik meyillər sabitdir və onların iştirakı etnoqrafik xarakterli yeni janr-struktur və stilistik formasıyaların formalaşmasına kömək edir:

- a) ədəbi-folklor sintezi,
- b) folklorun bir elementi kimi,
- c) folklor stilistikasının təfsirləri,

d) ədəbiyyatda müxtəlif yazıçılar tərəfindən özünəməxsus şəkildə həyata keçirilən obrazlar, motivlər, süjetlər.

Müşahidə olunan hadisələr etnoqrafik istiqamətin formalaşmasından danışmağa imkan verməklə yanaşı, ayrı-ayrı əsərlərin poetikasını və ədəbi inkişafın ümumi meyllərini səciyyələndirir. Bədii əsərlərə, onların bədii obrazlı quruluşuna mənəvi mədəniyyət elementlərinin daxil edilməsi birbaşa olaraq “xalqın ruhunu” və onun dünyagörüşünü ifadə edən yeni nəsr janrlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, qədim əfsanələr, inanclar, mərasimlər ədəbi əsərdə bədii hekayəyə çevrilir. Bədii əsərlərə folklorun daxil edilməsi metodunun özü də xalq əfsanələrinin bədii mətnə yenidən baxılması, bir növ mətnlərarası əlaqə kimi müəyyən edilə bilər.

XX əsr 50–60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatını şifahi xalq yaradıcılığına geniş müraciəti ilə səciyyələndirmək olar. XX əsrin 50–60-cı illərində milli mənlik şüurunun yüksəlişi ilə səciyyələnən yazıçıların dünyagörüşü sahəsi reallığı əks etdirməklə, kəndlilərin məişət və adət-ənənələrini geniş əhatə edirdi. Keçən əsrin 50–60-cı illərin ab-havası, şifahi xalq yaradıcılığına müraciəti, ədəbiyyatda kəndli mövzusunun inkişafı yazıçılar tərəfindən folklorun hərtərəfli öyrənilməsinə və onların əsərlərində xalqın həyatının müxtəlif etüdlərinə müraciət edilməsinə töhfəsini verdi.

Tarixi-ədəbi proses mürəkkəb və çoxşaxəli tipoloji hadisə kimi ədəbiyyatın, xüsusən keçən əsrin 50–60-cı illərdə kəndli həyatının işıqlandırılmasında, şəxsiyyətin daxili aləmində, xalqın mənəvi həyatında dərinləşməsi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, realist ədəbiyyatın nümayəndələri öz əsərlərində həyatın ən müxtəlif cəhətlərini əks etdirməklə yanaşı xalq yaradıcılığının poetik elementlərindən də istifadə edərək yeni bədii sintez yarada bilmişdirlər..

XX əsr əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını şərtləndirən müstəsna amil məhz xalq prinsipləridir. Folklor və etnografiya elementlərinə qayıdış 1950-60-cı illərin bir çox sənət əsərlərinin estetik mahiyyətini izah edən ədəbi hadisəyə çevrilmişdir.

Bu dövrdə nəsr janrlarına və poeziyaya etnoqrafik mövzuların əlavə olması yeni əsərlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Etnoqrafik elementlər ədəbiyyatda sabitdir və yeni ədəbiyyatın formalaşmasına kömək edir. Bu dövrün bədii əsərlərində ədəbi-folklor sintezi, folklorun varlığının elementi kimi və ədəbiyyatda folklor üslubunun, obrazlarının, motivlərinin, süjetlərinin şərhli müxtəlif yazıçılar tərəfindən özünəməxsus şəkildə həyata keçirilmişdir. Müşahidə olunan hadisələr həm ayrı-ayrı əsərlərin poetikasına aid olmaqla yanaşı, həm də ədəbi inkişafın ümumi meyllərini xarakterizə edərək etnoqrafik istiqamətin formalaşmasından danışmağa imkan yaratmış olur. Etnoqrafik materialın bədii ülubda işlənməsi dövrün mədəni prosesində, geniş ictimai və ədəbi hərəkətdə xalq elementinin rolunun dərk edilməsinə, xalq həyatının öyrənilməsinə cəmiyyətin sabit marağının formalaşdırılmasına, xalq yaradıcılığının toplanmasına və nəşrinə xidmət edir.

Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasının, o cümlədən şifahi xalq yaradıcılığının, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, millətin etno-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi cəmiyyətin sosial-tarixi elementlərinin təhlilini asanlaşdırır.

Nəticə. XXI əsrin dilçiləri, etnoqrafları dili təkcə ünsiyyət və bilik vasitəsi kimi deyil, millətin mədəni kodu olaraq qəbul edib onu yeni bir istiqamətdə fəal şəkildə inkişaf etdirməkdədirlər. Bu yanaşmanın fundamental əsasları V. Humboldt, A. A. Potebnya və başqa alimlərin əsərləri ilə qoyulmuşdur. Məsələn, V. Humboldt belə əsaslandırırdı: “Mənim millətimin dilinin sərhədləri mənim dünyagörüşümün sərhədləri deməkdir”. [1, s.123] Dil təkcə reallığı əks etdirmir, həm də onu şərh edir, insanın yaşadığı xüsusi reallığı yaradır. Dil xalq mədəniyyətinin, xalq psixologiyasının və fəlsəfəsinin güzgüsü kimi bir çox hallarda yeganə mənbə rolunu oynayaraq xalqın tarixini və onun ruhunu ifadə edir. Dilçilikdə əsas olan bu yanaşma kulturoloqların, mifoloqların, etnoloqların və dilçilərin tədqiqatlarda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и влиянии на духовное развитие человечества (1830–1835) // Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – с. 123–134.
2. Джаубаева, Ф. Словообразовательная активность экзотической лексики в русском языке // Языковые и культурные контакты различных народов: Сборник статей Международной научно-методической конференции / Под ред. А. П. Тимониной. – Пенза, НОУ «Приволжский Дом знаний», 2006.
3. Капитанова, Е. Н. Русская литература XIX века: проблемы и открытия // Вестник ЮФУ, №, 2012, С.341.
4. Мусин, Ф.М. Связь времен: Об историзме современной татарской прозы / Ф.М.Мусин, – Казань: Таткнигоиздат, –1979. –с.47
5. Толстой, Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / – 2-е изд., испр. – М.: Индрик, 1995.С. 512, 27.
6. Фокеев А.Л. Этнографическое направление в русском литературном процессе XIX века: истоки, тип творчества, история развития. Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук. –М., –2004.
7. <https://cyberleninka.ru/article/>
8. <https://thestrrip.ru/az/dlya-bryunetok/osnovnye-techeniya-v-literature-literaturnye-napravleniya/>

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ЭТНОГРАФИЗМА В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
Валиева С.Х.

Ключевые слова: художественное произведение, язык, лексические единицы, народ, национальная идеология.

Язык художественного произведения, как и любое другое явление, необходимо изучать на основе овладения общими законами развития языка. Без специальных лингвистических знаний справиться с задачей невозможно. В то же время совершенно ясно, что говоря о литературном языке невозможно выйти за пределы сферы литературоведческих наук, изучающих устное творчество на образно-психологическом, социальном и других уровнях.

Источником литературного языка является национальный язык. Однако точно так же, как нормы и уровень развития языка так или иначе не определяют специфику исторического этапа художественного метода, они не определяют качества искусства слова или качества изображения.

В то же время существуют разные произведения, обусловленные их художественным стилем и поэтической значимостью. Процесс выбора средств языка подчинен художественному замыслу произведения или образа. Язык приобретает высокие эстетические качества только на основе писательского мышления.

SUMMARY
THE ROLE OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN THE LANGUAGE
OF WORKS OF ART
Valiyeva S.X.

Keywords: work of art, language, lexical units, people, national ideology.

The language of a work of art, like any other phenomenon, must be studied on the basis of mastering the general laws of language development. It is impossible to cope with the task without special linguistic knowledge. At the same time, it is quite clear that speaking about the literary language it is impossible to go beyond the sphere of literary sciences that study oral creativity at the figurative-psychological, social and other levels.

The source of the literary language is the national language. However, since the norms and the level of language development of language in one or another way do not determine the specifics of the historical stage of the artistic method, they do not determine both the quality of the art of the word and the quality of the image.

At the same time, there are different works due to their artistic style and poetic significance. The process of choosing the means of language is subordinated to the artistic idea of the work or image. Language acquires high aesthetic qualities only on the basis of writer's thinking.

Daxilolma tarixi:	Ilkin variant	31.05.2022
	Son variant	27.06.2022

UOT 811.111

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_20

ETNOKULTUROLOJİ KONSEPT ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ÜNSİYYƏT

AĞAYEVA TÜRKAN SƏYAVUŞ qızı

Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim, dissertant

turkan.agayeva.92@mail.ru

Açar sözlər: etnomədəniyyət, etnik qrup, konsepsiya, koqnitiv dilçilik, lingvistik yanaşma, mədəni yanaşma, antropoloji dilçilik

Məqalə, ilk növbədə, müxtəlif lingvistik fənlərdə konsepsiyaya əsas müasir yanaşmaların nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir: koqnitiv elm, psixolingvistik, lingvofilosofiya, lingvokulturologiya və lingvokonseptologiya; ikincisi, yeni "konseptual məkan" anlayışının tərfi və onun insan idrak sisteminin belə strukturları ilə əlaqəsi "zehni məkan" və "çərçivə".

"Etnomədəniyyət" termini "etnik mədəniyyət" termininin törəmə, qısaldılmış variantıdır və ən çox nitq ünsiyyətində istifadə olunur. Bu termini "folklor", "xalq mədəniyyəti", "ənənəvi mədəniyyət", "etnos mədəniyyəti" kimi oxşar (lakin eyni olmayan) anlayışlardan ayırmaq lazımdır. Tədqiq olunan obyektlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq etiraf etmək lazımdır ki, "etnomədəniyyət" daha ümumi sistemli anlayışdır.

Beləliklə, "etnomədəniyyət" terminində diqqət etnik komponentə yönəldilir. Etnomədəniyyətin iki fərqli tərfi iki məktəbin nümayəndələri tərəfindən verilir: primordialistlər və konstruktivistlər.

Primordialistlər etnik mədəniyyəti ümumi mənşə (qan qohumluğu) ilə bağlı olan və birgə həyata keçirdikləri təsərrüfat fəaliyyəti, "qan və torpaq" birliyi ilə bağlı insanların mədəniyyəti kimi müəyyən edirlər. Yerli məhdudiyyət, sərt lokalizasiya, nisbətən dar sosial məkanda (tayfa, icma, etnik qrup) təcrid olunma bu mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Konstruktivist yanaşmaya görə, mədəniyyətlərin diferensiallaşması əsasında yaranan etnik hiss və onun kontekstində formalaşan ideya və təlimlər yazıçılar, elm adamları, siyasətçilər tərəfindən şüurlu şəkildə yaradılmış intellektual konstruksiyadır. Bu yanaşmada şüurun və dilin etnik mənsubiyyət anlayışının formalaşdığı fərqlilik ətrafında əsas simvol kimi roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Ən əhəmiyyətli etnomədəniyyətin tərfinə dəyər (aksioloji), simvolik (mədəniyyət - simvollar sistemi), təşkilati və fəaliyyət yanaşmalarıdır. Aksioloji yanaşma etnik qrupları onların mədəniyyətində üstünlük təşkil edən, prioritet və ya ən sabit dəyərlər, müəyyən etnik qrupun fərqli, özünəməxsus dəyər və normaları və nəhayət, "bağlanma" xüsusiyyətləri baxımından müqayisə etməyə imkan verir. Deməli, "etnik mənsubiyyət hər şeydən əvvəl və əsasən etnosun mədəniyyətidir, etnosun "sərhədlərini, onların hər birinin digərlərindən fərqlərini" müəyyən edən də məhz odur".

"Etnik mədəniyyət etnik qrupun dəyər əsasında seçilmiş və təşkil olunmuş həyat və peşə təcrübəsidir. Etnomədəniyyətin məzmununu müəyyən edən sərhəd onun ilkin semiotik sisteminin (dil, simvolik-işarə sistemi) konturlarıdır; məzmun dəyərlər, normalar, ənənələr və nümunələr, adətlər, inanclar və biliklər şəklində toplanmış müsbət sosial təcrübədir.

Ünsiyyətə etnokulturoloji hadisə kimi yanaşdıqda, hesab edirik ki, "standart kommunikativ situasiyalar" və "kommunikativ situasiyaların tipləri" anlayışları geniş şəkildə işıqlandırılmalı, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər də müəyyən edilməlidir. Standart kommunikativ situasiyalara biz bu tədqiqat zamanı tanışlıq, baş çəkmə, sağollaşma, danışqlar və s. kimi situasiyaların əlavə

edilməsini lazım bilirik və təhlilləri də bu situasiyalar üzərindən həyata keçirməyi nəzərdə tuturuq. Kommunikativ situasiyaların tipləri isə bir mədəniyyət çərçivəsində və ya eyni bir dil ailəsindən olan dillərdə danışan xalqların mədəniyyət çərçivəsində tədqiq edilə bildiyindən, Azərbaycan və ingilis dillərində kommunikativ situasiyaların tipləri müqayisəli şəkildə təhlil edilsə, mütləq şəkildə onların fərqli olduğu üzə çıxacaqdır. Məhz bu baxımdan bu fərqlərin nədən ibarət olmasını müəyyən etmək qloballaşan dünyaya uğurlu integrasiya baxımından olduqca vacib məsələdir.

Müasir dövrdə koqnitiv elm inkişaf mərhələsi ilə üzləşmişdir. insan biliyinin hər hansı yeni humanitar sahəsinə xas olan vəziyyət: elmin özünün fənlərarası təbiəti, çoxsaylı, bəzən bir-birinə zidd olan, onu təmsil edən alimlərin yanaşmaları, eləcə də istifadə olunan metodların heterojenliyi, tədqiqat predmetinin diffuzluğu və kənar müşahidəçinin olması terminoloji qarışıqlığa səbəb olmuşdur.

İdrak terminlərinin siyahısında birinci yeri “konsepsiya” termini tutur. 20-ci əsrin sonlarında Z. D. Popova və İ. A. Sternin qeyd etdiyi kimi “Koqnitiv dilçilik sahəsində intensiv tədqiqatlar göstərir ki, konsepsiya termini fərqli anlaşılr. Bu da çoxsaylı terminoloji qeyri-dəqiqliklərə, ziddiyyətlərə və nəzəri anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır”. [13, s. 3].

Təəssüf ki, son 10 ildir ki vəziyyət o qədər də yaxşılaşmayıb. Bununla belə, bunun istifadəsi üçün təlimatları indi daha çox əminliklə təsvir etmək mümkündür.

Ənənəvi olaraq, "konsepsiya" termininin rus dilçiliyində ilk dəfə istifadəsi dini filosof S. A. Askoldovun (indiki soyadı - Alekseev) (1870-1945) adı ilə bağlıdır. O, 1928-ci ildə “anlayış”, “söz” və fəlsəfi "konsepsiya"nın mənşəyi kimi terminlərin əlaqəsinə dair yeni bir təklif irəli sürdü.

Naməlum səbəblərə görə Askoldovun fikirləri uzun müddət unudulmuşdu və yalnız 90-cı illərdə D. S. Lixaçevin "Rus dilinin konseptosferi" əsərində onun fikirlərinə qayıdır.

Hazırda “konsepsiya” termini nəinki fəlsəfədə və ya ümumi filologiyada, həm də dilçilik elminin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Bu termin koqnitiv elmin, psixolinqvistikanın, pragmatistlə, etnolinqvistika, (linqvo)semantika, (linqvo)kulturologiyanın konseptual aparatına hərtərəfli daxil oldu.

Koqnitiv tədqiqat.

Konsepsiya idrak hadisəsi kimi “şüurumuzun əqli və ya psixi ehtiyatlarının, insan biliyi və təcrübəsinin; operativ mənalı yaddaş vahidi, psixi leksika, konseptual sistem və beynin dili (lingua mentalis), bütün insan psixikasında əks olunan informasiya strukturunun vahididir. [10, s. 90]

Koqnitiv və linqvistik nöqteyi-nəzəri birləşdirmək cəhdi A. P. Babuşkinin əlamətdar əsərində təqdim olunur. O, konsept anlayışını real və ya ideal dünyanın obyektini əks etdirən və dil daşıyıcılarının milli yaddaşında şifahi olaraq saxlanılan ‘kollektiv şüurun dəqiq, mənalı vahidi’ şəklində izah edir [2, s. 53].

Linqvistik və mədəni yanaşma.

Yu. S. Stepanov, S. G. Vorkaçev, V. V. Kolesov, V. A. Maslova, S. X. Lyapın, V. N. Telia, İ. A. Sternin, V. İ. Karasik və başqaları kimi tədqiqatçıların çoxsaylı və fundamental əsərləri ilə təmsil olunan bu yanaşma çərçivəsində konseptlər mədəniyyətin insan şüurunda təcəssüm formaları kimi müəyyən edilir:

“Konsepsiya –müxtəlif mədəniyyətlərdə insanın psixi dünyasına daxil olan mədəniyyət laxtası kimidir. Və, digər tərəfdən, konsepsiya insanın özünün mədəniyyətə daxil olma vasitəsidir.” [16, s. 42].

Nəticə . Demək olar ki, bütün linqvokulturoloqlar konsepsiyanın mürəkkəb struktura malik olması ilə razılaşırlar.

Yuxarıda göstərilən yanaşmaların demək olar ki, hamısını linqvistik tədqiqatlarda konsepsiyaya birləşdirmək cəhdi “linqvokonseptologiya” (termin müəllifi S. G. Vorkaçev) adlı müstəqil elmi intizamın yaranmasına təkan verdi.

Antropoloji dilçiliyin “daxili bölünməsi” nəticəsində linqvokulturologiya ilə koqnitiv dilçiliyin kəsişməsində yaranmış bu yeni elmi intizam baxımından semantik təsvirin optimal tamlığı üçün tərkibində üç komponentin seçilməsi məqsəduyğundur:

- konseptual, göstəricini əks etdirən konsepsiyanın tərif strukturu;
- linqvistik şüurda konsepsiyanı dəstəkləyən obrazlı, fiksasiyalı koqnitiv metaforalar;
- dilin etimoloji və assosiativ xüsusiyyətləri də özündə ehtiva edən, leksiko-qrammatik sistemində olan konsepsiyanın adını daşıyan əhəmiyyətli komponent [4, s. 81].

L. V. Barsalovun fikrincə, insanlar daim ətrafdakı dünyada yeni şeylər öyrənirlər və dünya daim dəyişir, buna görə də bu dəyişikliklərə tez uyğunlaşmaq üçün insanın biliyi olmalıdır; ona görə də belə biliklərin ötürülməsi və saxlanması əsas vahidi – konsepsiya da kifayət qədər çevik və mobil olmalıdır: “Konsept sistemi dinamikdir

Belə bir model nisbi kateqoriyanı ifadə etmək üçün çoxlu sayda xüsusi modellər qura bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Аскольдов (Алексеев), С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В. П. Нерознака. –М.: Academia, –1997. –с. 267–279.
2. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П.Бабушкин, –Воронеж: Изд-во ВГУ, –1996. –104 с.
3. Болдырев, Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. –2004. № 1. –с. 18–36. Теория концепта и концептуальное пространство 105
4. Воркачев, С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып. 3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Воронеж: Изд-во ВГУ, –2002. –с. 79–95
5. Воркачев, С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г.Воркачев, –М.: Гнозис, – 2004. –236 с.
6. Залевская, А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. –Воронеж: Изд-во ВГУ, –2001. –с. 36–45
7. Карасик, В. И. Культурные доминанты в язык // Языковая личность: культурные концепты. –Волгоград, Архангельск: Перемена, –1996. –с. 3–16
8. Кондаков, Н. И. Логический словарь-справочник / Кондаков, Н. И. –М.: Наука, –1975. –720 с.
9. Концептуальное пространство языка: Сб. науч. тр. / Под ред. проф. Е. С. Кубряковой. – Тамбов: Изд-во ТГУ, –2005. –492 с.
10. Кубрякова, Е. С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. –М.: Изд-во МГУ, –1996. –с. 90–93
11. Лихачёв, Д. С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. –1993. –Т. 52. № 1. –с. 3–9.
12. Логический анализ языка: Культурные концепты. –М.: Индрик, –1991.
13. Попова, З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З.Д.Попова, И.А.Стернин. –Воронеж: Изд-во ВГУ, –1999. –35 с.
14. Попова, З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д.Попова, И.А.Стернин. –Воронеж: Изд-во ВГУ, –2002. –192 с.
15. Сулименко, Н. Е. Современный русский язык (слово в курсе лексикологии) / Н.Е.Сулименко, –СПб., –2004. –352 с.
16. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С.Степанов, –М.: Академический проект, –2004. –992 с.

РЕЗЮМЕ
КОММУНИКАЦИЯ В РАМКАХ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ КОНЦЕПЦИИ
Агаева Т.С.

Ключевые слова: *этнокультура, этническая группа, концепт, когнитивная лингвистика, лингвистический подход, культурологический подход, антропологическая лингвистика.*

В статье рассматриваются основные современные подходы к концепции в различных лингвистических дисциплинах.

В рамках этого подхода, представленного многочисленными и фундаментальными работами таких исследователей, как Карасик и др., концепты определяются как формы воплощения культуры в сознании человека

Концепт подобен сгустку культуры, который входит в ментальный мир человека в разных культурах. А, с другой стороны, концепт — это средство вхождения в собственную культуру». «Этническая культура — это жизненный и профессиональный опыт этноса, отобранный и организованный на ценностной основе. Границами, определяющими содержание этнокультуры, являются контуры ее первичной семиотической системы (языка, символической системы); содержанием является положительный социальный опыт, накопленный в виде ценностей, норм, традиций и примеров, обычаев, верований и знаний.

Подходя к общению как к этнокультурному феномену, мы считаем, что понятия «стандартные коммуникативные ситуации» и «типы коммуникативных ситуаций» должны быть широко освещены, между ними должны быть выявлены сходства и различия.

В новое время когнитивная наука пережила этап развития. Ситуация, присущая любой новой гуманитарной области человеческого знания: междисциплинарный характер самой науки, подходы многочисленных, подчас противоречивых и репрезентативных ученых, а также неоднородность используемых методов, размытость предмета и наличие посторонний наблюдатель.

SUMMARY
COMMUNICATION WITHIN THE ETHNOCULTURAL CONCEPT
Agayeva T.S.

Key words: *Ethnoculture, ethnic group, concept, cognitive linguistics, linguistic approach, cultural approach, anthropological linguistics.*

The article discusses the main modern approaches to the concept in various linguistic disciplines.

Within the framework of this approach, presented by numerous and fundamental works of researchers such as Karasik and others, concepts are defined as forms of the embodiment of culture in human consciousness.

The concept is like a clot of culture that enters the mental world of a person in different cultures. And, on the other hand, the concept is a means of entering into one's own culture." "Ethnic culture is the life and professional experience of an ethnic group, selected and organized on a value basis. The boundaries defining the content of ethnoculture are the contours of its primary semiotic system (language, symbolic system); the content is positive social experience accumulated in the form of values, norms, traditions and examples, customs, beliefs and knowledge.

Approaching communication as an ethno-cultural phenomenon, we believe that the concepts of "standard communicative situations" and "types of communicative situations" should be widely covered, similarities and differences should be identified between them.

In modern times, cognitive science has gone through a stage of development. The situation inherent in any new humanitarian field of human knowledge: the interdisciplinary nature of science itself, the approaches of numerous, sometimes contradictory and representative scientists, as well as the heterogeneity of the methods used, the blurriness of the subject and the presence of an outside observer.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.05.2022
	Son variant	28.06.2022

BƏDİİ NƏSRDƏ ADƏT, ƏNƏNƏ VƏ TOPONİMLƏR (Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanı əsasında)

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: yazıçı, sənətkar, roman, toponim, milli mədəniyyət

M.S.Ordubadi sovet yazıçısı kimi yazıb-yaratsa da, onun yaradıcılığında çoxminillik tariximiz, adət və ənənələrimiz, ikiye bölünmüş vətənimizin həyat tərzini ətraflı şəkildə təsvir olunur. Yazıçının yaradıcılığında xalqın azadlıq uğrunda apardığı mübarizə ilə yanaşı, şəhər və kəndlərin vəziyyətinin, insanların həyat tərzinin bədii təsviri obrazlar vasitəsilə o qədər güclü verilir ki, oxucu özünü hadisələrin iştirakçısı hesab edir və ətraflı məlumatlara yiyələnir. Söz yox ki, bir xalqı tanımaq üçün onun milli, etnoqrafik xüsusiyyətlərini bilmək əsas şərtlərdəndir. Bunun üçün həmin xalqın qələm sahiblərinin əsərləri ilə tanış olmaq kifayətdir. Bokkaçıda İtaliyanın, Şekspirdə İngiltərənin, Puşkin, L.N.Tolstoy və Çexovda Rusiyanın, Əziz Nesində Türkiyənin varlığı əks olunduğu kimi, böyük ədib M.S.Ordubadinin bədii nəsrindən də Azərbaycanın, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın varlığını öyrənmək mümkündür.

Ona görə də yazıçı qələm sahiblərindən geniş bilik sahibi olmağı tələb edərək yazırdı: “Bir şair poema yazmağa başlamazdan əvvəl tarixə və elmi əqvana aid olan məlumatını, coğrafi və etnoqrafik biliyini yoxlamamalıdır... Qüvvətli və ölməz bir əsər meydana qoymaq üçün əvvəlcə öz vətəninə tanımağı və sonra da bəşəriyyətin vətəni olan dünyanı tanımaq lazımdır”. [1, s.348-349]

Təsadüfi deyildi ki, M.S.Ordubadi də öz ensiklopedik biliyi və parlaq təxəyyülü ilə yazıçıya şöhrət gətirən xüsusiyyətlərə malik sənətkar idi. Onun Culfadan başlayaraq Həmədana, Urmiya, Makuyadək ərəzilərdə Cənubi Azərbaycana bələdliyi və geniş təsəvvürü çox az-az coğrafiya alimlərinə və yazıçılara müəssər olan haldır. Halbuki, elmi ədəbiyyatdan bəllidir ki, coğrafi adlar (toponimlər) xalqın milli və mənəvi sərvətidir. Coğrafi obyektə heç vaxt səbəbsiz və təsadüfi olaraq ad verilmir. Toponimlər şüurlu fəaliyyətin, ictimai-iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi yaranan ictimai məhsuldur. “Deməli mənasız “göydən düşmə” toponim ola bilməz” [4, s.5].

M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”ində və başqa əsərlərində yeri gəldikcə işlətdiyi kənd, şəhər, dağ, göl, çay, düzənlik, məhəllə, küçə, meydan, bulaq, dərə, meşə, qala, yaylaq adları, yəni toponimlər, hidronimlər, oykonimlər, oranimlərə tez-tez təsadüf edilir. Bunun isə bir neçə müsbət və faydalı cəhəti vardır. Əvvəla hər bir oxucu roman vasitəsilə ayağı dəymədiyi yerləri xəyalən gəzib tanış olur, ölkə, şəhər, kənd haqqında təsəvvür əldə edir. İkincisi, oxucu xəritələrdə görmədiklərini bədii əsərdə oxuyub daha tez qavrayır. Üçüncüsü, Azərbaycan bir sıra şovinist işğalçılarla qonşuluğu üzündən neçə-neçə yer adlarını, yuxarıda deyildiyi kimi milli sərvətinin, deməli tarixinin xeyli hissəsini itirmişdir. Belə ki, qədim Azərbaycan torpaqlarının rus imperializmi tərəfindən parçalanıb müxtəlif dövlətlərə paylanması nəticəsində Rusiyada, Gürcüstanda, Ermənistanda, İranda, hətta Azərbaycan respublikasının özündə də nə qədər adlar dəyişdirilib yadlaşdırılmışdır. Təkcə Ermənistan SSR-də 1935-1972-ci illərdə 500-dən çox yer adının dəyişdirilib erməniləşdirilməsi [4. s.160]: İran dövlətində toponimlərin farscaya tərcümə edilməsi, Gürcüstanda qədim adların unudurulması dediklərimizə sübutdur.

“Dumanlı Təbriz” romanının əvvəllərindən başlayaraq yazıçının vətən torpağına bələdliyinin şahidi oluruq. Cənub Culfasında Təbrizə getmək üçün minik gözləyən Əbülhəsən bəyin

dili ilə, yaxın təhkiyədə Cülfa düzündəki Dərədiz dağ burunu, Şüca düzündə qurtaracağındakı Qaradaş təpələri, yol üstündə yerləşən Şüca kəndi, Gərgər Ələmdar adlı kiçik şəhərlərin adları çəkilir [2, s.6,10,12]. Cənubi Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, evlərdə, mehmanxanalarda gecələmiş qələm sahibinin oxucuya tanış verdiyi Qızılca, Meydan, Təbrizlə Mərəndi arasında yolun qəbrində yerləşən Yekan kəndləri [2, s.15-16], xüsusən də Azərbaycan və İran tarixində, o cümlədən Məşrutə hərəkatı, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, 21 Azər inqilablarının tarixində izlər qoymuş məşhur yekanları yada salır. Əsərdə faytonçu Novruzun mənsub olduğu Yekan seydilərindən söz açın yazıçı onları yığcam şəkildə belə səciyyələndirir: “Yekan seydiləri çox ucaboylu, çox da qüvvətli bir tayfadır. Bunlar İran ordusunda yalnız topçuluq vəzifəsində məşhur olurlar” [2, s.16]. Romanın qəhrəmanları Təbrizə çatana qədər oxucu Dərədüz, Daşlıgün, Mərənd, Culfa, Zunuz, Xoy, Salmas, Urmu və Qaradağ mahalı haqqında kifayət qədər məlumat alır. Uzun müddət Türkmənçay müqaviləsinin təsiri və xüsusən də Sovet xalqlarına ağır zərbələr vurmuş 1937-ci il hadisələri ilə bağlı Şimali Azərbaycan əhalisi üçün əlçatmaz qalan qədim Təbrizin bədii təsviri yazıçının qüdrətindən xəbər verir. Təbrizin ətrafında yerləşən Safyan, Basmınc, Üsnü, Payan və sair qəsəbələrin, həmçinin kəndlərin yadda qalan təsvirləri ölkədəki ictimai-siyasi mühit haqqında geniş məlumat romanın tək ensiklopedik mahiyyətini deyil, bədii keyfiyyətini də artırır. Onlarca kəndin, qəsəbənin əhatəsində qərar tutan, qırx əsrə yola salmış, saysız-hesabsız xaqanlar, sərkərdələr, şairlər, sənətkarlar, üsyanlar, zəlzələlər, inqilablar yola salmış bu qədim türk məskəni bütün əzəməti ilə oxucunun gözü qarşısında canlanır. “Dumanlı Təbriz” romanında yüzilliyin əvvəllərini yaşayan Təbriz dünyanın ən məşhur şəhərləri ilə yanaşı dayanır.

Təbrizə Ordubadinin bu qədər diqqət yetirməsi təsadüfi deyildi. Memarlıq tarixindən bəllidir ki, hələ XIV əsrdə Təbriz ərazisinə, əhalisinə və ticarətdəki mövqeyinə görə Qərbi Avropanın Milan, Venesiya, Florensiya və Paris kimi böyük şəhərlərini kölgədə qoyurdu.

Qüdrətli qələm sahibi anamız Təbrizin bənzərsiz, füsunkar obrazını böyük məhəbbətlə yaratmışdır. M.S.Ordubadinin romanlarında şəhərlərin, kənd və qəsəbələrin təsvirləri təkcə xarici görünüşlə məhdudlaşmır. Bu əsərlərdə neçə min illik tarixi olan qədim bir xalqın varlığını təyin edən zəngin və dəqiq daxili təsvirlər də özünə yer tapmışdır. Zaman və məkan məsafəsindən asılı olmayaraq, əsərləri oxuyan hər hansı millətin nümayəndəsi Təbrizdə, Xoyda, Livarcan yaylağında, Ələmdar qəsəbəsində aylarca yaşadığını, bu yerlərin sakinlərinin mətbəxlərini, süfrələrini, taxça, ləmələrini, qonaq otaqlarını gördüyünü düşünür. Təhlilə keçməzdən əvvəl onu da qeyd edək ki, yazıçı evlərin təsvirində onların sahiblərinin hansı sinfə mənsubluğunu nəzərə alır. Varlılarla kasıbların evlərindəki avadanlıq, yeyim, qulluq və sair fərqlər bütün tərəfləri ilə ortalığa çıxır.

Yazıçı kənardan cansıxıcı divarlarla, cəmiyyətdən ayrılmış evlərin içərisində başqa aləm hökm sürdüyünü göstərmək üçün Ninanın dili ilə: “Şərq evlərinin içərisi dışarısından yüz faiz gözəldir” - fikrini ortaya atdıqdan sonra özünə görə layiqli vəzifə sahibinin - Cənub Culfası poçt-teleqraf rəisinin evini təsvir edir: “Salonda elektrik işığı yoxdur. Lakin lampa elektrik işığından daha işıqlı idi. Hərbi Qərb müəssisələri İranda elektrik işığı olmadığını bilməmiş deyildi. Bunun üçün də onların salonunda gözəl lampalar, lalələr, əzəmətli avizələr gündən-günə artmaqdadır.

Bütün qabların, lampaların, hətta xanın daim çəkdiyi qəlyanın da üstündə farsca belə bir cümlə oxunurdu: “Sifariş - Hacı Məhəmməd Cəfəri Büllüföruş” [3, s.11].

Cənubi Azərbaycandakı, xüsusən də Təbrizdəki kübar ailələrin mənzillərini bədii dillə canlandıran böyük ədib təkcə romanlarını deyil, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətini də öz romanları ilə birlikdə əbədiləşdirmişdir. Belə ki, onun bədii nəsrində rast gəldiyimiz, yaddaşımıza həkk etdiyimiz ev əşyaları milli mədəniyyətimizin ədəbi-əsərdə qorunub saxlanan qiymətli hissəsidir.

Təbriz mülkədarı Abdulla xanın ziyafətindən götürülmüş təəssürat canlı həyat tablolarını xatırladır. Burada daha nələr yoxdur: “Abdulla xanın ziyafət salonu qayət zəngin bir salon idi. Salonda tağlar və taxçalar var idi. Tağlarda qiymətli Çin kasaları, boşqablar, güldanlar və sair nəfis qablar düzülmüşdü.

Taxçaların içərisində Fətəli şah, Nəsrəddin şah, Abbas Mirzə, Məhəmməd şah, Kərim xan Zənd və s. bu kimi İran hökmdarlarının boyalı şəkilləri çəkilmişdi. Şəkillərin qarşısında isə qiymətli vazlar və müxtəlif fiqurlar qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə, Təbriz evləri fransızların nəşə və zövqünə uyğun bir vəziyyətdə düzəldilmişdi. Təbriz evlərinin səqfində və divarlarında da çılpaq mələkə şəkillərinə təsadüf etmək olur" [2, s.81].

Mənzilin təsvirinin davamında oxuyuruq: "Səfəviyyə padşahları dövründən qalmış ipək bir xalçaya tamaşa etdik. Zərrinə pərdələrin hamısı Fətəli şah dövründə toxunmuş pərdələrdi. Bir çox məxmər və zərrinə şeylərin üstündə tarixləri zər və ipəklə tikmişdi. Qadın bizə ətrafı mirvari və incə mərcanla toxunmuş köynək göstərdi. Köynəyin toxunuşu onun çox qədim və nadir bir şey olduğunu göstərirdi.

Gördüyümüz şeylər içərisində üzü altun tellərlə toxunmuş və nalları xalis gümüşdən olan bir cüt qadın başmağı da vardı...

Divarlardakı tablolar da çılpaq mələkələr qollarını açıb uçurdular" [2, s.82-83]

Yaxud başqa bir epizodda – "Məşrutə hərəkəti başçılarından Hacı Əli Davafürüşün salonundakı məclisin təsvirində başqa orta bir zümrənin evində həm mənəvi, həm də maddi mənzərələrlə rastlaşırıq: - Qız mənə əl verdi. Hər ikisi qolumdan tutub böyük bir salona apardı. Salon bir fransız varlığının salonuna bənzəyirdi.

Hələ səhər çayına başlanmamışdı. Salondan keçib çay otağına girdik.

Mən yemək yemədim. "Fəqət bir stəkan çay içirəm" - dedikdə qız bir stəkan çay və gözəl bir şüşə içərisində limon suyu gətirdi. Bunu Təbriz kübarları çaylarına tökürlər. Mən də stəkanıma bir neçə damcı limon suyu tökdüm. Çay ləzzətli idi." [2, s.36]

Məmməd Səid Ordubadi yalnız Allahın verdiyi ilhamla qənaətlənib təbiət və cəmiyyət mənzərələrinin təsvir ilə kifayətlənən, hadisələrin fotosəkillərini uc-uca calayaraq nəhəng cildlər yaratmağa can atan romançılarından deyildi. O, özülü elmə söykənən alim-yazıçı olmuşdur. Odur ki, əsərləri elmə, maarifə, kitaba, kitabxanalara işıq salan qüvvətli bir projektora bənzəyir. Bunu Əbülhəsən bəyin sözləri də göstərməkdədir:

"Mən hər şeydən artıq xanın kitabxanası ilə maraqlandım. Kitabxanada bir sıra əlyazmalarına və tablolara təsadüf etdim. Fətəli şahla rusların müharibəsindən sonra sülh layihəsinin qarası, mütarəkə şərtlərinin üzü, Abbas Mirzə tərəfindən yazılmış Gəncə səfəri, Nadir şah tərəfindən imza olunmuş kənd qəbalələri, imza olunmuş fərmanlar və bir çox bu kimi şeylər gördüm. Tablolar içində Abbas Mirzə tərəfindən tikdirilmiş Şəmsül imarənin şəkli, Nadir şahın at üstündə yağlı boya ilə çəkilmiş rəsmi və sair bu kimi bir çox şeylər də vardı. Ən qiymətli rəsmlərdən biri də Yusif və Züleyxanın əlvan rəsmlərindən ibarət idi. Kimin və hansı bir rəssamın tərəfindən çəkildiyi bəlli deyildi" [2, s.83].

"Dumanlı Təbriz"də inqilabçı Ələkbər yoldaşın, Hacı Səməd xanın, şahzadə Məhəmməd Həsən Mirzənin və başqalarının evinin həssas təsviri verilmişdir və bunlar Cənubi Azərbaycan milli mədəniyyəti haqqında həqiqi bir təsəvvür yaradır. Xüsusilə Livarcan yaylağının ağası Hacı xanın evi, mühiti, ətrafı Vətənimizin qədimliyi, mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı, zinət istehsalı və əzəmətinin yüksək səviyyədə olmasından söz açılır.

Romanda kasıbların kasıb məişəti ilə də rastlaşırıq. Hər cürə zənginlik içində üzən, uçan mələkələrin əhatəsində, cəmənlilikləri xatırladan xalçalar üstündə gəzən, meyvəli, kölgəli ağaclarla süslənmiş bağlardan zövq alan, insan həyatının dərinliklərinə, incəliklərinə qədər yaşayanlarla müqayisədə ağladıcı təsir göstərən səhnələr oxucuda son dərəcə qeyri-adi duyğular oyadır. Təbriz üsyanının gedişində öz xidmətləri ilə şöhrət qazanan Həsənağanın evi ictimai ədalətsizliyin həqiqətən acı təəssürat yaradan bədii mənzərəsidir. Oxucunun əlindən tutub addım-addım gəzdirən, gerçəklikləri onun gözləri önündə canlandıran roman, fikrimizcə, öz qüdrəti ilə xalqımızın yüz il qabaqkı məişət tarixini əks etdirən tarixi mövzulu bədii filmidir.

Yazıçı inqilab fədaisi Həsənağanın daxmasını bir sərgi kimi nümayiş etdirir: "Bu günkü ziyafət qurban bayramı günü münasibətilə imiş. Lakin Təhminə xanım qurban kəsməmişdi. Hətta

başqaları ilə şərik belə olmamışdı. Məni yarısı həsir, yarısı köhnə palazlarla döşənmiş bir otağa aldılar. Otaqda olan şeylərin hamısı köhnə idi. Lakin burada fəvqəladə bir təmizlik vardı. Evə və evdəkilərə baxdıqca insanı heyranət götürürdü. Mən bir çox yerdə fəqir və yoxsul evi görmüşdüm. Yamaqlı olmayan palaz, yamaqlı olmayan paltar, pərdə, yorğan-döşək görmədim. Şübhəsiz ki, onların dəyərli şeyləri qonaq otağında idi. Yuxarı başda tükləri tökülmüş köhnə bir məxmər döşəyin üstündə oturmuşdum. Doğrudan da, özümü on fəqir bir İran işçisinin evində hiss edirdim. Evin başçısı Həsənağa yerdə oturmayı, məndən utanırdı...

Mən yenə də sadə olan şeyləri gözdən keçirdim. Taxçalarda düzülən kasaların dal tərəfləri sıniq idi. Kasaların arasında köhnə papiros qutuları düzülmüşdü. Taxçalarda xırda və zərli sandıqlar (mücrülər) qoyulub üstünə örtük çəkilmişdi. Divarlarda buğda sünbülündən toxunmuş cürbəcür şeylər asılmışdı. Bu ailənin malik olduğu şeylərə öz ürəyimdə qiymət verirdim. Onların ev şeyləri Təbrizin bazarında təxminən beş tümən çıxara bilərdi. Mis və çini qablardan başqa heç bir şey gözümə dəymədi” [2, s.95-96].

Ömrünün bir hissəsini Arazdan cənubdakı torpaqlarımızda keçirən M.S.Ordubadi burada yaşayanların milli mətbəxindən də xəbərdar idi. Müxtəlif təbəqələrin məclislərində çeşidli süfrələr görün yazıçı istedadına arxalanıb bunları bədii ədəbiyyatımızın yaddaşına köçürmüşdür. Bir vaxtlar mühitin tələbi ilə cəmiyyətdə hökm sürən sinfi ayrılıqları daha qabarıq vermək üçün istifadə olunan qonaqlıq səhnələri, yeməkləri aşib-daşan süfrələr, əslində azəri türklərinin bu sahədəki orijinallığının əvəzedilməz nümunələridir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, S.Hüseyn, Qantəmir, Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyov, P.Makulu kimi ustad sənətkarlarla yanaşı Azərbaycanın maddi və mənəvi sərvətlərini səhifələrin yaddaşına köçürən Məmməd Səid bu sırada məxsusi yer tutur. Əbüllhəsən bəy və latış qızı Nina Rozina ilə birgə xəyalən Təbrizə girən oxucu qərribə sözlər eşidir, qərribə şeylər görür” [2, s.31].

Romanın bir neçə yerində Azərbaycan mətbəxi ayrıca obraz olaraq əsərə daxil edilir. Növ-növ yeməklərin nədən, necə, kimlərdən ötrü bişirilməsi önə çəkilir. Yazıçı milli mətbəxin süjetdə önəmi ilə yanaşı sanki həm də xalqının bu sahədəki yaradıcılıq dühasını tərənnüm edir. Hacı Mehdi Kuzəkaninin aşbazxanası haqda söylənilənlər dediyimizə sübutdur: “Aşbazxana çox böyükdür. İri qazanlar asılmışdı. Qazanın hər biri sözsüz dörd-beş batman düyü çıxaran qazandı. Mən əvvəl elə bildim ki, bu gün hacının qonaqlığı vardır. Amma məsələ belə deyilmiş. Hacının aşbazxanasında hər gün bu cür xörək bişirmiş” [2, s.75].

Şübhəsiz ki, ədib ensiklopediyaya düşəsi Azərbaycan xörəklərinin adını saymaq üçün kasıb ailənin mətbəxini seçə bilməzdi. Ona görə də vali Səməd xanın aşbazının dili ilə siyahı təqdim edir: “fisincan plov, badımcən plov, zəfəran plov, bozqovurma plov, taskabab plov, zəfəran-zirəli plov, döşəmə plov, aşırma plov, toyuq plov, cücə plov, kələm dolması, soğan dolması...” [3, s.361].

Milli məişət hər bir xalqın mədəniyyətində ümdə yer tutur. Tarixdən də bəllidir ki, Qərbi Avropa alt və üst paltarları dəyişmək, hamama getmək kimi mədəniyyət ünsürlərini Şərqi aləmindən, müsəlmanlardan öyrənmişdi [5]. Z.Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndə də, M.Ə.Talıbzadənin romanlarında da, başqa maarifçi yazıçıların əsərlərində də, elə “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab” romanında da xəzinəsi çirkəbə dönmüş hamam səhnələrinə rast gəlirik. Lakin Məmməd Səid buna qarşılıq olaraq nümunəvi ev hamamlarını da təsvir etməyi unutmamışdır.

Əsərlərindən verilmiş bu nümunələrə əsasən bir daha qeyd etməliyik ki, Cənubi Azərbaycanın adət-ənənələrinin və toponimlərinin bədii təsviri Ordubadinin yaradıcılığında mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cildə, VIII cild] / M.S.Ordubadi, –Bakı: Azərnəşr, –c.8. –1967., – s.348-349. (“Şərimiz, haqqında bir neçə söz” (məqalə))
2. Ordubadi, M.S. Dumanlı Təbriz / M.S. Ordubadi, –Bakı: Yazıçı, –I kitab.–1985, –365 s.

3. Ordubadi, M.S. Dumanlı Təbriz / M.S. Ordubadi, –Bakı: Yazıçı, –II kitab. –1986, –730 s.
4. Yusifov, Y. Toponimikanın əsasları / Y.Yusifov, S.Kərimov. –Bakı: Maarif, –1987, –202 s.
5. История средних веков / Под ред. Н.Ф. Колесниченко. –М.: Просвещение, –1980, –576 с.

РЕЗЮМЕ
ОБЫЧАИ, ТРАДИЦИИ И ТОПОНИМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ
(По роману Мамеда Саида Ордубади "Туманный Тебриз")
Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: писатель, художник, роман, топоним, национальная культура

В художественном творчестве М.С.Ордубади всесторонне и глубоко отражена общественно-политическая и культурная жизнь Южного Азербайджана. М.С.Ордубади в романе «Туманный Тебриз» сумел точно донести до читателя географические названия местности, национальные и духовные ценности народа. Автор так живо описывает общественную ситуацию в городах Тебриз, Урмия, Сараб и Маку, что читатель чувствует себя так, словно сам побывал в этих городах. В целом из прозы М.С.Ордубади можно достоверно изучить жизнь Южного Азербайджана начала XX столетия. В романах М.С.Ордубади нашли отражение традиции и топонимы Азербайджана. Романы не ограничиваются описанием только внешнего вида городов, деревень и поселков. Здесь находит свое отражение богатое и точное описание ценностей древнего народа, имеющего многовековую историю.

SUMMARY
CUSTOMS, TRADITIONS AND TOPONYMS IN FICTION
(Based on the novel "Misty Tabriz" by Mammad Said Ordubadi)
Huseynova A.H.

Key words: writer, artist, novel, toponym, national culture

The life of South Azerbaijan was described in M.S.Ordubadi's art prose. Ordubadi gives the verification of Azerbaijan geographical names, people's national and spiritual riches in novel «Dumanli Tabriz» (Foggy Tabriz). The social life (situation) of many cities as Tabriz, Urmiya, Serab, Macu, the author describe so spirited (direct) that reader feels as if he has already been in these countries. Generally it is possible to learn all-round the life of XX century South Azerbaijan from M.S.Ordubadi's prose. In M.S.Ordubadi's novels were reflected traditions and toponyms of Azerbaijan. These novels do not limit to appearance of cities, vile ages and countries there. There is valuable and precise description of wealth of ancient people, which has many centuries history was reflected here.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.05.2022
	Son variant	04.07.2022

MÖVLUD SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANINDA ETNOMƏDƏNİ DƏYƏRLƏR

VƏLİYEVA İLAHƏ XALƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d.

ilahe_veliyeva07@mail.ru

Açar sözlər: roman, etnoqrafiya, folklor, yallı, mərasim

Çağdaş Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Mövlud Süleymanlı müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan yazıçılardandır. M.Süleymanlı ilk dəfə yaradıcılığında öz qələmini lirik şeirlə sınıamışdır. Ədibin “Əllərim” adlı ilk şeiri 1964-cü il “Azərbaycan gəncləri” qəzetində çapdan çıxmışdır. Ardınca müəllifin “Bir ünvan” adlı şeir kitabı da çap olunmuşdur. Lakin yazıçının sonrakı yaradıcılığı göstərdi ki, onun stixiyası məhz nəsirdi. M. Qorki qeyd edirdi ki, “Xalqı xalqa hər şeydən asan və hər şeydən yaxşı ədəbiyyat tanıdır” [1, s.230]. Bu baxımdan Mövlud Süleymanlı yaradıcılığı xalqın tarixi, etnoqrafiyası, vətənpərvərliyi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri və s. kimi keyfiyyətləri ilə Azərbaycan tarixini özündə təcəssüm edən əsas vasitələrdən biridir.

Tarixi baxımdan yanaşsaq artıq “məzmunca sosialist, formaca milli” sovet yaradıcılıq meyarının bərqərar olduğu 30-50-ci illərdə xalq ənənəsi milli formanı ifadə edən etnoqrafik detallara çevrilir; keçən əsrin 60-cı illərində meydana çıxmış altmışıncılar nəsində folklor və etnoqrafiya milli mənliyi və dəyərləri, şəxsiyyətin ideologiyadan azadlığını ifadə edən, müəyyən məzmun daşıyan anlayış kimi aktuallaşır; nəhayət, postsovet mərhələsində artıq “çoxmetodlu” ədəbi dövrün [2, s.395-424] yeni yaradıcılıq axtarışlarını ifadə edən üslubi-poetik meyllərdən birini səciyyələndirir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas X.Əlimirzəyev “Bədii əsərə yaşamaq hüququnu böyük problemlər deyil, daha çox yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan insan obrazları, xarakterləri verir”-deyərkən sanki Mövlud Süleymanlının yaradıcılığını nəzərdə tutur [3, s.122]. Çünki M. Süleymanlı nəsrində folklor, xalq yaradıcılığına ardıcıl, sistemli şəkildə müraciət etmişdir. Yazıçının yaradıcılığında folklordan istifadə etməklə bir növ milli özünüifadəni təcəssüm etdirir. Vəqif Yusifli hesab edir ki, M.Süleymanlı etnoqraf olsaydı indi bu sahədə ən tanınmış mütəxəssis olardı, amma yazıçı oldu [4].

Yazarın “Köç” (1980) romanında məhz xalqımızın gəlib-keçmiş əzəli tarixindən söhbət açılır. Müəllif türk tayfalarının timsalında çatdırmaq istədiyi mifik düşüncə tərzini, özünəməxsus adət-ənənə nümunələrini, eləcə də, etnomədəni dəyərlər sistemini böyük məharətlə təsvir edir. Təsadüfi deyil ki, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Köç” əsərinin bədiliyindən, orijinallığından söz açarkən “Mövlud Süleymanlıya açıq məktub” unda yazır: “Bu roman, hər şeydən əvvəl, xalqımızın yüz illərdən bəri keçib gəldiyi yolların tarixi, adət və ənənəsinin köçəri ruhunun bədii etnoqrafiyasıdır” [5].

Mövlud Süleymanlı Dədə Qorqud ayrıcalığını, dil-üslub özəlliklərini, aşiq dastanlarının xüsusiyyətlərini, surət, motiv və süjet elementlərini romanın məğzinə yerləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, ədib yaradıcılığında Dədə Qorqud motivlərindən, ozan-aşiq dastançılıq tendensiyasından məharətlə bəhrələndiyinin şahidi oluruq ki, bu da müasir tədrisdə “gənc nəsil”in öz tarixi keçmişini dərinlən öyrənməsində, birbaşa etnomədəni dəyərlərin kökünə enməsində bizə yardımçı olur.

“Köç” romanında tərəkəmə-elat həyat tərzini yaşayan oğuz xalqının tarixi kimliyi, namus, ləyaqət, mənəviyyat hissini qorumaq, yüksək tutmaq, şərəfli yaşamaq hissi əsərin əsas xəttini təşkil

edir. Yazıçı bu əsəri sovet dönəmində qələmə alan vaxt hadisələri zaman və məkan olaraq keçmişə aparsa da, lakin əsas ideya oğuz elinin azad, müstəqil yaşamaq düşüncəsini çatdırmaq istəmişdir. Sənətkar folklor motivlərinə, oğuz elinə müraciət etməklə müasir nəsilləri soykökünə layiq olmağa, azad, müstəqil yaşamaq mücadiləsindən uzaqlaşmamağa səsləyirdi. “Köç” romanında qarşıya çıxan problemlər layiqincə öz həllini tapmışdır.

Romanın əvvəlində baş verən mifik hadisələr məhz maraqlı bir obraz olan İmirin simasında dil açıb. Onun yuxularında baş verəcəkləri qəribə şəkildə görməsi yaşadığı həyatı dözülməz edir. Qardaşı Bəkil ilə birlikdə qız kimi böyüdülmələrinin səbəbi nümayəndəsi olduqları “Qarakəllə” tayfasının mövcud “Qanıq” tayfası ilə düşmənçilik münasibətləri olduğu qeyd olunur. Ümumiyyətlə, əsərdə xalqımızın qədim vaxtlarda tayfalar şəkilində oturaq olmayan yaşayış tərzini əvvəldən sonadək geniş təsvir edilir. Əsərdə etnomədəni dəyərlərin hakim olduğu o zamanların təsviri, xüsusilə, göstərilən tayfaların timsalında canlanır. Müəllif bir-birinə qarşı olan iki zidd tayfayı qarşılaşdırsa da əsərin I bölümünün sonlarında tayfaların barışıqı təsvir edilir. Daha sonralar Əyriqar adlı torpaqlara sahib olmaq xəbisliyi yenə düşmənçiliyə çevrilir və qanla nəticələnir. Lakin qədim “Avesta”nın motivlərində olduğu kimi “Köç” əsərinin sonunda da ədalət öz sözünü deyir. Xeyir Şər üzərində qələbə çalır.

Mövlud Süleymanlı yazıya köçürdüyü folklor motivlərini qabiliyyətli yazıçı təxəyyülü ilə yeni bir aspektdən, yeni bir baxış bucağından mənalandırmış, tariximizin kökü olan xalq mərasimini, folklor motivlərini fərqli meyarlarla dəyərləndirməyi və bunu açıq-aydın şərh etməyi bacarmışdır. Ədib etnoqrafik təsvirlərə dair geniş biliklərə sahib olduğundan öz əsərlərində etnoqrafik təsvirlərin dərin qatlarına enərək bunları oxuculara çatdırmağı bacarmışdır. Çünki müəllifin yazıya aldığı daha çox yaddaşın şəkli-şəkil tərənnümüdür, qanın, şüuraltı mənanın arxaik, milli ifadəsidir” [6, s.3].

Elə “Köç” romanda da adət-ənənə, etnik dəyərlər sistemi geniş şəkildə ifadə olunur. Xüsusilə də Bəkil və Çiçəyin toy mərasimi, aparılan hazırlıq işlərinin təsviri bir xalqın keçmiş adət-ənənəsindən xəbər verir. Yazıçı toy mərasiminin təsvirində “Yallı” oynamaq adətini digər əsərlərində - “Ceviz qurdu” romanında, “Şanapipik”, “Şeytan” povestlərində, “Yaşıl obaların toyu” hekayəsində də verməklə bu halayların əsirlərdən bəri unudulmadığını formanın dəyişməsinə rəğmən daşdığı mənasının hələ də aktualıq kəsb etdiyini oxucunun diqqətinə çatdırır.

Adı çəkilən əsərlərdə fərqli zamanlarda keçirilən yallı mərasimləri bir-birindən müəyyən qədər seçilir. “Köç” romanında yallı mərasimi uzaq keçmişlə sıx bağlandığı üçün müəllif bu səhnəni əsərdə ətraflı əks etdirmişdir. Lakin bu əsərin əksinə olaraq “Ceviz qurdu” romanında isə nisbətən müasir dövrə yaxın iyirminci yüzilliyin ortalarında keçirilən toy mərasimlərində oynanılan yallının təsviri daha təqdirəlayiqdir. “Ceviz qurdu” romanından: “ – Sən niyə ağzına su alb dayanmısan, çalsana! Mən zurnanı götürüb “Qol yallısı” çaldım. Kişilər çiyin-çiyinə tutub, oynamağa başladılar. Camaat oynayıb-oynayıb sakitləşdi [7, s.228].

Müəllifin “Yaşıl obaların toyu” adlı etnoqrafik təsvirlərin bolluğu ilə seçilən hekayəsində toyda oynanılan bir neçə müxtəlif yallının – “Qız yallısı”, “Bəri-bəri”, “Köçəri” yallısı haqqında qısa, yığcam məlumat verilmişdir: “Kimsə dedi: – Ay Haşım, bir “Qız yallısı!” bHavanı dəyişdilər. Oğlanlar ortalığa çıxıb, hərəsi bir qız çağırırdı. Sonra durub oynadılar. Altı qız, altı oğlan. Baş çəkənin əlində də nazik çubuq vardı. Kim qaydanı pozurdusa, o çubuqla əllərinə vururdu. Sonra qızlar cərgədən çıxdılar. Oğlanlar çiyin-çiyinə tutub “Bəri-bəri” yallısını oynadılar...Oğlanlar indi də “Köçəri” yallısını oynayırdılar [8, s.231].

Mövlud Süleymanlının yuxarıdakı əsərlərində adlarını çəkdiyimiz yallıların demək olar ki, çoxu hal-hazırda arxaik plandadır. Yəni, bu kimi yallı növlərinə müasir toylarımızda rast gəlinmir. Olanların hamısını nəzərdən keçirən müəllif bu kimi adət-ənənələrimizin, etnoqrafik təsvirlərimizin unudulmaması üçün bunların ümumi xüsusiyyətləri ədəbi-bədii əsərlərimizin daxilində qələmə alaraq qorumağa çalışmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, tariximizi öyrənməkdə, kökə bağlılıqda bu yallı nümunələrinin qorunması, müasir dövrümüzdə tariximizin kökünü, rəqs mədəniyyətini gənc nəsillə öyrədilməsi və onun tədris edilməsi əsas amaldır.

Ədib əsərlərində təsvir olunan toy mərasimlərində təkcə yallı rəqsinə yer verməyib qədim tarixə malik, xalqda ruh yüksəkliyini artıran “Tərəkəmə” rəqsinin oynanılması səhnəsi də vardır ki, bu çox təbii alınmışdır: “Qalxdı, qalife şalvarını dartıb kəmərinə çəkdi, ayaqlarının ucunda – torpaq meydançaya qərribə izlər sala-sala oynamağa başladı. Amma elə bil bu çalınan “Tərəkəmə” havasını oynamırdı. Ay səni, doğrudan da, insanı tanımaq çətinmiş. Qarakəllə oğlunun içində öz havası çalınırmış. İçindəki havaya oynayırmış kişi. İçindəki hava da nəydi; elə oynaya-oynaya, – gedəcəm, – deyirdi. Burda da qalammaram, burdan da gedəcəm. Bu sözlər ahəngə düşüb “Tərəkəmə” havasından da yüngül bir ahənglə səslənirdi” [6, s.225].

Mövlud Süleymanlının milli kimlik şüuruna, etnomədəni dəyərlərə bağlılığını yalnız toy mərasimlərində deyil, nəsr əsərlərində arxaik adət və rəmzi atributların təsvirində də görmək mümkündür. Ədib “Köç” romanında qız evi və oğlan evinin toya hazırlığı səhnəsində bir neçə rəmzi atributların və adətlərin təsvirini göstərmişdir: “Qızlar axışib Çiçəyi araya aldılar, başına qırmızı kələğay salıb alaçığa apardılar. Bəkili də oğlanlar apardı. Çiçəyin alaçığı yüz yerindən bəzədildi, ipək qotazlar asıldı, qotazlara allı-güllü durna teli düzüldü, muncuqlar salındı. Gəlinlərin biri bir dəstə durna teli götürüb Qarakəllələrə sarı getdi, özü öz əliylə Bəkilin buxara papağına durna teli sancdı: “- Qızın yengəsiyəm, - dedi. Qoşa qarıyın, otunuz bitər, suyunuz axar olsun. Kəhər atlar ifçin çullandı, oğlanlar qıpçaq geyindilər, ovçular oxlandı, kəməndçilər örkənləndi. Toyluq qoçlar xınalandı, qulplu qazanlar asıldı. Oğlan evi oğlan şaxı bəzədi, qız evi qız şaxı bəzədi” [9, 55-56]. Burada “qırmızı kələğay”, “xınalı toyluq qoç”, “qız şaxı”, “oğlan şaxı” kimi göstərilən rəmzi atributlarla yanaşı geyim, mətbəx və toy mərasimi ilə bağlı davranış etiketlərinin təsviri folklor mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir. Göstərilən nümunələrdə xalqımızın kökü o qədər dərinliklərə dayanır ki, sanki müəllifin bədii təxəyyülünün nəticəsi deyil, hər hansısa uzaq bir zamandan gələn ozan-aşıq tərəfindən nəql olunur. Əslində əsəri diqqətlə oxuduqda görürük ki, baş verən hadisələr uzaq bir keçmişdə – Oğuzların zamanında cərəyan edir. Bu səbəbdən baş verən hadisələrin əksəriyyəti oğuz tayfaları (“Kitabi-Dədə Qorqud”) dastanı ilə də uyğunluğunu görürük,. Həmçinin, diqqətdən kənar qalmayan məsələlərdən biri də romanda “Ağ Ozan” obrazı Dədə Qorqud obrazı ilə eyilik təşkil edir. Hətta əsərdə Qarakəllə tayfasında baş verən toy-düyünlər, mərasimlər ozanlar tərəfindən vurğulandığı qeyd olunur. Bütün bu deyilənlərdən o qənaətə gəlmək olar ki, ədib öz təhkiyə üslubunda aşiqvari xüsusiyyətləri qoruyub və etnoqrafik biliklərinin zənginliyi ilə çatdırmışdır.

Mövlud Süleymanlı nəsr əsərlərində “yuğ mərasimi”nin də təsvirinə geniş yer vermişdir. Ədibin əvvəldən sona qədər tarixi-etnoqrafik təsvirlərin üzərində qurulan “Köç” romanında Qarakəllə əhalisinin oğlu Amanın onlara düşmən kəsilən Qurtan ağanın tayfası tərəfindən vəhşicəsinə öldürülməsindən sonra oğuz elinin keçirdiyi yas mərasimi öz fərqli xüsusiyyətlərinə görə əslində tarixi “yuğ” törəni sayılırdı: “...ağlaşma səsi qalxdı. Səhər tezdən Amanı götürdülər. Qarakəllələrin böyüyüb yurd boyda olmuş qəbiristanlığına apardılar. Cənazə gedir-gedir dayanır, arvadlar bir yerəcə sancılır, cənazənin qabağında əllərini titrədə-titrədə, silkələmə-silkələmə oynayıb ağı deyirdilər. Amanın ölümü də addı, ağır toylar kimi hamının sümüyünə düşmüşdü, Amanın ölümünü oynayırdılar. Cənazənin qabağında ayaqlarını cütləyib, dizlərini bükə-bükə qollarını oynadan gəlinlərin, qızların əlləri vurulmuş kimi havada avazla çırpınıb-çırpınıb yanlarına düşüb can verirdi” [9, s.150-151]. İslamdan əvvəl qədim türk mədəniyyətində vacib mərasim olan “yuğ” lar igid, cəsur, qorxmaz və cavan gənclərin dəfnində reallaşdırılan xüsusi növ vidalaşma mərasimi idi. Bu yas mərasimlərində ölə gəncin şəninə müxtəlif ağılar deyilir və kədərli hərəkətlərlə rəqslər edilirdi. Bu səbəbdən “Köç” əsərində Amanın ölümü səhnəsində keçirilən yas mərasimini “yuğ mərasimi” ilə eyniləşdirmək olar.

Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı həm üslub, həm də mövzu baxımından ədəbiyyatımızda xüsusi çəkiyə malik bir əsərdir. Roman hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqının güzəranı, etnoqrafiyasını, milli məişətini və xüsusilə qədim türk tayfalarının tarixi mərhələlərini özündə birləşdirən bir əsər kimi ayrıca tədqiqat obyekti ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti IV nəşr / tərt.ed. ƏşMirəhmədov. –Bakı: Maarif, –1988. –268 s.
2. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli, –Bakı: Elm, –2019, –452 s.
3. Əlimirzəyev, X. Ədəbi qeydlər / X.Əlimirzəyev, –Bakı: Gənclik, –1973.
4. <https://525.az/news/6350-yetmisin-gelib-catdi-movlud>
5. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2011/iyul/194510.htm>
6. Süleymanlı M. Üç roman / M.Süleymanlı, –Bakı, –2004, –583s.
7. Yusifli V. Söhbət nəsrədən gedir // Ədəbiyyat və incəsənət, –1993, 18 iyun.
8. Süleymanlı M. Söz // Xəzər jurnalı, –1998, №1, – s.76-91
9. Süleymanlı M. Köç / M.Süleymanlı. –Bakı: Yazıcı, –1984, –278 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В РОМАНЕ МОВЛУДА СУЛЕЙМАНОВА «КЁЧ» («КОЧЕВЬЕ»)

Валиева И.Х.

Ключевые слова: роман, этнография, фольклор, яллы, ритуал

Произведения известного талантливого прозаика литературного поколения «шестидесятников», Мовлуда Сулейманлы отличаются естественностью, народностью, национальностью, реалистичностью, жизненностью, секуляризмом. Благодаря этим качествам его произведения читаются с большим интересом и энтузиазмом. С годами интерес к изучению литературного наследия автора возрос. Изучение прозаических произведений Мовлуда Сулейманлы на основе таких критериев, как правдивость, честность, реальность, истина, является основной задачей современного обучения.

Поскольку обращение к фольклорным мотивам в творчестве Мовлуда Сулейманлы является естественным и последовательным ходом, мы являемся свидетелями этой необходимости во всех произведениях художника, от самых маленьких до самых больших. Благодаря богатству фольклора и этнографии времени, среды, в которой он жил, и умелому использованию этого богатства писателем, в своем прозаическом творчестве он передал дух историзма, народности. Учитывая сказанное, можно однозначно сказать, что центральную линию литературно-художественной прозы Мовлуда Сулейманлы, как с точки зрения языка, стиля, так и содержания, составляют язык, дух и фольклорная культура народа.

SUMMARY

ETHNOCULTURAL VALUES IN MOVLUD SULEYMANLI'S NOVEL "KOCH" ("NOMAD")

Valiyeva I.Kh.

Keywords: novel, ethnography, folklore, yalli, ceremony

The works of the famous talented prose writer of the literary generation of the "sixties", Movlud Suleymanli are distinguished by naturalness, nationality, nationality, realism, youthful vitality, secularism. Thanks to these qualities, his works are read with great interest and enthusiasm. Over the years, interest in the study of the author's literary heritage has increased. The study of the prose works of Movlud Suleymanli on the basis of such criteria as truthfulness, honesty, reality, truth, is the main task of modern education.

Since the appeal to folklore motifs in the work of Movlud Suleymanli is a natural and consistent course, we witness this necessity in all the works of the artist, from the smallest to the largest. Thanks to the richness of folklore and ethnography of the time, the environment in which he lived, and the skillful use of this wealth by the writer, in his prose work he conveyed the spirit of historicism, nationality. Considering the above, we can definitely say that the central line of Movlud Suleymanli's literary and artistic prose, both in terms of language, style and content, is the language, spirit and folklore culture of the people.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.05.2022
	Son variant	11.07.2022

UOT 82-1.512.162

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_33

H. ZƏRDABİNİN MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN QURULTAYININ TƏŞKİLATÇISI KİMİ FƏALİYYƏTİ

QURBANOVA RƏNA ORUC qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

rena_qurbanova@bk.ru

Açar sözlər: H.Zərdabi, maarifçilik, ziyalı, qurultay, intellektual zəka

Alim, hüquqşünas, pedaqoq, publisist, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi, qəzet redaktoru və ya müxbir, дума deputatı, ictimai xadim və s. kimi fəaliyyət göstərmiş H.Zərdabinin maarifçilik fəaliyyəti çoxşaxəli, çoxistiqamətli xarakter daşıyır.. Xalqı maarifləndirmək, onu yeni dövrün ab-havasına müvafiq surətdə tərbiyələndirmək yolunda bir sıra gərəkli tərbiyə vasitələrinin yaradılması və inkişafı naminə fədakarlıqla çalışır. Həmin vasitələr sırasında aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar: xeyriyyə cəmiyyətləri, milli teatr və milli mətbuat yaratmaq; yeni – Avropa tipli təhsil ocaqları, məktəblər açmaq və xalqın övladlarını bu məktəblərə cəlb etmək; kütlə arasında şifahi şəkildə təbliğat-təşviqat aparmaq və s.

Maarifçilik baxışları çoxşaxəli məziyyət kəsb edən H.Zərdabinin o zamankı pedaqoji və maarif cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə də məxsusi münasibəti vardır. Belə cəmiyyətlərin tərəfdarı olan, mədəniyyət və maarif işlərində onların oynadığı rola ciddi əhəmiyyət verən vətənpərvər ziyalı mövcud olan belə cəmiyyətlərin işlərini əsaslı şəkildə izləmişdir. Ayrı-ayrı yazılarında, xüsusilə də “Bakı-Dağıstan xalq məktəbləri müdiriyyətinin müəllim və müəllimələr cəmiyyəti” adlı mətbu məqaləsində bu tipli cəmiyyətlərin fəaliyyətinə münasibətini ifadə etmişdir. 1902-ci ildə “Kaspi” qəzetində (1 noyabr) dərc olunmuş məqalə o zamankı Bakı-Dağıstan xalq məktəbləri idarəsinin nəzdində yaradılmış müəllimlər cəmiyyətinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Müəllif əvvəlcə 27 oktyabr 1902-ci ildə Bakıda Mixaylovski şəhər məktəbində Bakı-Dağıstan xalq məktəbləri müdiriyyətinin müəllimlər cəmiyyətinin keçirdiyi iclasdan danışır. İclas son dərəcə sönük keçir. Həsən bəy təəssüflənir ki, cəmiyyət üzvlərinin çoxu iclasla gəlməmişdi. İştirak edənlər də qarşıya qoyulan məsələyə səhlənkar, laqeyd yanaşırdılar. İclasda iki məsələ müzakirə olunurdu: cari məsələlər və təftiş komissiyasının üzvlərinin seçilməsi.

H.Zərdabi qeyd edirdi ki, iclasda iş görmək istəyindən daha çox şikayətlər eşidildi: cəmiyyətə üzvlük haqqının verilməməsi, iş görməyin çətinlikləri və s. Müəllif göstərir ki, cəmiyyətin əvvəlki heyəti üç il ərzində daha fəal idi və daha çox iş görmüşdülər. Onlar cəmiyyətin mədaxilini 8 min manata qədər yüksəltdimşdilər. Xeyli diqqətləyiq işlər görmüşdülər. Yeni heyət isə passiv mövqe tutur. Halbuki vətəndaşlar, ictimaiyyət və öz vicdanları qarşısında cəmiyyət üzvlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. H.Zərdabi iclasda irəli sürülən bəzi təklifləri də alqışlayır. Məsələn, iclasda belə fikir irəli sürülür ki, cəmiyyət ictimaiyyətin, oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmək üçün mətbuatla əlaqə saxlamalı, münasib yazı və məlumatlar çap etdirməlidir. Həmçinin hər bir cəmiyyət üzvü birinci ildə məcburi qaydada 4 manat, sonrakı illərdə isə ildə 3 manat üzvlük haqqı ödəməlidir. Müəllif cəmiyyət üzvlərini onu düşdüüyü mövcud böhrandan qurtarmağa, xalqın gələcəyi naminə daha fəal və mübariz olmağa çağırır [6, s.432-434].

Cəmi 9 il müəllim işləyən Həsən bəy pedaqoji həyatın tələb və ehtiyaclarını gözəl bilirdi. O, müəllim işlədiyi dövrdə də yaxşı bir pedaqoq kimi tanınmışdı. QTD-nin qəyyumu 1869-cu ilə aid hesabatında onun barəsində qeyd edirdi ki: “Müsəlman dininə mənsub olan Həsən Məlikov bu il

Bakı realnı gimnaziyasına təbiət müəllimi təyin edilmişdir və o, öz öhdəsinə düşən vəzifəni böyük şərəflə yerinə yetirir. O, gimnaziyada müsəlmanlardan olan elmi-fənn müəlliminin ilk nümayəndəsidir” [1, s.412]. QTD-i onu 1872-ci ildə tədris sahəsindəki müvəffəqiyyətlərinə görə 150 manat məbləğində pul ilə mükafatlandırmışdı.

Vətənpərvər ziyalının Azərbaycan məktəb və maarif tarixindəki əvəzsiz xidmətlərindən biri də Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayının təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olması idi.

Məlum olduğu kimi, həmin qurultay (o dövrə aid mənbələrdə qurultayın adı “Qafqaz Müsəlman Müəllimləri Məclisi”, yaxud “Qafqaz Müsəlman Müəllimləri İctimai” kimi zikr olunur) 1906-cı ildə (15-28 avqust) keçirilmişdi. “Nicat” Xeyriyyə Cəmiyyətinin və bir dəstə münəvvər Azərbaycan ziyalısının təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilən bu qurultaya hazırlıq işləri 1906-cı ilin mayında başlamışdı. Bu zaman qurultaya hazırlıq üçün xüsusi komissiya təşkil edilmiş, N.Nərimanov komissiyaya sədr, H.Zərdabi, Ə.Cəfərzadə, F.Ağayev, Y.Əfəndiyev isə üzv seçilmişdilər. Məsləkdaşları ilə yanaşı Həsən bəy də qurultayın təşkilati işlərində, proqram və məramnaməsinin hazırlanmasında böyük əziyyətlərə qatılmalı olmuşdu. Qurultay keçirilərkən H.Zərdabi sədr, N.Nərimanov isə müavin seçilmişdi. Burada təhsil və məktəb həyatımız üçün əhəmiyyətli olan bir sıra məsələlər müzakirə edilmişdi.

Doğrudur, F.Z.Levitskinin təklifi ilə məktəblərdə tətbiq olunan “lal metod” (“təbii metod”) deyilən təlim üçün yaramayan metodun müzakirəsi və onun tədrisdən çıxarılması ilə bağlı Qafqaz canişininə müraciətin forması ilə əlaqəli H.Zərdabi və N.Nərimanov arasında fikir ayrılığı yaranmışdı. Həsən bəy təklif etmişdi ki, bu metodun tətbiqinin məktəblərdə ləğvini biz canişindən “xahiş edək”. N.Nərimanov isə israr etmişdi ki, biz canişindən “xahiş” yox, “tələb” etməliyik. Lakin bütövlükdə qurultayda əsas məqsədə nail olunmuşdu [5, s.214].

Azərbaycan müəllimlərinin 1907-ci ildə (25 avqust-5 sentyabr) keçirilən II qurultayına hazırlıq prosesində də Həsən bəy yaxından iştirak edirdi. Bunu F.Ağayevin ona yazdığı 26 fevral 1907-ci il tarixli məktubu da sübut edir. Rus dilində qələmə alınmış həmin məktubdan bəlli olur ki, qurultayın keçirilməsi, orada müzakirə olunacaq məsələlərlə bağlı ziyalılar da lazımi məqamlarda Həsən bəylə məsləhətləşirlər. Elə F.Ağayev də məktubunu Gəncədən məsləhətləşmək və onun rəyini bilmək məqsədilə yazdığını söyləyir. Məktubda deyilir: “... başqa müəllimlərlə birlikdə mənə müəllimlər qurultayının proqramını tərtib etməyi və Sizə bu məsələlər barədə öz fikrinizi deməkdən ötrü xəbər verməyi tapşırıbmışdılar.

Biz yalnız dünən bu məsələləri qurtardıq və proqramı tərtib etdik. Onun məzmunu təxminən aşağıdakı kimidir: I. Qurultayın məqsədi; II. Onun tərkibi; III. Qurultayın məşğuliyyəti: 1) Bakıda keçirilmiş I qurultayın nəticələrini və müvəqqəti komissiyanın işini nəzərdən keçirmək... 2) Tatarlar (azərbaycanlılar – dissertant) arasında təhsilin vəziyyətinə baxmaq... 3) Ruhani məktəbləri üçün proqram tərtib etmək... 4) Ruhani müsəlman müəllimlərin sayının artırılması ilə bağlı tədbirlər... 5) Bizim əlifbanın nöqsanlarının aradan qaldırılması... 6) Tatar (Azərbaycan – dissertant) dilini varvarizmlərdən təmizləmək və milliləşdirmək barədə...” və s. (2, 46) Proqramda göstərilən III maddədəki məsələlərin sayı 12-dir. F.Ağayev Həsən bəyə xahiş edir ki, göstərilən məsələlərə əlavə və dəyişiklikləriniz varsa, bunu bildirin.

Təəssüf ki, Həsən bəy iflic xəstəliyinə tutulduğundan Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayında iştirak edə bilmədi. Bunu F.Ağayevin H.Zərdabinin arxivində saxlanan bir teleqramı da sübut edir [4, s.45].

F.Köçərli H.Zərdabinin müəllimlər qurultayında iştirakını və şəxsiyyətini belə xatırlayır: “Biz Həsən bəylə Bakıda müsəlman müəllimlərinin qurultayında tanış olmuşduq. Həsən bəy həmin qurultaya sədr seçilmişdi. Yaşının çox olduğuna baxmayaraq pedaqoji xarakter daşıyan hər hansı bir məsələnin həllində o, canlı zəkaya, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu büruzə verirdi və müsəlmanlar arasındakı ikisinifli ibtidai məktəblərin nəzdində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə şöbələr açılması üçün təhsil üzrə ölkənin ali rəisliyi qarşısında vəsatətdə bulunmaq fikrini də ilk dəfə o, ortalığa atmışdır. Böyük həyatı təcrübəyə və fitri zəkaya malik olan Həsən bəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii ehtiyaclarına və tələblərinə diqqət yetirirdi: o, boş və

gurultulu ibarələri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənc pedaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür, onu dilxor edib əhvalını pozurdu; bütün bunlarla birlikdə, onda böyük səbr var idi və başqalarının mülahizəsinə hörmətlə yanaşırdı” [3, s.151].

Doqquz ilə qədər Bakı dumasının deputatı olan millət xadimi burada daimi olaraq ya maarif və məktəb komissiyasının sədri, ya da üzvü olur, məktəb və təhsillə əlaqəli məsələlərə ciddi diqqət yetirir, dəyərli təkliflər verir.

H.Zərdabinin adı məktəb və maarif tariximizin ən işgüzar, öncül, intellektual zəkaya, pedaqoji biliyə malik münəvvərləri sırasına düşmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan pedaqoji antologiyası. XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri / tərt. ed. Əhmədov H. 3 cildə: II c., –Bakı: Təhsil, –2011, –543 s.
2. Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyası və epistolyar irsi / nəşrə hazırlayanlar: Məmmədova M., Ramazanova A. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. –Bakı: Nurlan, –2006, –183 s.
3. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri / F.Köçərli. –Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, –1963, –341 s.
4. Nağıyeva C. Həsən bəy Zərdabi arxivinin təsviri / C.Nağıyeva. –Bakı: Nurlan, –2008, –90 s.
5. Şaiq A. Əsərləri: 5 cildə / A.Şaiq. –Bakı: Yazıçı, V c., –1978, –502 s.
6. Зардаби Г. Избранные статьи и письма / Сост.: Геюшов З.Б. –Баку: Изд-во Акад. наук. АЗ ССР, –1962, –488 с.

РЕЗЮМЕ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Г. ЗАРДАБИ КАК ОРГАНИЗАТОРА СЪЕЗДА УЧИТЕЛЕЙ-МУСУЛЬМАН *Гурбанова Р.*

Ключевые слова: Г.Зардаби, просвещение, интеллигенция, конгресс, интеллектуальный, интеллект

В статье исследована многогранная просветительская и педагогическая деятельность Г.Зардаби. Автором раскрываются его самоотверженные усилия с целью создания и развития ряда необходимых мер для просвещения народа, воспитания его в соответствии с атмосферой новой эпохи, открытия учебных заведений, школ европейского типа, привлечения в эти школы детей и устная пропаганда в массах.

Гасан-бей, проработавший учителем 9 лет, рассматривается как хороший педагог, знающий требования и нужды педагогической жизни, как один из организаторов и руководителей первого съезда азербайджанских учителей.

SUMMARY

G. ZARDABI'S ACTIVITY AS AN ORGANIZER OF THE CONGRESS OF MUSLIM TEACHERS *Gurbanova R.*

Key words: H. Zardabi, enlightenment, intellectuals, congress, intellectual intelligence

The article examines H.Zardabi's multifaceted enlightenment, pedagogical activity and selfless work to open European-style educational institutions and schools for the purpose of enlightening the people, creating and developing a number of necessary means of education in order to educate them in accordance with the climate of the new era; to involve the children of the people in these schools to carry out oral propaganda among the masses. Hasan Bey, who worked as a teacher for 9 years, was studied as a good teacher who knew the requirements and needs of pedagogical life, as one of the organizers and leaders of the first congress of Azerbaijani teachers.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.01.2022
	Son variant	04.05.2022

UOT 1.(091)

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_36

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ QURUCUSU KİMİ

NƏRMAN QOCATÜRK*Bakı Dövlət Universiteti, dosent.*nqocaturk@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, azərbaycançılıq ideologiyası, dövlət, xalq, yaddaş, varis, ənənə.

Qloballaşan dünyada hər bir müstəqil milli dövlət üçün öz varlığını saxlaya bilən ideologiyaya malik olmaq gərəkdir. İdeologiyanın milli dövlət üçün zəruriliyi təkcə bununla məhdudlaşmır. Müasir cəmiyyətin toparlanması üçün ideologiyaya daxili tələbatın olduğunu qəbul etmək gərəkdir. Məsələ ondan ibarətdir ki, kommunikasiya şəbəkəsinin yüksək inkişaf etdiyi və hər tərəfdən cəmiyyəti silkələyən informasiyaların gəldiyi vaxtda daxili birliyi, toplumun bütövlüyünü təmin etməyə ehtiyac yaranır. Cəmiyyət çoxsaylı sosial təbəqələrdən ibarət olanda bunun əhəmiyyəti daha da artır. Belə ki, fərqli maraqları olan sosial kəsimləri birləşdirən sosioloji və ideoloji sistemlərin varlığı aktuallaşır. Bəşəriyyət üçün insan faktorunun önəmli olması şərti ilə bir yerdə ideologiya vazkeçilməz amil olur.

Azərbaycançılıq ideologiyasının dövlət quruculuğuna ideologiya kimi tətbiqi bu aspektdən dövlətçilik tariximizdə yenilikdir, öyrənilməsi vacib olan cəhətdir. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyində azərbaycançılıq bir ideologiya olaraq elə hazırlandı ki, bütöv toplum onu qəbul etdi. Azərbaycançılığın ideologiya olaraq keçən əsrin əvvəllərində formalaşdırıldığı məlumdur. Lakin müasir Azərbaycan dövlətçiliyində ümummilli lider Heydər Əliyevin təqdimatında o, dərin ideoloji və dövlətçi mənə çalarları kəsb etdi. Keçid dövrünün toplumu üçün isə o, başlanğıcda hər şeydən öncə, birləşdirici ideya rolunu oynadı.

Cəmiyyətin birliyini təmin etmək özlüyündə tam təminedicisi şərt deyil. Bundan əlavə, toplumun dövlətlə birliyini təmin etmək gərəkdir. Yəni cəmiyyət dövləti müdafiə etməlidir. Bunun üçün cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı etibarlılıq mühiti yaranmalıdır. Onu isə hakimiyyətlə cəmiyyət arasında çoxsaylı informasiya mübadiləsi kanalları vasitəsi ilə etmək mümkündür. Bu kanalların məhz dövlət-cəmiyyət birliyi üçün işləməsi yönləndirici rol oynayan ideologiyaya bağlıdır. İdeologiya cəmiyyət üzvlərini vahid məqsəd, strateji hədəf uğrunda birləşdirir, “hamını eyni oyun qaydaları ilə silahlandırır”. Toplumun daxilində bu harmoniya yaranmasa, müasir müstəqil dövlətin mövcud olması imkansızdır [3, s.236]. Bir sözlə, cəmiyyətin dövlətə sahibliyi onun Milli İdeyasının olmasından asılıdır. Milli ideya cəzbətmə sahəsi kimi toplumu özünə çəkir, eyni zamanda kənar təsirlərdən cəmiyyətin parçalanmasını əngəlləyir.

Cəmiyyət hər yeni təkamül mərhələsində ideoloji sisteminə yeni çalarlar əlavə etməlidir. Bu cür qarşılıqlı adaptasiya şəraitində dövlətlə cəmiyyətin və bütövlükdə ölkə ilə dünyanın birgə təkamülü mümkündür. İdeya toplum üçün gələcəyin obrazını yarada bilirsə, dövlət də bu yolda inamlı addımlaya bilər. İdeologiyanın aparıcı rolunun əsas məqamı bu incəliyə bağlıdır. Toplumun gələcək haqqında konkret təsəvvürlər sistemi olmalıdır. Onun sərhədlərini ideologiya müəyyənləşdirir. İdeologiya bu mənada cəmiyyətin nizamlaşdırma parametridir. Bu parametreyə sahib olmayan cəmiyyət mütləq qapalı dairədə qalır, çıpınır [4, s.109]. Gələcək haqqında təsəvvürlər keçmişin və bu günün dərin təhlili əsasında yaradıla bilər. Bu gün yaxşı işləməyən ideologiya milləti gələcəyə apara bilməz.

Azərbaycanda dövlətçilik ənənəsi ümumi etnodəyərlərdən qaynaqlanan və faktiki olaraq onların təkamül xəttini ifadə edən Böyük Yoldur. O Yolun zaman daxilində son mənzili yoxdur – Azərbaycan dövlətçiliyi əbədidir. Azərbaycan həmişə tolerant, birləşdirici funksiyanı yerinə yetirən ideyalarla zəngin olub. Ona görə də xalqın arxetipində sürətli toparlanma keyfiyyəti vardır. Heydər Əliyev bu keyfiyyəti müasir zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan ideyasına tərəf yönəldə bildi. Yəni toplumun birliyinin hər şeydən öncə Azərbaycanı kültür, dövlət və coğrafi məkan olaraq qorumağa xidmət etdiyini kütlələrə çatdırdı. Bu, böyük bir qələbə idi. Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi və uğurlarının əsası idi. Bu dönüş milli dövlət quruculuğunun sonrakı mərhələlərinin fəlsəfəsini hazırlamağın konkret təməlini qurdu.

Azərbaycan üçün bu xəttin indiki tarixi şəraitdə ən optimal olduğunu düşünürük. Çünki Azərbaycan ideyasının bütün mənalarda yaşaması üçün müstəqil dövlətin varlığı əsas şərtidir. Bir neçə əsr Azərbaycanın müstəqil dövlətdən başqa bütün dəyərləri olub – mədəniyyət, əxlaq, elm, ruhanilik, ədəbiyyat və s. Müasir zamanın tələbi elədir ki, dövlətsiz nəinki milli inkişaf, heç adi mövcudluq mümkün deyil. Uzun müddət dövləti olmayan cəmiyyətdə dövlətçilik şüuru çox zəif olur və ya potensial varlıq formasına keçir. Onun aktuallaşması isə mütləq dövlətin varlığını və mükəmməl ideologiyayı tələb edir [2, s.68].

Sovetlərin dağılmasından sonrakı mərhələdə keçmiş sovet məkanı milliyyətçilik, etnik ayrı-seçkilik, cəmiyyətin xırda qruplara parçalanmasına aparan ideoloji sistemlərlə dolu idi. Bu proseslər bəzi ölkələrdə cəmiyyətin parçalanmasına və ya etnik təmizləmə siyasətinə aparıb çıxardı. Qafqazda bu daha çox Ermənistanda, qismən də Gürcüstanda müşahidə olunur. Ermənistanda etnik mənsubluq sosiomədəni mövcudluğun təməlinə o dərəcədə yerləşdirildi ki, qısa müddətdə ölkədə yalnız ermənilər qaldı. “Ermənistan yalnız ermənilər üçün” şüarı beyinləri və qəlbləri şovinizmlə iflic etdi. Ermənistan cəmiyyəti mənəvi və ideoloji deqradasiyaya uğradı. Ermənilər hələ də sağlam milli ideologiyalarını tapa bilmirlər. Başqasına nifrət üzərində əsrlərlə qurulmuş sistem cəmiyyətdə yalnız ermənilərin yaşadığı şəraitdə işləmir. Və yaxud cəmiyyəti öz içindən yeməkdə davam edir. Hər iki yol Ermənistan cəmiyyətini fəlakətə aparır. Deməli, bu ideologiya şəraitində aqressiya və nifrət kənara yönəlməlidir. Ancaq dünyada indi elə bir situasiyadır ki, xaricə nifrətlə dövlət qurmaq mümkün deyil. Bu da erməni ideologiyasının etnik mənsubluğa dayanan şovinist növünün iflasi deməkdir. Gürcüstan da qismən bu fəlakəti yaşayır, təəssüf ki, orada da hələlik müasir tələblərə cavab verən, konstruktiv ideologiya gözə dəymir [5, s.225].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycanda isə etnik mənsubluğu deyil, dövlət - vətəndaş birliyi anlayışının əsas götürülməsinin perspektivi tam ortaya qoyuldu. Dövlətçilik şüurunun önə çıxması avtomatik olaraq təbliğatda əsas ağırlığın etnik mənsubluqdan kənarda olan dəyərlərə keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu aspektdə Heydər Əliyevin dəyər-məqsəd arxetipləri ilə hakimiyyət sintezləşdirici arxetipləri dahiyənə şəkildə uyğunlaşdırdığını görürük. Yəni faktiki olaraq türkçülük Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq etnik mənsubluq aspektindən siyasi birlik forması aspektinə transfer edildi. Millət anlayışı siyasi mənada işləndi. Heydər Əliyev üçün azərbaycançılıq ideologiyasının əsas prinsiplərinin dərk edilməsində dövlətçilik şüurunun aktuallaşdırılmasının əsas rol oynaması konkret tarixi və elmi əsasa malikdir. Azərbaycançılıq ümummilli liderin təqdimatında ənənə ilə müasirliyin optimal sintezidir. Onun məfkurə olduğunu hər kəs bilir. Ancaq əsas gücünün və fəlsəfi mahiyyətinin incəliklərini də dərk etmək gərəkdir [6, s.241].

Azərbaycançılıq hər şeydən öncə Azərbaycan ideyasının dövlətçilik ənənəsindən gələn varisliklə müasirliyin tələbi olan yeniləşmənin evristik gücünü nümayiş etdirdi. Heydər Əliyev bu inamı müasir milli dövlətçiliyin ən yaxşı modeli sayılan və Qərbin sürətli inkişafını təmin edən demokratiyanı təbliğ etdi [7, s.409].

Xalq demokratik milli dövlətin üstünlüklərini sürətlə qəbul etdi və bunda müasir dövlət qurmanın əsas modelini gördü. Bu ustalıqla dövlətçilik ənənəsində varisliklə müasirləşmənin

uyğunluğunu formalaşdırmaq Heydər Əliyevin milli dövlətçilik tarixində əvəzedilməz yerini və rolunu göstərməkdədir.

Bizim dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq dövlət quruculuğu bu dərəcədə əsaslanmış və sivil qanunlara dayanan modelə keçirdi. Ən əsası isə kütlənin bu yolun düzgünlüyünə inamı yaradılırdı. Deməli, Azərbaycançılıq Azərbaycan ideyasında varisliklə müasirləşmənin dövlət anlayışı çərçivəsində keçid dövrünün tələblərinə uyğun konkret cizgilər aldı. Bu, onun növbəti, daha geniş mənalara malik inkişaf mərhələsi üçün sarsılmaz təməl olmaq rolunu oynaya bildi [1, s. 83].

Keçid dövründə Azərbaycan ideyasını dövlətçilik ideyasına uyğunlaşdırmağın fəlsəfəsi çox dərinidir. Heydər Əliyev dərin elmi təhlil və siyasi proqnozlar əsasında ümummilli platformanı yarada bildi. Keçid dövründə onun dövlətçilik strategiyasının qayəsini bu məqam təşkil edirdi. Həmin xəttin inkişaf etdirilməsi ayrıca bir vəzifədir. Lakin Heydər Əliyevin siyasi varisi onun öhdəsindən gəlmək üçün Ulu Öndərdən lazımı siyasi, elmi və metodoloji hazırlığı almalı idi. Bu şərt daxilində Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Azərbaycanın müasir, milli və demokratik dövlət quruculuğu konsepsiyası özünün növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoya bilərdi. Yəni dövlət quruculuğu ənənəsində yeni şəraitə uyğun modernləşmə xətti konkret inkişaf cizgilərini almalı idi.

Gələcək haqqında təsəvvürlər keçmişin və bu günün dərin təhlili əsasında yaradıla bilər. Bu gün yaxşı işləməyən ideologiya milləti gələcəyə apara bilməz. Azərbaycançılığın keçid dövrü və ondan sonrakı mərhələ üçün konkret ideoloji sistemə çevrilməsi zərurəti buna bağlıdır. Onun bütün dövrlər üçün ümumi prinsipləri müəyyənləşdirilib. Etnik mənsubluğundan asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı olmaq azərbaycançı olmağı tələb edir. Azərbaycan vətəndaşı olmaq təkcə bu ölkənin sərvətlərindən, dövlətin verdiyi bütün hüquqlardan istifadə etməyi yox, həm də məsuliyyət daşımağı nəzərdə tutur [6, s.295].

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı bu mövqe sovetlərin dağılmasından sonrakı mərhələdə cəmiyyəti toparlamağın ən səmərəli üsulu idi. Çünki bayaq da dediyim kimi, o ərəfədə bütün sovet məkanı milliyyətçilik, etnik ayrı-seçkilik, cəmiyyətin xırda qruplara parçalanmasına aparan ideoloji sistemlərlə dolu idi. Beləliklə, Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu xətti həm milli tarixə, dəyərlərə dayanır, həm də müasir dövrün tələblərini nəzərə alır. Dövlətçiliyin ideoloji əsasları bu iki aspektin sintezindən ibarətdir. O, azərbaycançılıq ideologiyasıdır.

Azərbaycançılıq məhdud milliyyətçiliyi inkar etdiyi kimi, mücərrəd kosmopolitizmi də qəbul etmir. Öz milli kökü üzərində bütün xalqların eynihüquqlu olmasını və Azərbaycan ideyası ətrafında birləşməsinə nəzərdə tutur. Azərbaycan ideyası isə dövlət, coğrafi məkan, kültür məkanı, vahid iqtisadi məkan kimi anlayışları özündə ehtiva edir [7, s.372].

Heydər Əliyev müasir şəraitdə Azərbaycan ideyasına sadalanan aspektlər üzrə məzmun vermişdir. Onun dövlətçiliyin ideoloji əsasının hazırlanmasında əsas xidmətlərindən biri bundan ibarətdir.

Azərbaycan ideyasının əsas tərəflərindən biri də demokratiyadır. Heydər Əliyevin azərbaycançılığa verdiyi yeni məzmun çalarında demokratiya mərkəzi yer tutur. Cəmiyyət demokratik olanda özünü inkişaf etdirmə müxanizmi güclü olur. Bu cür toplumlarda birlik meyarları kifayət qədər uzun müddətlidir. Azərbaycan ideyası bu mənada ənənə ilə müasir dövlət quruculuğunun vəhdətidir. Milli ilə ümumbəşərinin konkret sintezidir. Bu sintez statik xarakter daşımır, o, dinamikdir və tarixən yeniləşə bilər.

Dövrün aktual saydığı aspektlər üzrə faktorların Azərbaycançılıqda nəzərə alınmasının ideoloji əsası vardır. Bu, Azərbaycanın daim müasirləşmə kursuna sadıq qalması şərti ilə tənzimlənir. Müasirləşmə cəmiyyətimiz üçün dövlətçiliyin inkişafı baxımından vacib məqamdır. Onun başlıca dayağı isə demokratikləşmədir. Heydər Əliyev Azərbaycançılıq məsələsində demokratiyanı daim dövlətin inkişafı ilə yanaşı qoyurdu[5, s. 301].

Heydər Əliyevin əsas dayağı məhz xalq və onun ənənələri idi. Xalqın mənəvi dəyərlərinə, tərbiyə sistemə, öz tarixinə və adətlərinə olan sədaqəti Heydər Əliyevə mürəkkəb situasiyada ölkəni sabitlik müstəvisinə çıxarmağa imkan verdi. Bununla da, 1993-cü ildən başlayaraq,

Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin mövqeyini gücləndirmək, milli dövlətçiliyin əsaslarını möhkəmlətmək və onun regionda geosiyasi çəkisini artırmaq xətti üstünlük təşkil etdi. Bu mərhələnin əsasında sabitlik mərhələsi dururdu ki, cəmiyyətin bütün sahələrdə özünü toparlaması ilə xarakterizə olunurdu. Onun aparıcı hissəsi isə siyasi sabitliyin yaranması olmalı idi. Ona görə də 1995-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq möhkəmlənməsi, iqtisadi yüksəlişin təməlinin formalaşdırılması dövlətçilik baxımından prinsipial mənaya malikdir.

Burada birinci mərhələ olaraq daxili sabitliyin yaranması və dövlətin regional fəaliyyətinin nümayişi, iqtisadi inkişafın əsaslarının formalaşması, ikinci mərhələ iqtisadi təməlin formalaşmasının başa çatması, cəmiyyətin mənəvi birliyinə nail olmaq, milli inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, üçüncü mərhələdə isə ölkənin total modernləşməsinə həyata keçirmək təşkil edir. Yəni Heydər Əliyev dövlətçiliyi yaratdı və təsdiq etdi ki, sonrakı mərhələdə ölkənin geoiqtisadi təsdiqi öz həllini tapsın və həmin təməl üzərində Azərbaycan modernləşmə mərhələsinə qədəm qoysun.

Azərbaycan milli dövlət quruculuğunda varisliklə müasirləşmənin münasibəti 1993-cü ildən bu yana hər bir mərhələdə konkret dialektik vəhdətdə özünü göstərmişdir. 1993-1995-ci illər daxili sabitliyin yaradılması mərhələsidir. Bu mərhələdə dövlətçiliyə olan təhlükələr neytrallaşdırıldı. Bununla dövlət quruculuğu baxımından vacib məqsədlərə çatmaq mümkün oldu. Cəmiyyətin sosial, mədəni, hüquqi, iqtisadi, siyasi və başqa fəaliyyət sahələrində müasirləşməyə yol açıldı. İdarəetmə ilə kadr yeniləşməsi və cəmiyyətin demokratikləşməsi yeni səviyyədə əlaqədə özünü göstərdi. Bu mərhələ 1995-2003-cü illəri əhatə edir[bax: 7]. O dövr müasir Azərbaycan milli dövlətçiliyinin çox mühüm mərhələsini təşkil edir.

Bu, Azərbaycanın həmin mərhələdə dünyaya inteqrasiyasının aparıcı tərəfini təşkil edir. İkinci istiqamət isə ölkənin daxili potensialının aktuallaşması üçün uyğun siyasi, hüquqi, iqtisadi, mədəni və mənəvi-əxlaqi mühitin yaradılmasından ibarət idi. Bunlara Azərbaycanın modernləşmə kursunun təməlini hazırlamaq kimi də qiymət vermək olar. Yəni birinci mərhələ müstəqil dövlət quruculuğunun ümumi istiqamətlərini müəyyən etdisə, ikinci mərhələ müasir dünyanın tələb etdiyi səviyyədə dövlətçiliyin inkişafını təmin etməyi, ənənə ilə müasirliyin konkret dialektikasını tapmağı qarşıya məqsəd kimi qoydu. Bunun reallaşması müxanizmi isə Azərbaycan üçün optimal bir model üzrə aparıldı.

1995-2003-cü illərdə Azərbaycan dövlətçiliyinin fundamentinin qurulması başa çatdı. Bu mərhələdə dövlətimiz artıq özünün daxili və xarici siyasətində yeni vəzifələri qarşısına qoymalı idi. Dövlət başçısı İlham Əliyev fəaliyyətinin əsasında isə məhz umummilli lider Heydər Əliyevin yaratdığı dövlətçiliyin təməl prinsiplərinə dayanaraq milli dövlətçiliyi daha da möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək missiyası dururdu. Bu, tarixi bir missiya idi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu missiyanı yerinə yetirmək üçün umummilli lider Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu fəlsəfəsinin əsas prinsiplərini inkişaf etdirməli idi. O prinsiplərin mərkəzində təbii ki, dövlət quruculuğunda varisliklə müasirləşmənin vəhdəti dururdu. Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti tam sübut edir ki, o, bu vəzifənin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlməyi bacardı. Onun milli dövlət quruculuğu fəlsəfəsinin inkişaf etdirməsinin əsas istiqamətlərində bu özünü aydın şəkildə göstərir[bax: 5, 6].

Biz 1-ci Qarabağ savaşında toparlana bilmədik. Lakin 2-ci Qarabağ savaşında biz fərqli mənzərənin şahidi olduq. Hər iki halda nəticə vahid ideologiyanın yoxluğuna və yaxud varlığına söykənirdi. Azərbaycançılıq ideologiyasının yoxluğu bizi məğlubiyyətə sürüklədiyi qədər, onun varlığının cəmiyyət həyatındakı təntənəsi bizim müzəffər qələbəmizin təməl daşından oldu. Bu gün qətiyyətlə, tam əminliklə söyləyə bilərik ki, Azərbaycançılığın mükəmməl ideologiya olaraq cəmiyyətimizdə mövcudluğu hər zaman milli dövlətçiliyimizin əbədiyaşalılığının da qarantı olacaqdır.

Nəticə: Tarixən Azərbaycan bölgədə mədəniyyətlərin və dövləti maraqların kəsişdiyi yer olub. Qədimdən bu yana Qafqazla bağlı siyasətdə Azərbaycan faktoru əsas rol oynayıb. İndi

geosiyasi durum o dərəcədə aktualıq kəsb edib ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafını bu faktorunu nəzərə almadan təsəvvür etmək olmaz. Yəni dövlətin geosiyasi statusu məsələsi dövlətçilik fəlsəfəsinin əsas punktlarından biri olub. Yeni mərhələdə Azərbaycan dövlətinin regionun lideri statusunu alması kompleks şəkildə yeniləşmələrin, müxtəlif yönəli islahatların və cəmiyyətin təkamülünün optimal variantının seçilməsinə bağlıdır. Ona görə də qarşıda duran illərdə Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun mərkəzi prinsiplərindən biri bölgə liderliyi mövqeyində möhkəmlənmək olacaq. Ölkənin daxili faktorları ilə qloballaşma parametrləri arasında bu cür sıx bağlılığın yaranması prinsiplər olaraq yeni situasiyadır. Coğrafi mövqeyin dövlətçiliyə təsiri aspektində burada təhlil edilməli çoxlu sayda məqam vardır. Həmin bağlılıqda Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu və cəmiyyətin təkamülü baxımından olduqca böyük əhəmiyyəti olan bir vəzifəni də vurğulamaq lazım gəlir. Biz, Milli İdeyanın formalaşmasını nəzərdə tuturuq.

Milli İdeyanın ana xəttinin dövlətçiliyin təşkil etməsi barədəki ideya ilə tam razılaşmaq lazımdır. Bu mənada Azərbaycançılıq milli ideya kimi bütün funksiyası ilə Azərbaycanın müstəqil və demokratik dövlət olmasına xidmət edir. Azərbaycançılıq obrazı toplumun ictimai şüurunda yarandı, möhkəmləndi və aktuallaşdı. Azərbaycançılıq ruhu milli ideyanı milli tarixə, ana dilinə, mədəniyyət ənənəsinə və özgürlüyünə, dini tolerantlığa hörmət əsasında, həmçinin dövlətçiliyin bu gününü və gələcəyini dünya siyasətinin suveren subyekti, global inteqrasiyanın ayrıca vahidi kimi formalaşdırır.

Yeni mərhələdə dövlətçilik fəlsəfəsinin inkişafında “intellektual sərvət” anlayışı əhəmiyyətli yer alır. Azərbaycanın intellektual inkişaf modelinə keçməsi ölkə başçısı İlham Əliyevin dövlət quruculuğu konsepsiyasında indi əsas hədəfdir. İntellektual inkişaf modeli informasiya cəmiyyətini formalaşdırmağa doğru aparır. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının bir aspektidir. Deməli, dövlət quruculuğunun bu mərhələsində vətəndaş cəmiyyətinin bazasının yaradılması intellektual inkişaf modelinin hazırlanmasında konkret ifadəsini tapmalıdır. Bu mənada Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan dövlətçilik xəttini davam etdirməsinin ciddi elmi və fəlsəfi təhlilə əsaslanması böyük şans yaradır. Bu gün ölkəmiz bölgənin lider dövləti olaraq müxtəlif sahələrin təhlükəsizliyi sisteminin əsas faktoruna çevrilib.

Məqalədən siyasi elmlər, tarix, fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr, ümummilli lider Heydər Əliyevin irsini araşdırən tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən siyasi elmlər, tarix və fəlsəfə tarixinə dair dərslik, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfüqləri / N.Cəfərov. –Bakı: YNE, –2001, –176 s.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi / tərt.ed. S.Xəlilov –Bakı: Azərbaycan Universiteti, –2002, –232 s.
3. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю.Хабермас. –СПб.: Наука, –2001. – 417 с
4. Луман Н. Общество как социальная система / Пер. с нем. А.Антоновский. –М.: Логос, – 2004, –232 s.
5. Qocatürk N. Türkün Yaddaş Kitabı / N.Qocatürk , –Bakı: Nurlan, –2005, –424 s.
6. Qocatürk N. İ.Əliyev: İpək yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası / N.Qocatürk. –Bakı: Nurlan, –2008, –472 s.
7. Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. İyun 1971- iyun 2001 / Mehdiyev R. – Bakı: Şərq-Qərb, –2006, –622 s.

РЕЗЮМЕ
ГЕЙДАР АЛИЕВ КАК ОСНОВОПОЛОЖНИК ИДЕОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО
АЗЕРБАЙДЖАНСТВА
Годжатурк Н.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, идеология азербайджанства, государство, народ, память, наследник, традиция*

В глобализованном мире каждому независимому национальному государству необходимо иметь идеологию, способную поддерживать его существование. Необходимо признать, что существует внутренняя потребность в идеологии для консолидации современного общества. В условиях, когда коммуникационная сеть сильно развита и информация, сотрясающая общество, поступает со всех сторон, возникает необходимость обеспечения внутреннего единства и целостности общества. Это становится еще более важным, когда общество состоит из многих социальных классов. Пока человеческий фактор важен для человечества, идеология становится незаменимым фактором.

С этой точки зрения применение идеологии азербайджанства как идеологии к государственному строительству является новшеством в истории нашей государственности и важным аспектом для изучения. В современной азербайджанской государственности азербайджанство как идеология сложилось таким образом, что его приняло все общество. Однако в представлении общенационального лидера современной азербайджанской государственности Гейдара Алиева оно приобрело глубокий идеологический и общенациональный смысл.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV AS THE FOUNDER OF THE IDEOLOGY OF MODERN AZERBAIJANISM
Godjaturk N.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijanism ideology, state, nation, memory, heir, tradition*

In a globalized world, every independent nation-State needs to have an ideology capable of supporting its existence. It is necessary to recognize that there is an internal need for ideology to consolidate modern society. In conditions when the communication network is highly developed and the information shaking society comes from all sides, there is a need to ensure the internal unity and integrity of society. This becomes even more important when society consists of many social classes. As long as the human factor is important for humanity, ideology becomes an indispensable factor.

From this point of view, the application of the ideology of Azerbaijanism as an ideology to state-building is an innovation in the history of our statehood and an important aspect to study. In the modern Azerbaijani statehood, Azerbaijanism as an ideology has developed in such a way that it has been accepted by the whole society. However, in the view of the national leader of modern Azerbaijani statehood, Heydar Aliyev, it has acquired a deep ideological and nationwide meaning

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.07.2022
	Son variant	09.09.2022

“QLOBAL SƏHIYYƏ DİPLOMATİYASI” BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÜASİR İSTİQAMƏTİN NÜMUNƏSİ KİMİ

CƏFƏROVA LALƏ AFİQ qızı

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, dissertant

lala-j@hotmail.com

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, diplomatiya, dövlət siyasəti, səhiyyə diplomatiyası, səhiyyə sosial siyasətin hissəsi kimi, ÜST qlobal siyasi institut kimi.

Siyasət sahəsinin çoxsaylı istiqamətləri mövcuddur, məsələn: təhlükəsizliyin təmin edilməsi, iqtisadiyyat, təhsil və s. Qlobal miqyasda baş verən hadisələri siyasətdən kənar təhlil etmək mümkün deyil. Koronavirus pandemiyası göstərdi ki, dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında əhalinin sağlamlığı ilə bağlı məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq çərçivədə baş verənlər onu sübut etdi ki, pandemiya səhiyyə sahəsində qlobal neqativ hal kimi siyasi proseslərə də ciddi təsir göstərmişdir.

Pandemiyanın neqativ sosial-iqtisadi nəticələri müxtəlif elmi məqalələrdə geniş şəkildə təsvir edilmişdir. [1, s.115; 2; 3] Belə ki, ölkələr arasında beynəlxalq uçuşlar dayandırıldı, dövlətlərin quru sərhədləri uzun müddət bağlı qaldı, karantinlər və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəticəsində dünyada iqtisadi həyat minimuma endi, bu da dünya əhalisinin böyük bir təbəqəsinin sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına əsasən, dünya işçi qüvvəsinin yarıdan çoxu evlərini itirmək riski ilə üzləşib və həddindən artıq yoxsulluq şəraitində yaşayan insanların sayı 100 milyon nəfərdən çox artacaq. [4] Üstəlik, qlobal siyasi arenada da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Bəzi ölkələr arasında fikir ayrılıqları, digərləri arasında isə əməkdaşlığın artması tendensiyası mövcud idi. Məsələn, bu proses ən çox vaksinlərin paylanması məsələsində özünü göstərdi. [5] Hələ indi, pandemiyanın başlamasından iki ilə yaxın vaxt keçsə də, ölkələr peyvəndlərin ədalətli paylanması məsələsində razılığa gələ bilmirlər. Bu problem beynəlxalq münasibətlərin mühüm məsələsi olaraq qalır və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarında dəfələrlə vurğulanıb. [6] Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə rəhbərliyinin bu məsələyə diqqət yetirməsi səhiyyə ilə bağlı məsələlərin vacibliyindən xəbər verir.

Səhiyyə ilə bağlı məsələlər sosial siyasətin və koronavirus pandemiyası göstərdiyi kimi, xarici siyasətin tərkib hissəsidir. Ölkənin sosial siyasəti əhalinin həyat keyfiyyətinə və müvafiq olaraq sağlamlıq göstəricilərinə birbaşa təsir edir. Aydındır ki, məsələn, maliyyə gəlirləri, təhsil səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, böhran vəziyyətlərinin təsiri də bir o qədər hiss olunur. Beləliklə, çoxsaylı elmi məqalələr gəlir səviyyələri ilə koronavirus pandemiyasının mənfi təsirinin arasında birbaşa əlaqə olduğunu sübut etdi. [7] Lakin bu iş çərçivəsində sosial amillərin təhlili məqsədə müvafiq deyil. Odur ki, məqalənin məzmununun açıqlanması maraqları baxımından başqa bir məsələyə diqqət yetirmək və müasir araşdırmalar mövzusunə çevrilən “Qlobal səhiyyə (və ya sağlamlıq) diplomatiyası” (QSD, *ingilis* - Global Health Diplomacy) istiqamətini təhlil etmək istərdik. Belə ki, pandemiya fonunda beynəlxalq münasibətlərdə QSD adlanan müasir mühüm istiqamətin əhəmiyyəti aydın oldu. Qeyd etmək vacibdir ki, QSD tibbi anlayışlardan kənara çıxan daha geniş və məhz siyasi faktorlarla bağlı anlayışdır.

QSD nədir?

QSD üzrə araşdırmalar elmi ədəbiyyatda yeni deyil. Əgər əvvəllər bu, əsasən tibb və səhiyyə sahəsinin mütəxəssisləri tərəfindən öyrənilən “tibbi diplomatiya”, “peyvənd diplomatiyası” ilə bağlı idisə, son illərdə bu kontekstdə məhz siyasi faktorların əhəmiyyəti getdikcə daha aydın görünür. Bu baxımdan politoloqlar, siyasi elmlər üzrə mütəxəssislər də “sağlamlıq siyasəti” kimi məsələləri araşdıraraq bu sahəyə diqqət yetirməyə başladılar.

Çoxsaylı xarici tədqiqatlar göstərir ki, qlobal səviyyədə səhiyyə ilə bağlı proseslər fərqli siyasi, iqtisadi, hüquqi aspektlərə malikdir, halbuki səhiyyə sisteminin özü tibbdən daha çox qeyd olunan amillərdən asılıdır. Əgər dövlət səhiyyə işçilərini lazımi avadanlıqla, dərmanlarla təmin etmirsə, həkimlər nə edə bilər? Müasir şəraitdə səhiyyə təkcə sosial siyasətin tərkib hissəsi deyil. Bu, həm də ölkənin xarici siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına əsasən, QSD ictimai səhiyyə, hüquq, beynəlxalq əlaqələr, idarəetmə və iqtisadiyyatı birləşdirir, danışıqlara diqqət yetirir və sağlamlıq üçün qlobal siyasət mühitini formalaşdırır.

QSD, ilk növbədə, beynəlxalq sağlamlıqla bağlı problemləri həll edən çoxtərəfli sistem daxilində danışıqlar proseslərinə aiddir. O dövlətin milli hədudlarından kənara çıxan məsələlərə əsaslanır, çünki onların həlli bütün (əksəriyyət) dövlətlərin kollektiv qərarlarını tələb edir. Beləliklə, koronavirus pandemiyasından nümunə kimi istifadə edərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dövlətlər təkbaşına qlobal çağırışların öhdəsindən gələ bilməz. İstənilən ölkənin xarici siyasətinin milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən əldə edilməli beynəlxalq və geosiyasi məqsədləri var, və bəzi müəlliflər düşünürlər ki, QSD həmin məqsədlərə nail olmaq üçün müasir bir alətə çevrildi. [8, s.282] Müəlliflər həmçinin, ÜST-ə istinad edərək, QSD-nin əsas üç vəzifəsini göstərirlər: 1) əhəlinin sağlamlığının və səhiyyənin qorunmasının gücləndirilməsi; 2) dövlətlər arasında əlaqələrin yaxşılaşdırılması və sağlamlığı yaxşılaşdırmaq üçün birlikdə işləmək üçün geniş spektrli aktyorların öhdəlikləri; 3) yoxsulluğun azaldılması və bərabərlik məqsədlərini dəstəkləyən ədalətli nəticələrin əldə edilməsi. Gördüyümüz kimi, QSD-nin məqsədləri kifayət qədər geniş ola bilər. Lakin prosesin mərkəzində dövlətin məqsədlərinə, yaxud milli maraqlarına nail olması dayanır.

Müasir dövrdə siyasi institutların tərfi beynəlxalq və ya fəvqəlmilli qərar qəbul edən qaydalara əsaslanan sistemləri, eləcə də əvvəllər çox vaxt siyasi sahədən “kənar” kimi qəbul edilən institutları/qurumları (məs, ekspertlər birlikləri) əhatə etmək üçün genişlənir. Belə ki, bugün biz müşahidə edirik ki, bəzi qeyri-dövlət təşkilatları qlobal səviyyədə mühüm rol oynayırlar. Məs., koronavirus pandemiyası fonunda yaradılmış ACT (Access to COVID-19 Tools - COVID-19 Alətlərinə Giriş) COVID-19 ilə bağlı testlərin, müalicələrin və peyvəndlərin inkişafını, istehsalını və ədalətli bölüşdürülməsini sürətləndirmək üçün təməlqoyucu qlobal əməkdaşlıqdır. Onun təsisçiləri həm ÜST, UNICEF kimi beynəlxalq dövlət qurumları, həm də Bill və Melinda Qeyts Fondu kimi qeyri-hökumət təşkilatlarıdır. Məhz, ACT-in sütunu olan COVAX çərçivəsində peyvəndlərin qlobal bölüşdürülməsi məsələsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bəzi müəlliflər BMT-ni beynəlxalq siyasi qurum kimi geniş təhlil edirlər. [9] ÜST BMT-nin strukturlarından biridir. Üstəlik, pandemiya fonunda onun əhəmiyyəti xeyli artıb. Müvafiq olaraq, müəyyən qədər onu da bu kateqoriyaya daxil edə bilərik. Təbii ki, ÜST-ün, beynəlxalq siyasi institut kimi bəzi əlamətləri var. Lakin təşkilat qərarlarının həyata keçirilməsini təmin edən güc olmadığından onu tam hüquqlu siyasi institut adlandırmaq olmaz. ÜST sənədlərinin əksəriyyəti məsləhət xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq, görünən odur ki, səhiyyə sahəsində daxili siyasətdə ölkələr (siyasi liderlər) ÜST-nin normalarını, tövsiyələrini rəhbər tutur və bu sahədə daxili tədbirləri buna uyğun hazırlamağa çalışırlar. Beləliklə, siyasət və səhiyyə olduqca sıx bağlıdır. Bəzi müəlliflər düşünürlər ki, ÜST “aşağı siyasətin” formasıdır, yəni dövlət başçıları deyil, səhiyyə nazirlərinin səlahiyyətləri icra olunan yer kimi qəbul edilir. [10, s.13]

Sağlamlığın geosiyasi determinantları (təyinediciləri)

Bəzi alimlərin araşdırmasına əsasən, sağlamlığın sosial determinantları fərdlərin və qrupların sağlamlıq vəziyyətindəki xüsusiyyətlərə görə fərqləndiyi iqtisadi və sosial şərtlər kimi müəyyən edilmişdir, və QSD vasitəsilə COVID-19 peyvəndinin paylanması “bərabərliyə” nail olmaq mümkündür. [11] Səhiyyə ilə bağlı məsələlər geniş mənada ictimai sağlamlığın yaxşılaşdırılması və xalqlar arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi kimi ikili məqsədlərə cavab verən siyasi fəaliyyət kimi müəyyən edilə bilər. Lüğətdə “determinant” sözünün bu cür izahı verilir: bir şeyin xarakterini müəyyən edən və ya təyin edən və ya nəticəni düzəldən və ya şərtləndirən bir elementdir. [12] Məsələn, sosial determinantlara yoxsulluq, işsizlik, urbanizasiya, sənayeləşmə və şəhərlərdə yaşıl sahələrin olmaması daxildir və bunların hamısı geosiyasi determinantlardan təsirlənir. Geosiyasət isə geniş mənada beynəlxalq münasibətlərdə coğrafi təsirlərin təhlilini müəyyən edir. Məs., ölkənin coğrafi olaraq əlverişsiz (təbii resurslar olmayan, iqlimi həddindən artıq isti olan, münbit torpağın olmaması və s.) mövqeyi sosial-iqtisadi rifahına da mənfi təsir edir. Odur ki, geosiyasi determinantlar sağlamlığın sosial determinantlarına təsir göstərir. Bu cəhətdən geosiyasi faktorlar geniş mənada dövlətin sosial mühitinə və vətəndaşların sağlamlığına dolayısı ilə təsir göstərir.

Yekun müddəalar

Diplomatiya beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyət növü kimi həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Yüksək səviyyəli siyasətçilər bütün sahələrdə, o cümlədən səhiyyə məsələləri ilə bağlı qərarlar qəbul edirlər. Çox vaxt diplomatik nümayəndəliklər çərçivəsində təkcə iqtisadiyyat, hərbi sahə və s. deyil, tibb sahəsində də mütəxəssislər başqa ölkələrə göndərilir (rəsmi görüşlər zamanı – Səhiyyə Naziri). Bu proses ən bariz şəkildə koronavirus pandemiyası fonunda özünü göstərdi. Bu müddət ərzində demək olar ki, heç bir beynəlxalq tədbir virusla mübarizəyə diqqət yetirilmədən keçirilməyib. Pandemiya ilə bağlı həm dövlətlərarası, həm də qlobal səviyyədə müzakirələr aparılıb. Beynəlxalq görüşlərin gündəliyindən asılı olmayaraq (iqtisadi, kibertəhlükəsizlik, elm, media və s.) demək olar ki, onların hamısında koronavirus pandemiyasına qarşı tədbirlər haqqında və ya pandemiyanın mənfi təsirləri ilə mübarizə tədbirlərinə həsr edilən müzakirələr yer alırdı.

Siyasət və səhiyyə sahələri arasındakı əlaqələrə aid nümunələrdən biri ABŞ Prezidentinin QİÇS-lə Mübarizə üzrə Fövqəladə Planıdır (ing. PEPFAR U.S. President's Emergency Plan for AIDS Relief). [13] Belə ki, PEPFAR ən böyük hökumət tərəfindən bir xəstəliyi hədəf alan ictimai səhiyyə təşəbbüsüdür. Bu təşəbbüs ictimai səhiyyə agentlikləri tərəfindən həyata keçirilir, lakin o, ABŞ Dövlət Departamentində diplomatik nümayəndəliklər vasitəsilə idarə olunur. O, ABŞ Xarici Xidmətində səfir səviyyəsində təyin olunmuş QİÇS üzrə Qlobal Koordinator tərəfindən idarə olunur. Bu nümunə səhiyyə ilə bağlı məsələlərin siyasətlə necə əlaqələndirilə biləcəyini göstərir, lakin bu yeganə nümunə deyil. Belə ki, pandemiya fonunda Avropa Komissiyasını “Daha Güclü Avropa Sağlamlıq İttifaqına dair” təkliflər irəli sürməyə sövq etmişdir. [14, s. 57] Bu siyasi təşəbbüsün əsas məqsədi Avropa Birliyinin səhiyyə təhlükəsizliyi çərçivəsində sərhəd təhdidlərinə cavab olaraq Avropa Səhiyyə Sistemlərinin yaxşılaşdırılması və davamlılığının təmin edilməsi idi. Bu məqsədlərə nail olmaq naminə investisiyaların qoyulması üçün yenilənmiş və daha geniş siyasi öhdəliklər nəzərdə tutulur.

Pandemiya ilə bağlı müqavilənin imzalanması səhiyyə kontekstində beynəlxalq münasibətlərin gündəmindəki aktual məsələlərdən biridir. Bəzi müəlliflər bu fikrə “qlobalizm və etatizm” arasında bir sual kimi şübhə ilə yanaşırlar. Akademik aləmdə bu mövzu ilə bağlı fikirlər getdikcə daha çox olsa da, onun siyasi müstəvidə həyata keçirilməsi, müəlliflərin fikrincə, kifayət qədər çətinidir. Müəlliflər bu məsələni bərabərlik nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edərək, onun müsbət potensialını qeyd edirlər; qlobalist yanaşma, açıq şəkildə qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, universal cəmiyyətin Kant məntiqinə əsaslanan transmilli kosmopolit, tibbi humanitarizm və ya mənəvi bərabərlik dünyagörüşü ilə üst-üstə düşən bir çox

dəyərləri bölüşür. Yaşadıqları yerdən asılı olmayaraq, bütün insanların sağlamlığı təşviq edən, xəstəlik risklərini azaldan və sağlamlıq təhlükələrindən qoruyan ictimai və şəxsi mallardan istifadə etmək şansı eyni olmalıdır. Lakin müəlliflərin fikrincə, pandemiya qədər böyük bir məsələ belə hökumətləri milli maraqlardan kənarda düşünməyə vadar etmək üçün kifayət deyil.

Qlobal Sağlamlıq Təhlükəsizliyi Təşəbbüsü (Global Health Security Initiative) ictimai səhiyyə hazırlığını və qlobal bioloji, kimyəvi, radionüvə və pandemik qrip təhlükələrinə cavab tədbirlərini yaxşılaşdırmaq üçün 2001-ci ildə təsdiq edilmiş beynəlxalq tərəfdaşlıqdır. Onun üzvləri: Kanada, Avropa Komissiyası, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Meksika, Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır, ÜST isə bu təşəbbüsə texniki dəstək verir. Bu tərəfdaşlıq QSD-nın nəticəsi kimi hesab edilsə də, koronavirus pandemiyası fonunda onun rolu daha çox məsləhətləşmələrin aparılmasına yönəlmişdir. Hesab edirik ki, “pandemiya müqaviləsi” ilə bağlı məsələ bir daha siyasətin qlobal səhiyyə ilə əlaqəsini göstərir və beynəlxalq münasibətlərdə geniş müzakirələrə təkan verə bilər. QSD isə yeni beynəlxalq normaları, sənədləri və ölkələr arasında ümumi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər. Koronavirus pandemiyası qlobal böhran şəraitində kollektiv fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün siyasi amillərin əhəmiyyətini, qlobal çağırışlara cavab olaraq fəaliyyətlərin qlobal əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsinin vacibliyini nümayiş etdirdi ki, bunu siyasət kontekstindən kənarda həllil etmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Mammadov, V. Political, scientific and management aspects of coronavirus pandemics: considerations from Azerbaijan perspective // - New York: Medicine and Law, – 2020. – 39 (2), – pp. 115-128.
2. A Qualitative Study of Pre-Vaccine Decrease of Mortality from COVID-19 in Biotechnology to Combat COVID-19 / V.Mammadov, L.Jafarova; London: Intech Open, – 2022. – 644 p.
3. Abbasov, J. et al. Does the COVID19 pandemic change the relationship between government expenditures and economic growth in Azerbaijan? // Economics & Sociology, – 2021. – 14 (3), – p. 185-204.
4. Impact of COVID-19 on people's livelihoods, their health and our food systems: [Electronic resource] / WHO, - October 13, 2020. URL: <https://www.who.int/news/item/13-10-2020-impact-of-covid-19-on-people%27s-livelihoods-their-health-and-our-food-systems>
5. Mammadov, V., Jafarova, L. Lessons from the COVID-19 Pandemic: A Call to Implement (and Reimagine) Bioethical Principles // Canadian Journal of Bioethics/Revue canadienne de bioéthique, – 2022. 5 (1), – p. 124-127.
6. Prezident İlham Əliyev: Azərbaycan COVID-ə qarşı vaksinlərin ədalətli və bərabər bölünməsinə dəstəkləyib: [Elektron resurs] / AzərTac, - May 20, 2021. URL: https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Azerbaycan_COVID_e_qarsi_vaksinlerin_edal_etli_ve_beraber_bolunmesini_destekleyib-1785543
7. Bottan, N.L., Hoffmann, B., Vera-Cossío, D. The Unequal Burden of the Pandemic: Why the Fallout of Covid-19 Hits the Poor the Hardest. – 2020.
8. Singh, B., Chattu, V.K. Prioritizing ‘equity’ in COVID-19 vaccine distribution through Global Health Diplomacy // Health Promotion Perspectives, – 2021. 11 (3), – p. 281-287.
9. Rhodes, R.A.W. Binder, S.A., Rockman, B.A. The Oxford Handbook of Political Institutions. OUP Oxford, - 2008. – 816 p.
10. Wenham, C., Eccleston-Turner, M., Voss, M. The futility of the pandemic treaty: caught between globalism and statism // International Affairs, – 2021. – 16 p.
11. Kickbusch, I. et al. Responding to COVID-19: A Resurgence of Global Health Diplomacy // Revista Mexicana de Política Exterior, – 2021. №. 119. – p. 13-32.

12. Definition of determinant: [Electronic resource] / Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/determinant>
13. What is PEPFAR? : [Electronic resource] / U.S. Government, - 2021. URL: <https://www.hiv.gov/federal-response/pepfar-global-aids/pepfar>
14. Mauer, N. et al. Towards a European Health Union: new instruments for stronger and more resilient health systems // Eurohealth, – 2022. 28 (1), – p. 57-61.

РЕЗЮМЕ

«ДИПЛОМАТИЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ» КАК ПРИМЕР СОВРЕМЕННОГО НАПРАВЛЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Джафарова Л.А

Ключевые слова: *международные отношения, дипломатия, государственная политика, дипломатия здоровья, здоровье как часть социальной политики, ВОЗ как глобальный политический институт.*

Дипломатия глобального здравоохранения (ДГЗ) анализируется как молодое направление в международных отношениях. В статье приведены примеры определения понятия ДГЗ и значение этого направления для государственной политики. Здравоохранение рассматривается как часть внутренней и внешней социальной политики, как неотъемлемая часть ДГЗ. В этом контексте автор анализирует различные международные документы, рассматривает роль ВОЗ как глобального института. Также в статье освещены вопросы о геополитических детерминантах общественного здоровья. Тема ДГЗ рассматривается автором на примере пандемии коронавируса COVID-19, давшей толчок к развитию этого научного направления, раскрывающего взаимосвязь политики и здравоохранения в контексте международных отношений.

SUMMARY

“GLOBAL HEALTH DIPLOMACY” AS AN EXAMPLE OF MODERN DIRECTION IN INTERNATIONAL RELATIONS

Jafarova L.A.

Key words: *international relations, diplomacy, public policy, health diplomacy, health as part of social policy, WHO as a global political institution.*

Global Health Diplomacy (GDH) is analyzed as a young trend in international relations. The article provides examples of the definition of the concept of GHD and the significance of this direction for state policy. Healthcare is considered as part of internal social policy and external, as an integral part of the GHD. The author analyzes various international documents in this context, considers the role of WHO as a global institution, and the issue of geopolitical determinants of public health. The topic of GHD is considered by the author on the example of the COVID-19 coronavirus pandemic, which gave impetus to the development of this scientific area, which reveals the relationship between politics and healthcare in the context of international relations.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.04.2022
	Son variant	24.06.2022

UOT 327. 7

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_47

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN HAMISI MEHRİBAN ƏLİYEVANIN YUNESKO-NUN XOŞMƏRAMLI SƏFİRİ KİMİ FƏALİYYƏTİ

QASIMOVA AYTƏKİN ELXAN qızı

Bakı Dövlət Universiteti, dissertant

aytakin102bm@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Mehriban Əliyeva, YUNESKO, Heydər Əliyev fondu, mədəniyyət

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva ölkənin xaricdə tanınmasına, eyni zamanda sosial siyasətin həyata keçirilməsinə, inkişafına mühüm töhfələr verir. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən layihələr milli dəyərlərin qorunması və möhkəmləndirilməsi, humanizm prinsiplərinin təbliği məqsədi daşıyır. Mehriban Əliyevanın ictimai-siyasi sahədə fəaliyyəti fəal və dünyəvi Azərbaycan qadını imicinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində dünyanın hüquqi-siyasi ab-havasının müəyyən edilməsində aparıcı rol oynayan bir sıra beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyünə xüsusi önəm verilmiş və bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatlarla strateji əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur. Azərbaycanın xarici siyasətində nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq üzrə ən nüfuzlu universal hökumətlərarası təşkilat olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatının (YUNESKO) üzvüdür. 30 ildir ki, YUNESKO ilə Azərbaycan arasında mövcud əlaqələr genişlənir və müxtəlif fəaliyyət sahələrini əhatə edir.[3, s.5]

Müasir dövrdə qloballaşmanın bir çox sahələrin, o cümlədən dövlət strategiyasının inkişafına təsiri nəticəsində dövlətlərin rolu azalmış, qeyri-dövlət subyektlərinin, transmilli şirkət və təşkilatların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq münasibətlərin əsas təşkilatı mexanizmi BMT-dir. Bu təşkilata beynəlxalq sülhün qorunması, cinayətkarlara və terrorizmə qarşı mübarizə, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ prinsipləri əsasında dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi kimi mühüm məsələlər daxildir. [6, s.5]

BMT və onun sistemindəki bütün digər təşkilatlar qeyd olunan məqsədlərə xidmət edir. BMT vasitəsilə bir çox sahələrdə - elmi, siyasi, ekoloji, humanitar, hüquqi, mədəni, iqtisadi və s. əməkdaşlıq edən dövlətlər beynəlxalq aləmdə müxtəlif sahələri tənzimləyən strukturlar təşkil edirlər. Bu çərçivədə dövlətlərdən müəyyən müqavilələr imzalayaraq müqaviləyə uyğun olaraq müxtəlif sahələrdə öhdəliklərini yerinə yetirmələri tələb olunur. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları da bu şəkildə işləyir.

BMT-nin ilk universal ixtisaslaşmış qurumu olan və hazırda dünyanın 193 ölkəsini əhatə edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı - YUNESKO ilə əməkdaşlıq müxtəlif problemlərin həllində mühüm elementdir və bu aspekt xüsusilə vacibdir. YUNESKO Nizamnaməsinin birinci maddəsinə əsasən, YUNESKO-nun məqsədi təhsil, elm və mədəniyyət vasitəsilə dünyada sülhü qorumaq, ədalətə, qanuna və BMT Nizamnaməsi ilə bütün

xalqlar üçün tanınmış, qəbul edilmiş insan hüquq və azadlıqlarına ümumbəşəri hörməti təmin etməkdir. İrəq, cins, dil və din fərqi qoyulmadan xalqlar arasında əməkdaşlığa töhfə verməkdir. [2]

Ümumiyyətlə, YUNESKO-nun mandatı çərçivəsində mədəniyyət amili xüsusi rol oynayır. O, YUNESKO tərəfindən təkcə bütün növ irsin (həm maddi, həm də qeyri-maddi) mühafizəsini deyil, həm də yaradıcılığın (xüsusilə mədəniyyət sahəsində) təşviqini və mədəniyyətlərarası əlaqələrin dialoq vasitəsilə asanlaşdırılmasını əhatə edən xüsusi fəaliyyət sahəsi kimi tanınıb. Mədəni müxtəlifliyin dinamik xarakterini və onun davamlı inkişaf yanaşmalarını yeniləmək qabiliyyətini vurğulayaraq, hamı tərəfindən tanınmış insan hüquqları, sosial birlik və demokratik idarəetmə ilə sürətləndirilən qloballaşma proseslərinin effektiv həyata keçirilməsinə və idarə olunmasına imkan verən həm fərdi, həm də kollektiv mədəniyyətlərarası səriştələri gücləndirir.

1992-ci il iyulun 3-də Azərbaycan Respublikası YUNESKO ilə əməkdaşlıq etmək qərarına gəlib ki, öz üzvlərini dünya səviyyəli mütəxəssislər, texniki yardım, elmi-pedaqoji kadrlar kimi hazırlamaq, bi isə global elmi layihələrdə iştirak etmək imkanlarından yararlanmağa imkan verir. [13] Ümumiyyətlə, Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasında bu nüfuzlu ixtisaslaşmış qurumla beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi yer tutur. Bu təşkilat YUNESKO-ya üzv olduqdan sonra respublikamızda elm və təhsil sahəsində aparılan islahatlarda fəal iştirak etmiş, müxtəlif proqramlar çərçivəsində əməkdaşlığa başlamışdır. Məsələn, “Xəzər dənizində regionlararası layihə”nin hazırlanması bu qurumun fəaliyyət proqramına daxildir. [1, s.26]

YUNESKO-Azərbaycan əməkdaşlığı bir sıra mühüm məqamları və nailiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. 1994-cü ildə YUNESKO-nun Avropa Regionu Komitəsinin Budapeştdə keçirilən VII iclasında Azərbaycan bu Komitəyə üzv seçilib. Avropa üçün akademik tanınma məsələlərinin bu komitə tərəfindən həll olunduğu məlumdur. Bu tanınmaya təlim kurslarının, ali təhsil diplomlarının, elmi adların və dərəcələrin beynəlxalq səviyyədə tanınması daxildir. Beləliklə, ölkəmiz 18 iyun 1994-cü ildə YUNESKO-nun Avropa Regionu Komitəsinə daxil olan ölkələrin təklif etdiyi Akademik Tanınma Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın təhsil və elm sahəsində əldə etdiyi mühüm nailiyyətlərdən biri kimi qəbul edilir. Komitə respublikada təltif edilmiş diplomların beynəlxalq səviyyədə tanınması, təhsil və elmin inkişafı üçün üzv ölkələrə yardım göstərməyə başlayıb. [14]

YUNESKO-nun Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə əsasən təşkilata üzv dövlətlər öz strukturlarının elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün milli komissiya yaratmalıdırlar. 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müvafiq fərman imzaladı və 25 nəfərdən ibarət komissiya yaradıldı. Xarici işlər naziri Azərbaycan Milli Komissiyasının sədri təyin edilib. YUNESKO-nun Milli Komissiyası elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində daxili strukturların fəaliyyətini əlaqələndirir və son dərəcə mühüm vəzifəni yerinə yetirir. [13]

1996-cı ildə YUNESKO ilə Azərbaycan arasında daha bir əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı. Memorandumda təhsil, elm, mədəniyyət, rabitə, informasiya və informatika sahələrində əməkdaşlığın yaradılması və inkişafı xüsusi olaraq müəyyən edilib.

2000-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda “Beynəlxalq Sülh Mədəniyyəti” ilinin təşkili, ölkəmizdə YUNESKO günlərinin təşkili, N.Tusinin 800, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileylərinin də YUNESKO çərçivəsində təşkil edilməsinə qərar verdi. [1, s.38]

YUNESKO ilə sıx əməkdaşlıq 2003-cü ildə cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra da davam etdirilmişdir. 2004-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban xanım mədəniyyətin konservasiya, tədqiq və tədqiqat xidmətlərinə görə YUNESKO-nun şifahi və musiqi ənənələri sahəsində xoşməramlı səfiri fəxri adına layiq görüldü. [8, s.65] Bu fəxri adı aldıqdan sonra Mehriban xanım Əliyeva Fransaya səfərləri zamanı mütəmadi olaraq YUNESKO-nun baş direktoru ilə görüşüb, qurumla əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi yollarını müzakirə edib. Sonralar ölkə daxilində və xaricdə bir çox mötəbər beynəlxalq konfrans, forum, festival və

görüşlərdə iştirak edib, memorandumlar imzalayıb. Məhz belə görüşlər və əməkdaşlıqlar sayəsində Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyəti onun hədudlarını aşıb, dünya mədəni irsinin bir hissəsinə çevrilib. Eyni zamanda UNESCO vasitəsilə dünya ölkələri ilə elm və təhsil sahəsində mübadilə imkanları yaradılıb. Məsələn, 2005-ci il avqustun 24-də UNESCO-nun baş direktoru Koşiro Matsuura Bakıda keçirilən “YUNESKO-Azərbaycan: gələcəyə körpü” mövzusunda beynəlxalq konfransda iştirak etmiş, konfransın sonunda YUNESKO və Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. [12]

Həmçinin Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti nəticəsində maddi və qeyri-maddi irsimizin bir çox nümunələri Ümumdünya İrs və Qeyri-Maddi Mədəni İrs çərçivəsində YUNESKO-nun təmsilçi və təxirəsalınmaz mühafizə abidələri siyahısına daxil edilib. Məsələn, “Azərbaycan muğamı” deyə bilərik. 2003-cü il noyabrın 7-də Azərbaycan muğamı YUNESKO-da bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan edilib. 1999-cu ildə Azərbaycan muğam ustası Alim Qasimov YUNESKO/Beynəlxalq Musiqi Şurasının birinci mükafatına layiq görülüb. [7, s.10]

2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondu ilə YUNESKO arasında Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı layihəsinin həyata keçirilməsinə dair Saziş imzalanıb. YUNESKO ilə bu sahədə əməkdaşlıq çərçivəsində ən mühüm tədbirlərdən biri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə Bakıda keçirilən YUNESKO-nun Ümumdünya Savadlılığa Dəstək Regional Konfransı olmuşdur. Bu konfransda dünyanın 30-dan çox ölkəsindən 200-ə yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. Konfransın əsas məqsədləri - qlobal savadlılığı dəstəkləmək, yaşlıların savadlılığı və təhsili ilə bağlı maarifləndirməni gücləndirmək, bu sahədə əsas problemləri və nailiyyətləri müəyyən etmək və müzakirə etmək, səmərəli təcrübələri təqdim etmək və həyata keçirmək, həmçinin ölkələri bu sahədə məlumatlandırmaq, bu sahədə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi, ahılların savadlılığının və təhsilinin yüksəldilməsi üzrə milli strategiyanın müəyyən edilməsi üçün təkliflər hazırlamaqdan ibarət idi. [10, s.200]

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva UNESCO-nun xoşməramlı səfəri təyin edildikdən sonra bu təşkilatın məşhur şüarını “İnsanların şüuruna sülh gətirin” rəhbər tutaraq çoxşaxəli fəaliyyəti sayəsində ölkə daxilində və xaricdə əməkdaşlıq intensivləşib, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurulub. Ölkəmiz uzun illərdir ki, həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq miqyasda dünya mədəni irsinin bərpasına öz töhfəsini verir və ölkəmizlə YUNESKO arasında tərəfdaşlıq əlaqələri daim yüksək səviyyədə inkişaf edir. Mehriban xanımın Azərbaycan üçün böyük fəaliyyəti, fədakarlığı, yorulmaz fəaliyyəti bununla məhdudlaşmır. O, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq üçün gecə-gündüz çalışır və bu işində əsl sədaqət və əsl vətəndaşlıq nümunəsi göstərir. Mehriban xanım təkcə çıxışlarında deyil, rəhbərlik etdiyi qurumların fəaliyyətində də Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması üçün böyük işlər görür. Qarabağın tarixi, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı, Xocalıda törədilmiş soyqırımı, erməni terror təşkilatlarının dinc azərbaycanlılara və türk xalqlarına qarşı vəhşiliklərinə dair geniş məlumatların yer aldığı Azərbaycan faktları adlı kitablar demək olar ki, bütün dillərdə nəşr olunub. Bundan əlavə, Heydər Əliyev Fondu Ermənistanın Xocalı şəhərində törədilmiş soyqırımını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün müxtəlif dillərdə film hazırlayıb. Dünyanın bir çox ölkələrində Fondun dəstəyi ilə Xocalı soyqırımının ildönümü ilə bağlı möhtəşəm tədbirlər keçirilir, Xocalı soyqırımını əks etdirən foto və rəsm sərgiləri təşkil olunur.

Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi və köməkliyi ilə Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin onun hədudlarından kənarda qorunması, Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya tanınması istiqamətində mühüm işlər görülür. Heydər Əliyev Fondu yarandığı 2004-cü ildən Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə layihələr və proqramlar həyata keçirir. Mədəniyyət, tarix və dini abidələrin mühafizəsi və bərpası kontekstində Fondun fəaliyyəti hər kəsə məlumdur. Heydər Əliyev Fondu təkcə Azərbaycanda deyil, ölkəmizin hədudlarından kənarda da mədəniyyət abidələrinin qorunması üçün çox mühüm humanitar və mədəni layihələr həyata keçirir. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2007-ci ildə Parisin Versal Sarayının parkında Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş

iki əsərin sərgisi buna sübutdur. Parisdəki Luvr Muzeyində İslam sivilizasiyasının memarlıq, rəssamlıq və digər mədəni irs nümunələrinin nümayiş etdirildiyi yeni zalların yaradılmasında Heydər Əliyev Fondu mühüm rol oynamışdır. Binanın bərpasına Heydər Əliyev Fondu yardım edib. [10, s.78]

Fond İtaliya və Vatikanda tarixi yerləri qorumaq üçün bir sıra petisiyalar hazırlayıb. 2016-cı ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Kapitolin Muzeyində müqəddəslər Marselino və Pietronun katakombaları, Filosoflar Zalı bərpa edilib. Daha sonra Vatikanda St.Sebastianın katakombalarında bərpa işlərinə başlandı. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun sədri Mehriban Əliyeva bütün xristian dünyası üçün mədəni-tarixi əhəmiyyət kəsb edən yeraltı məqbərələrin iki ildən sonra açılış mərasimində iştirak edib. [11]

İkinci Dünya Müharibəsi zamanı dağıdılan və yandırılan Berlin qəsrinin bərpası təşəbbüsündə Heydər Əliyev Fondu da iştirak etmiş, 2011-ci il sentyabrın 29-da isə Mehriban xanım Əliyeva Berlin şəhərinin bərpası üçün keçirilən vəsaitin toplanması kampaniyasında iştirak etmişdir.

Bolqarıstanın Veliko Tırnovo şəhərindəki Trapezitsa memarlıq-muzey qoruğunun mədəni-mənəvi abidə kimi bərpasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Heydər Əliyev Fondu bu memarlıq incisinin və İkinci Bolqarıstan Krallığının mənəvi mərkəzinin bərpasına mühüm töhfələr vermişdir. Uzunluğu 158 metr olan abidənin qərb divarının, Mədəni İrs Mərkəzinin konservasiyası və bərpası, bu ərazidə yerləşən 3 orta əsr kilsəsinin təmiri və konservasiyası, 880 metr uzunluğunda turist xiyabanının yaradılması, Bolqarıstan və Şərqi Avropanın tarixi turizm mərkəzlərindən biri olan bu proses 10 ay davam elədi. Bu layihə əslində Fondun bütün Balkan regionunda ən böyük mədəniyyət layihəsidir. 22 sentyabr 2016-cı il tarixində Azərbaycanın birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva və Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva Trapezitsa Memarlıq-Muzey Qoruğunun açılış mərasimində iştirak ediblər. [11]

Bundan əlavə, Fond Pakistan və Vyetnamda məktəblərin, Bosniya və Herseqovində sosial mərkəzlərin tikintisi və s. bu kimi xüsusən də təhsilə dəstək verməyə yönəlmiş bir çox sosial layihələrə mühüm töhfələr vermiş və onları dəstəkləmişdir. Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Heydər Əliyev Fondu millətlərarası və dinlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün humanitar potensiala malik digər təşkilatlarla ikitərəfli əlaqələr qurmuşdur. 2009-cu ildə “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində XIV əsrə aid Strasburq kilsəsinin beş vitraj pəncərəsinin bərpasına vəsait ayrılıb. 2012-ci ildə Fond müqəddəs Marcellino və Pietronun katakombalarını bərpa etdi. Tolerantlıq və dialoq sahəsində görülən işlərin nəticəsidir ki, Roma Papası Fransisk 2016-cı ildə Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycanı sivilizasiyalar arasında körpü kimi xarakterizə edib.

Fond elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində aparılan araşdırmalarla yanaşı, Azərbaycanın İKT vasitəsilə tanınması sahəsində də mütəmadi olaraq fəaliyyət göstərir. Məsələn, Azərbaycan, rus, ispan və ingilis dillərində “Khojaly Today” portalı, 7 hissədən ibarət “Şuşa Today” portalı, 44 günlük qələbəmizlə nəticələnən müharibə ilə bağlı 8 başlıqdan ibarət “44 Days” informasiya portalları buna əyani sübutdur.

Bu gün Heydər Əliyev Fondu qədim Qarabağ ərazisində Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan dini abidələrimizin və məscidlərimizin bərpası layihəsinə başlayır. Layihə çərçivəsində rayon ərazisindəki ziyarətgahlarımızın bərpası, konservasiyası və yenidən qurulması yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Şuşa şəhərində və Ağdam rayonunda işğal illərində dağıdılmış dini ibadət ocaqlarının bərpasına artıq başlanılıb. Ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılan, tövlələrə çevrilən müqəddəs yerlərimiz bərpa edilərək yenidən istifadəyə veriləcək.

Mehriban xanım Əliyevanın gördüyü işlər müstəqil Azərbaycanın tərəqqisi və inkişafı üçün böyük işlərin tərkib hissəsidir və onun dünya ictimai rəyinə çatdırılması ancaq alqışlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Beynəlxalq Arenada. Azərbaycan - YUNESKO əlaqələri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Kitabxanası, 42 s.
2. Abbasov N. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar və mədəni ünsiyyət // “Mədəniyyət dünyası”, XIV buraxılış, –Bakı, –2006, –150 s.
3. Azərbaycanda “2006-2016-cı illər üçün mədəniyyət sahəsində Dövlət İnkişaf Konsepsiyası”/ “Mədəni-maarif”, –2006, № 11, –s.5-6
4. Beynəlxalq mədəni əlaqələr ; Dərslik ; Bakı-SABAH-2009 ; 398 s
5. Hüseynov İ.H. Milli-mədəni irsimizin təntənəsi // Mədəniyyət dünyası, III buraxılış, –Bakı, –2001, –s.102-103.
6. Məmmədov, F. Kulturologiya və insan inkişafı / F.Məmmədov, –Bakı, –2019, –344 s.
7. Qarayeva S. Təhsil Nazirliyinin YUNESKO ilə əməkdaşlığı: nəticələr və perspektivlər // 525-ci qəzet. –2012. 11 fevral, № 26. –s. 10-11
8. Əhədova, S.A. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrində YUNESKO-nun rolu / S.A. Əhədova, –Bakı: Beynəlxalqkitab, –2014, –78s
9. Əhədova, S.A. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər / S.A. Əhədova, –Bakı: Elm, –2014, –347 s.
10. Abbasov, N. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri / N.Abbasov, –Bakı: Təknur, –2008, –239 s.
11. Мамедов, Ф.Т. О задачах новой культурной политики в Азербайджане / Ф.Т. Мамедов, –Баку, –1998, –76 с.
12. Nartowski Andrzej S., “ The UNESCO System of Protection of the Right to Education” / Polish Yearbook of International Law, Vol.6, –1974, –p.289
13. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az>
14. <https://mehribanaliyeva.preslib.az/media-90f460b5d2.html>
15. <https://unesco.mfa.gov.az/az/content/40/umumi-melumat>
16. <https://www.unesco.az/az/categories/culture-cooperation>

РЕЗЮМЕ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОКРОВИТЕЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ МЕХРИБАН АЛИЕВОЙ КАК ПОСЛА ДОБРОЙ ВОЛИ ЮНЕСКО

Гасимова А.Е.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Мехрибан Алиева, ЮНЕСКО, Фонд Гейдара Алиева, культура*

Мехрибан Алиева, Первый вице-президент Азербайджанской Республики и Президент Фонда Гейдара Алиева, вносит важный вклад в популяризацию страны за рубежом, в том числе в реализации социальной политики и развитии социальной политики. Проекты, реализуемые по инициативе госпожи Мехрибан Алиевой, направлены на защиту и укрепление национальных ценностей и продвижение принципов гуманизма. Деятельность Мехрибан Алиевой в общественно-политической сфере играет неоценимую роль в формировании образа активной и светской азербайджанской женщины.

SUMMARY
ACTIVITY OF AZERBAIJAN CULTURE PROTECTOR MEHRIBAN ALIYEVA AS A
GOODWILL AMBASSADOR OF UNESCO
Gasimova A.E.

Key words: *Republic of Azerbaijan, Mehriban Aliyeva, UNESCO, Heydar Aliyev Foundation, culture*

Mehriban Aliyeva, the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan and the President of the Heydar Aliyev Foundation, makes an important contribution to the promotion of the country abroad, including the implementation of social policy and the development of social policy. Projects implemented at the initiative of Mrs. Mehriban Aliyeva aim to protect and strengthen national values and promote the principles of humanism. Mehriban Aliyeva's activity in the social and political sphere plays an invaluable role in shaping the image of an active and secular Azerbaijani woman.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.08.2022
	Son variant	26.09.2022

UOT 341.16:339.732.2

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_53

BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARIN ROLU VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

PƏNAHƏLİYEVƏ MƏLAHƏT ÖMƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

penahliyeva@mail.ru

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (BİT), dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq ticarət, ÜTT, BVF, tənzimləmə

Dünya miqyasında COVID-19 pandemiyasının yayılması bütün bəşəriyyət üçün yeni çağırışlar müəyyənləşdirdi. Belə bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək, onun tənzimlənməsinə yeni yanaşmaları inkişaf etdirmək, milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına daxil edilməsini təşviq etmək və yoxsulluğu azaltmaq kimi problemlərin həlli beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (BİT) fəaliyyəti olmadan mümkün olmadığı aydın olur. Hal-hazırda BİT-lər COVID-19 pandemiyasının nəticələrinin azaldılmasında, qlobal iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə tənzimləyici təsir göstərməkdə və bununla da dünya iqtisadiyyatının inkişafında mənfi tendensiyaaların yayılmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayırlar.

BİT-lər beynəlxalq münasibətlər sistemində çox mühüm və ayrılmaz halqadır. Ölkələrin iqtisadi-maliyyə fəaliyyətində beynəlxalq təşkilatların əhəmiyyəti böyükdür. Onlar ölkələrin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı integrasiyasına və iqtisadi artımın intensivləşməsinə töhfə verir. Beynəlxalq təşkilatlar ölkələr arasında gömrük sərhədlərini aradan qaldırmağa çalışırlar ki, bu da şübhəsiz ki, ticarət proseslərinə faydalı təsir göstərir. Beynəlxalq təşkilatlar qlobal iqtisadiyyatın və maliyyə inkişafının yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

BİT-lər beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Bu və ya digər şəkildə bütün dünya ölkələri beynəlxalq ticarətdən asılıdır. Asılılıq beynəlxalq ticarətin (ümumi idxal və ixracın) ümumi daxili məhsula nisbəti kimi müəyyən edilir. Ən son analitik məlumatlara görə, hazırda beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ümumi həcmnin 4/5-ni təşkil edir. Bu onu göstərir ki, beynəlxalq ticarət dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinə və ümumi inkişafına güclü təsir göstərir. Buna görə də beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi dövrümüzün aktual problemlərindən biridir [1, s.69]

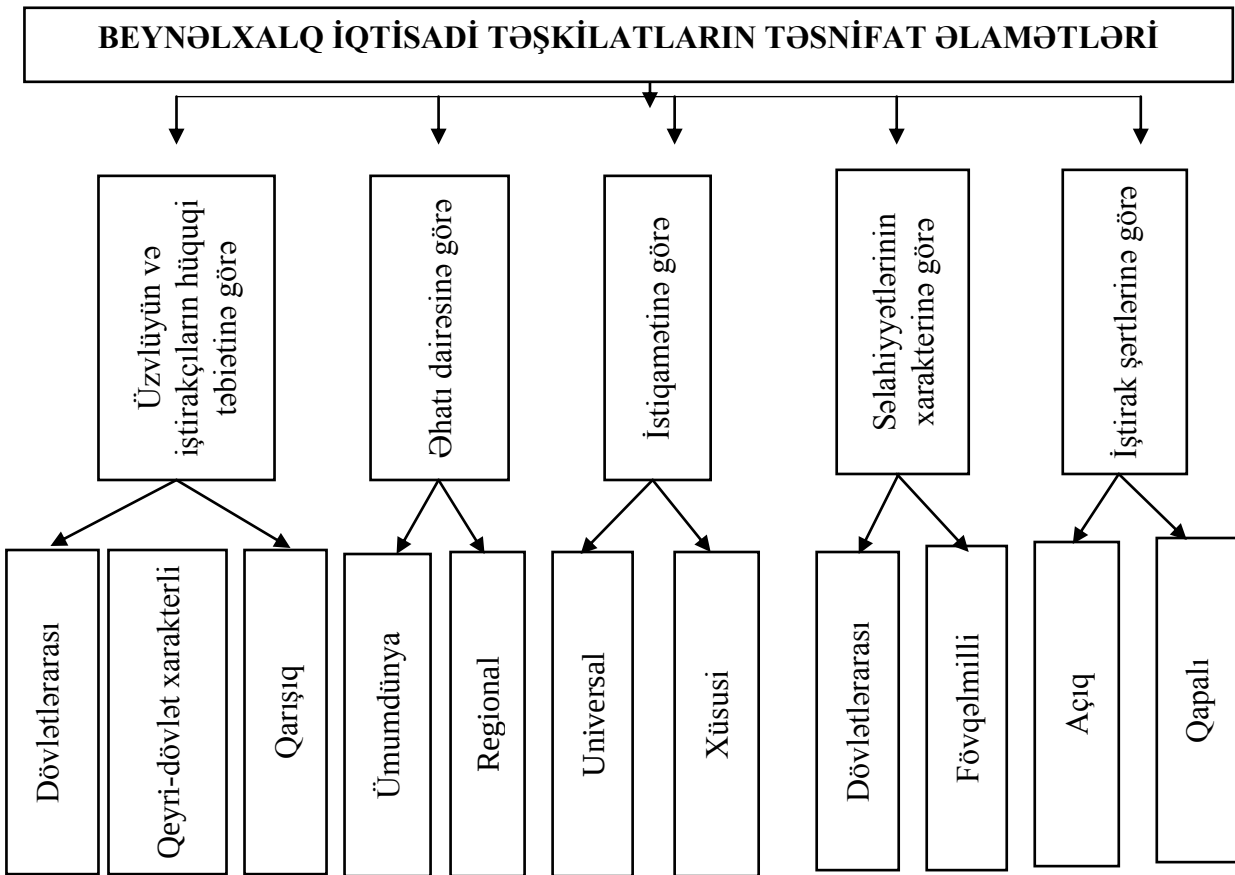
BİT-lər bir növ beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün ən vacib formaları inkişaf edir: beynəlxalq mal və xidmətlər ticarəti; beynəlxalq kapitalın miqrasiyası; beynəlxalq əmək miqrasiyası; beynəlxalq texnologiya transferi; beynəlxalq pul və maliyyə-kredit münasibətləri; beynəlxalq iqtisadi integrasiya; qlobal iqtisadi problemlərin həllində beynəlxalq səylər. Bütün bu formalar bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birindən asılıdır. İndiki mərhələdə bunlar aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- istehsalın miqyasında artım və ənənəvi məhsulların beynəlxalq ticarətinin mahiyyətində keyfiyyətə dəyişiklik;
- müxtəlif formalarda kapital miqrasiyasının intensivləşməsi;
- əmək miqrasiyasının artması;

- ölkələrin və bölgələrin iqtisadiyyatının inteqrasiyasının sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi;
- elmi və texniki biliklərin sürətli mübadiləsi;
- xidmət sektorunun inkişafı;
- global iqtisadi problemlərin həllində səylərin birləşdirilməsi.

İqtisadiyyatın artan qarşılıqlı asılılığı, qloballaşma proseslərinin inkişafı və dövlətlərarası problemlərin kəskinləşməsi kontekstində BİT-lərin əhəmiyyətinin gücləndirilməsi dünya iqtisadi tənzimlənməsinin yeni mexanizmlərinin hazırlanması zərurətə çevrilir.

Bu gün BİT-lərin vahid siyahısı yoxdur. Bunun səbəbi, birincisi, beynəlxalq təşkilatların yaradılması, yenidən təşkili və ləğvi prosesinin davamlı və dinamik olmasıdır. İkincisi, beynəlxalq təşkilatların iqtisadi və qeyri-iqtisadi olaraq çoxlu sayda formaları var. BİT-lərin ən çox geniş yayılmış formaları istiqamətlərindən asılı olaraq, universal və ixtisaslaşmış olmalarıdır. Universal BİT-lər fəaliyyətlərində hər hansı bir beynəlxalq problemi nəzərdən keçirə və geniş problem və sahələri əhatə edə bilirlər. Xüsusi təşkilatlara funksiyalarından birinin əsas, dominant, qalanlarının (əgər varsa) köməkçi olduğu beynəlxalq təşkilatlar daxildir. Çox vaxt bu, məhsulların səmərəli satışı üçün yaradılan istehsal və ticarət sahəsindəki təşkilatlara aiddir [3, s.171]

Mənbə: müxtəlif ədəbiyyat mənbələri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Şəkil 2. *Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təsnifat əlamətləri [2, s.29]*

Əhatə dairəsinə görə BİT-lər ümumdünya və regionala bölünür. BVF ümumdünya təşkilatdır. Çünki bütün dünyanı əhatə edir. Səlahiyyətlərinin xarakterinə görə dövlətlərarası və fövqəlmilli kimi növlərə bölünür. İştirak şərtlərinə görə açıq və qapalı olur. BVF yeni üzvlərə açıq bir təşkilatdır.

Beləliklə, BVF BİT-lər arasında mühüm yer tutur, çünki dünya valyuta və maliyyə sistemini tənzimləyir və global iqtisadi sabitliyi təmin edir. Göründüyü kimi, BİT-lərin təsnifat sistemi müxtəlifdir.

BİT-lər (BVF və ÜTT) tərəfindən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin tənzimlənməsi milli dövlətlərin iqtisadi potensialından ən səmərəli istifadə edilməsi üçün əmtəə və maliyyə axınlarının liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilir. Beynəlxalq iqtisadiyyat sisteminə təsir forma və metodlarını müəyyənləşdirən BİT-lərin, xüsusilə də BVF və ÜTT- nin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməkdə vahid bir ideologiyadan istifadə etməsi, bu təşkilatların fəaliyyətinin təşkilatı və idarəetmə mexanizminin oxşar xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

BİT-lərin dünya iqtisadiyyatına tənzimləyici təsirinin əsas istiqamətləri, iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklər və dünya iqtisadiyyatındakı güc tarazlığı səbəbindən əhəmiyyətli bir müddət ərzində dəyişmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar qloballaşmanın beynəlxalq təşkilatlar üçün yeni problemlər yaratdığına inanırlar. Mövcud iqtisadi böhran beynəlxalq maliyyə və ticarət tənzimləmə sisteminin mükəmməl olmadığını göstərdi. Sürətli inkişafı, global tənzimləyicilərin gecikmiş reaksiyası, habelə böhrandan sonrakı hadisələrin yayılmasına qarşı mübarizə tədbirlərinin koordinasiyasızlığı bu böhranın miqyasının və dərinliyinin artmasına, həqiqətən də global olmasına səbəb oldu. Əsas zərbə beynəlxalq ticarət və maliyyə sistemlərinə vuruldu, dolların beynəlxalq valyuta olma qabiliyyəti şübhə altına alındı, ildən-ilə sabit artımla xarakterizə olunan beynəlxalq ticarət həcmələri indi bütün inkişaf tarixində minimum artımı göstərir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması dövrü iqtisadi böhranların nəticələrini daha da artırır. Çünki, onun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın artmasıdır və bu da böhran hadisələrinin xarici ölkələr vasitəsilə bir ölkədən digərinə sürətlə hərəkət etməsinə kömək edir. Beləliklə, dövlətin təkbaşına dünya iqtisadiyyatında qloballaşma meyillərinin artmasının açıq təzahürü olan global böhranların öhdəsindən gələ bilmədiyi aşkardır.

Dünya iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsində BVF və ÜTT beynəlxalq valyuta, maliyyə və ticarət sistemlərinə təsir göstərməyə qadir olan əsas tənzimləyicilərdir. Hər iki qurum da dünya iqtisadiyyatının millətlərarası tənzimləmə sistemini təşkil edir. Bu təşkilatlar çərçivəsində verilən qərarlar bütün üzvlər üçün məcburidir.

Ümumiyyətlə, bu çoxtərəfli beynəlxalq iqtisadi tənzimləmə qurumlarının fəaliyyətinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə müsbət təsirini qeyd etmək lazımdır. BVF və ÜTT, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsir göstərmək üçün kifayət qədər alət və metodlar dəstinə sahib olmaqla, hər bir dövlətin öz iqtisadi potensialını tam həyata keçirə biləcəyi rəqabətin inkişafına və vahid bir global iqtisadi məkanın formalaşmasına öz töhfələrini verərək daha çox dünya ölkələrini öz orbitlərinə cəlb edirlər.

Bu qurumların fəaliyyətindəki bir sıra müsbət cəhətlərə baxmayaraq, hazırda onlara həvalə edilmiş funksiyaların öhdəsindən tam gəlmədiklərini etiraf etmək lazımdır: dünya iqtisadiyyatında borcların spontan yığılmasına lazımi diqqət yetirilməmiş, maliyyə mənbələrinin hərəkəti üzərində nəzarətin olmaması inflyasiyanın artmasına səbəb olmuşdur.

BVF və ÜTT-nin fəaliyyətə başladığı andan indiyə qədərki fəaliyyəti bir çox aparıcı iqtisadçı və görkəmli dövlət xadimlərinin tənqid obyektinə çevrildi. Bu global tənzimləyicilərə qarşı tənqidlərin əsas səbəbi öz maraqlarını lobbichilik yolu ilə milli istehsalçıların və maliyyə elitasının maraqlarını həyata keçirən müəyyən ölkələrdən asılılıqdır. Eyni zamanda, mövcud böhran şəraitində BVF və ÜTT-nin yeni qurumlarla əvəzlənməsi, çətin ki, global iqtisadi tənzimləmənin əsas məsələləri ilə bağlı qərar qəbul etmə sistemini bərabər iştirak və qərarların şəffaflığı istiqamətində kökündən dəyişdirməsin. Çünki ölkələr arasındakı dünya iqtisadiyyatının əsas inkişaf məsələləri barədə mövcud fikir ayrılıqları konsensus əldə etməyə imkan vermir [4, s.17].

Dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı mənfi tendensiyalarla mübarizə üçün mövcud tənzimləmə alətləri və yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Dünya iqtisadiyyatındakı böhran hadisələri böyük ölçüdə milli dövlətlərin pul, maliyyə və ticarət tənzimləməsi məsələlərində əlaqələndirilməmiş siyasətinin nəticəsidir. BVF və ÜTT kimi BİT-lər, əvvəlcə dünya iqtisadiyyatının inkişafına adekvat olan qlobal iqtisadi sabitlik məsələlərində vaxtında qərar qəbul etmək üçün milli dövlətlər arasında dialoq platforması olmaq üçün yaradılmışdır. Beynəlxalq tənzimləmə hal-hazırda dünyada sabitliyin qorunması və dünya iqtisadi sisteminin daha da mütərəqqi inkişafı üçün zəruri şərtədir. Müasir beynəlxalq iqtisadi tənzimləmə sistemi kifayət qədər mürəkkəbdir və hər biri müvafiq səlahiyyətlərə və qərar qəbul etmə mexanizminə malik müstəqil bir idarəetmə orqanı olan bir çox elementdən ibarətdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, inkişafındakı mənfi tendensiyaların təzahürü ilə mübarizə aparmaq, habelə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakdan əldə olunan mənfəətlərin daha ədalətli bölüşdürülməsini təşviq etmək üçün BİT-lərin fəaliyyətinə əsaslanan mövcud dünya iqtisadiyyat sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyi məsələsini bir daha gündəmə gətirdi.

Eyni zamanda, əsas komponentləri, şübhəsiz ki, BVF və ÜTT kimi BİT-lər olan mövcud beynəlxalq iqtisadi tənzimləmə strukturu, onlara verilən funksiyaların öhdəsindən yalnız qismən gəlir. Dünya iqtisadi sisteminin müasir şəraitində, böhran hadisələrinin aradan qaldırılması məqsədilə ən təsirli mexanizmləri inkişaf etdirmək üçün onların tənzimləyici funksiyalarının transformasiyası olmalıdır.

ÜTT və BVF, ölkələrarası tənzimləmə sisteminin ən əhəmiyyətli ünsürləri olaraq dünyada yoxsulluq probleminə daha çox diqqət yetirməlidirlər. Çünki məhz yoxsulluq inkişafa mane olur, malların, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkətinin qarşısını alır, dünya iqtisadiyyatının müasir görünüşünü təhrif edir. Bu vəziyyətdə tənzimləyici funksiyalar dünyanın ən kasıb ölkələri üçün güzəştli dəstək şərtləri təmin edilməklə həyata keçirilir. ÜTT tərəfindən bu, milli istehsalçıları dəstəkləmək üçün yerli alətlərdən istifadə etmək imkanındır. BVF minimum tələblər dəsti ilə borc alana güzəştli kreditlər verir, həmçinin mövcud mexanizmlər vasitəsilə borcun ləğvi yolu ilə kasıb ölkələrin borc yükünü azaldır [5, s.176].

BVF və ÜTT, beynəlxalq maliyyə və dünya ticarəti sahəsindəki xaosun başlanmasının qarşısını alır. Həmçinin, bazar qüsurlarının həddindən artıq təzahürlərini aşkar edir və onların qarşısını alır. Qlobal tənzimləmə təşkilatlarının fəaliyyətini qiymətləndirərkən birmənalı olaraq deyə bilərik ki, bir sıra hallarda onlar böhran hadisələrini düzgün proqnozlaşdırma bilmirlər. Məsələn, bu tənzimləyici təşkilatlar dünya iqtisadiyyatının 2008-ci ildə artımını proqnozlaşdırdığı halda, qlobal iqtisadi böhran baş verdi ki, onlar da bu böhrana hazır deyildi. Bu səbəbdən anti-böhran tədbirləri paketi həmin dövrdə hazırlandı.

Ümumiyyətlə, BİT-lərin tənzimləmə sisteminin inkişafı üçün vacib şərt beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsir forma və metodlarının təkmilləşdirilməsidir ki, bu da dünya iqtisadiyyatındakı böhran hadisələrini əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa və onun nəticələrinin tez bir zamanda aradan qaldırılmasına kömək edir.

Demək olar ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləmə sistemi bəşəriyyətin sabit inkişafını təmin etmək, ölkələr arasında yaranan ziddiyyətləri həll etmək, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına kömək etmək və insan potensialının inkişafını təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimləmə sisteminə xüsusi bir yeri məhz hazırda dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən BİT-lər tutur.

Beynəlxalq maliyyə sisteminin elementlərinin əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsi və dünya iqtisadiyyatındakı böhran hadisələri ilə mübarizə metodlarının təkmilləşdirilməsi qloballaşmanın inkişafındakı müsbət tendensiyadan danışmağa imkan verir. BİT-lərin fəaliyyətindəki mövcud çatışmazlıqlara (gec qərar vermə, bir sıra hallarda şəffaflığın olmaması, ayrı-ayrı ölkələrin fəaliyyətlərində hökmranlıq etməsi və s.) baxmayaraq, müasir şəraitdə bu təşkilatlara alternativin olmadığı və yaxın gələcəkdə ola biləcəyi gözlənilir.

BİT-lərin fəaliyyəti dünya ticarətindən texnologiya mübadiləsinə qədər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bütün formalarına təsir göstərir.

Müasir şəraitdə BİT-lərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf xarakterinə təsirinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Maliyyə axınlarına və malların hərəkətinə nəzarət.
2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması.
3. Milli iqtisadiyyatın sabitləşməsi və ticarətin inkişafı ilə bağlı ölkələrə məsləhətçi yardımının göstərilməsi;
4. Qlobal iqtisadi böhranların qarşısının alınması və azaldılması.
5. Bəşəriyyətin qlobal problemlərinə qarşı mübarizə.
6. İştirakçıları olan bütün ölkələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edən vahid bir qanuni çərçivədə fəaliyyət göstərən, fəvqəlmilli bir tənzimləmə sistemi inkişaf etdirərək qlobal sabitliyin qorunması.
7. Mallar, xidmətlər və kapital üçün dünya bazarlarında rəqabətin inkişafı və dəstəklənməsi;
8. Neoliberalizm ideyalarının dövlətin iqtisadi uğurunun tərkib hissələrindən biri kimi yayılması.
9. Beynəlxalq iqtisadi tənzimlənmənin ən vacib aspektləri üzrə digər təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətləri qloballaşma şəraitində təhlil edərək belə qənaətə gələ bilərik ki, formalaşmış BİT-lərin tənzimləmə fəaliyyəti olmadığı təqdirdə dünya iqtisadiyyatının liberallaşdırılması milli iqtisadiyyatların inkişafını təhdid edir. Bu səbəbdən dövlətin milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iştirakı sabitliyin qorunması üçün zəruri şərtidir.

Ümumiyyətlə, BİT-lərin əmtəə, valyuta, maliyyə və kredit daxil olmaqla beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləmək məqsədilə dövlətlərarası müqavilələr əsasında yaradılan qurumlar olduğu qənaətinə gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Гамидова, А. М. Международные экономические организации, регулирующие международную торговлю / А. М. Гамидова // SDU. Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – T. 17. – № 4. – С. 69-72. – DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_69. – EDN SUMFFA. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47697087>
2. Borodulina L.P., Kudryaşova İ.A. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar / Rus dilindən tərcümə. – Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, –2008, –373 s.
3. Куулар А.А. Деятельность международных финансовых институтов // NovaInfo.Ru. –2013. № 14. –с.169-172
4. Сильвестрова, С. Н. Международные экономические организации / С.Н. Сильвестрова. – М.: Издательство Юрайт, –2017, –245 с.
5. Чекунов, А.С. Трансформация регулирующих функций международных экономических организаций в современных условиях: / Дисс. канд. экон. наук / –Ростов-на-Дону, –2011, – 263 с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Панахалиева М.О.

Ключевые слова: *международные экономические организации (МЕО), мировая экономика, международная торговля, ВТО, МВФ, регулирование*

В статье обосновывается необходимость регулирования международных экономических отношений и рассматривается роль международных экономических организаций в этой сфере. Рассмотрена классификация этих организаций по различным признакам и представлена в виде блок-схемы. Проанализирована роль крупнейших международных экономических организаций, изучена их

роль в экономике мира. Наряду с достоинствами этих организаций были отмечены и основные недостатки. Выявлены главные направления воздействия международных экономических организаций на развитие мира в современных условиях.

SUMMARY

THE ROLE OF INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS IN THE REGULATION OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS AND THEIR CLASSIFICATION

Panahaliyeva M.O.

Key words: *international economic organizations (IEO), world economy, international trade, WTO, IMF, regulation*

The article substantiates the need to regulate international economic relations and examines the role of international economic organizations in this area. The classification of these organizations according to various criteria is considered and presented in the form of a block diagram. The role of the largest international economic organizations is considered, the role of these organizations in the world economy is studied. Along with the advantages of these organizations, the main disadvantages were also considered. The main directions of the influence of international economic organizations on the development of the world in modern conditions are revealed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.04.2022
	Son variant	27.06.2022

UOT 330.322

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_59

SOSIAL İNVESTİSİYALARIN MAKRO VƏ MİKROSƏVİYYƏLƏRDƏ ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

YƏHYAYEVA AYNURƏ YUSİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

yehyayeva1@gmail.com

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial investisiya, təhsil, insan kapitalı, biznes, müəssisə, maliyyə

Sosial siyasət makroiqtisadi tənzimləmə sahələrindən biri kimi cəmiyyətin sosial sabitliyini təmin etmək və bütün ölkə vətəndaşları üçün imkan daxilində eyni şərait yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sosial siyasət bütün kateqoriyalı vətəndaşların mənafeyinə uyğun reallaşdırılır, müxtəlif subyektlərin maraqları, cəmiyyətin indiki və gələcək maraqları arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilir. Sosial siyasətin məqsədi əhalinin rifahının yüksəldilməsi, layiqli həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin təmin edilməsidir. Sosial-iqtisadi problemlərin həllində sosial sahə həlledici mövqe tutur. Sosial sferanın geniş sistemi və onun normal inkişafı olmadığı halda sosial siyasətin uğurla reallaşdırılmasına nail olmaq mümkün deyil.

Dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində əsas problemlərdən biri bu sahədə investisiya fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əhalinin vəsaitləri investisiya qoyuluşunun əsas mənbələrindən biri olduğundan dövlətin vəzifəsi cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasının qayğısına qalmaqdır. Dövlətin sosial funksiyalarının reallaşdırılmasının xüsusiyyətləri investora açıq kommersiya gəliri gətirməyən, lakin sürətli iqtisadi artım üçün şərait yaradan genişmiqyaslı investisiyalarla əlaqələndirilir.

Məlumdur ki, şəxsin təhsili, yeniliyi və digər məcmu qabiliyyətləri onun əməyini daha da zənginləşdirir və dəyərli edir. Yəni insan əməyinə qoyulmuş hər vahiddə kapital daha artıq gəlir gətirmək imkanı yaradır, bu da müasir dövr üçün ən aktual problemlərdəndir. İnsan əməyinin zənginləşdirilməsi istiqamətində investisiya qoyuluşunu müasir cəmiyyətin maddi istehsal sferasına görə önə çıxan iqtisadi tədbir kimi dəyərləndirmək olar. Belə bir investisiya qoyuluşu sosial investisiya adlanır. Sosial investisiyalar əhalinin təhsil səviyyəsinin, bilik və bacarıqlarının artırılmasına, sağlamlığının təmin edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Sosial investisiyalar qanunvericilik bazasında öz əksini tapır, dövlət tərəfindən tənzimlənir və idarə olunur, ölkələrin hökuməti tərəfindən dəstəklənir. Bütün proqram və layihələri reallaşdırmaq kifayət qədər bahalı olduğundan, korporativ sosial məsuliyyət sahələrinin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli fayda əldə edən şirkətlər daha çox sosial investisiya ilə məşğul olurlar. Hal-hazırda sosial investisiya insan kapitalının və ya bacarıqlarının yaradılmasını, səfərbər edilməsini və ya saxlanılmasını dəstəkləyən siyasət kimi başa düşülür [4, s.35].

Sosial investisiyaların köməyi ilə ölkədə həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi prosesində dövlət, biznes və cəmiyyət arasında optimal qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək mümkündür. Ona görə də sosial ədalət və sosial-iqtisadi səmərəlilik əsasında dövlət tərəfindən reallaşdırılan investisiyaların tənzimlənməsinə ehtiyac var. Sosial investisiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi əsasən təhsildə, səhiyyədə, bədən tərbiyəsi və idmanda, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial xidmətlər və məşğulluq sahəsindədir. Sosial sferanın digər sektorları özəl investisiyalarla idarə oluna bilər. Bu sektorlarda sosial investisiya fəaliyyətinin inkişafı üçün dövlət tənzimlənməsinin kifayət qədər başqa, qeyri-maliyyə variantları mövcuddur: vergi güzəştləri, hüquqi üsullar, informasiya dəstəyi [3, s.121].

Bazar münasibətləri şəraitində ölkəyə sosial investisiyaların cəlb edilməsi və onların rolunun gücləndirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Sosial investisiya fəaliyyəti elə reallaşdırılmalıdır ki, bütün layihələr üçün son səmərə eyni olsun. Sosial investisiyalardan səmərəli istifadə müəssisələrin və bütövlükdə ölkənin dayanıqlı inkişafına da öz töhfəsini verir. Odur ki, sosial investisiyaların həm makro, həm də mikrosəviyyədə düzgün qiymətləndirilməsi aktual problemlərdən biridir.

Dayanıqlı inkişafa təsir göstərən amillərin biri məhz sosial investisiyalardır. Onlar insan kapitalına sərmayə qoymaqla birbaşa olaraq əhəlinin sağlamlığına, məşğulluğuna, təhsil və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir göstərirlər. İnsan kapitalı iqtisadi inkişafın intensiv və məhsuldar amilidir. İnsan kapitalının tərkib hissəsi şəxsiyyətlərarası münasibətlər, inanclar və davranış normalarıdır. Onlar birlikdə sosial qarşılıqlı əlaqə mexanizmini təşkil edirlər [2, s.65].

Aydın ki, sosial investisiyaların ən mühüm xüsusiyyəti onların ictimai xarakteridir. Bu cür investisiyalar əlavə iş yerlərinin yaradılması, əmək şəraitinin, işçilərə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması, mənzil və təhsil proqramlarının reallaşdırılması və s. formasında cəmiyyətə fayda vermək qabiliyyəti ilə ifadə olunur. Bütün bunlar şirkət haqqında müsbət ictimai rəy formalaşdırır ki, bu da onun istehsal etdiyi məhsulu daha cəlbedici, tanınan və tələbatlı edir. Bu da öz növbəsində sosial olmaqla yanaşı, müəyyən iqtisadi effekt də gətirir. Beləliklə, tamamilə aydındır ki, “sosial investisiya” termini mənaca “sponsorluq” və “xeyriyyəçilik” terminlərinə yaxın olsa da, yenə də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən ən əhəmiyyətli fərq, kapital qoyuluşunun yekun nəticələrindəndir. Çünki bu cür investisiyalar ondan düzgün istifadə etməklə təkcə sosial deyil, həm də mənfəətin artması şəklində iqtisadi effekt əldə etməyə imkan verir.

İstənilən ölkədə əlverişli sosial investisiya mühitinin və investisiya cəlbediciliyinin formalaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

- sosial investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün səylərin təkmilləşdirilməsi;
- sosial investisiya imicinin və reytinginin artması;
- sosial investisiya yönümlü inzibati mühit yaratmaq;
- investorlar üçün cəlbedici sosial infrastrukturun yaradılması və əlverişli tarif şərtləri;
- sosial investisiyaların cəlb edilməsi və dəstəklənməsi üçün maliyyə mexanizmlərinin

formalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;

- sosial investisiya üçün vergi güzəştlərinin təkmilləşdirilməsi;
- sosial investisiya prosesinin kadr hazırlığının yaxşılaşdırılması;
- investorların yaratdığı sosial məhsullara tələbatın stimullaşdırılması.

Ölkədə sosial investisiyaların cəlbediciliyini artırmaq üçün təklif olunan yollar, iqtisadi inkişaf artım tempini və vətəndaşların rifah səviyyəsini yüksəldəcəkdir.

Bütövlükdə cəmiyyətin sabit inkişafını təmin etmək, insanların təcili ehtiyaclarını ödəmək, müxtəlif sosial qruplar arasında münasibətlərin uyğunlaşdırılmasında bu tip investisiyaların xüsusi rolu vardır. Sosial investisiyalar insan kapitalı və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq və stimullaşdırmaq qabiliyyəti və dövlətin yüksək effektiv dövlət tənzimlənməsi qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Sosial investisiya obyektlərinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üçün ən mühüm yollardan biri kimi dövlət tənzimlənməsinin rolunu qeyd edə bilərik. Sosial investisiyaların dövlət tənzimlənməsi zamanı iki əsas prinsipə riayət edilməlidir:

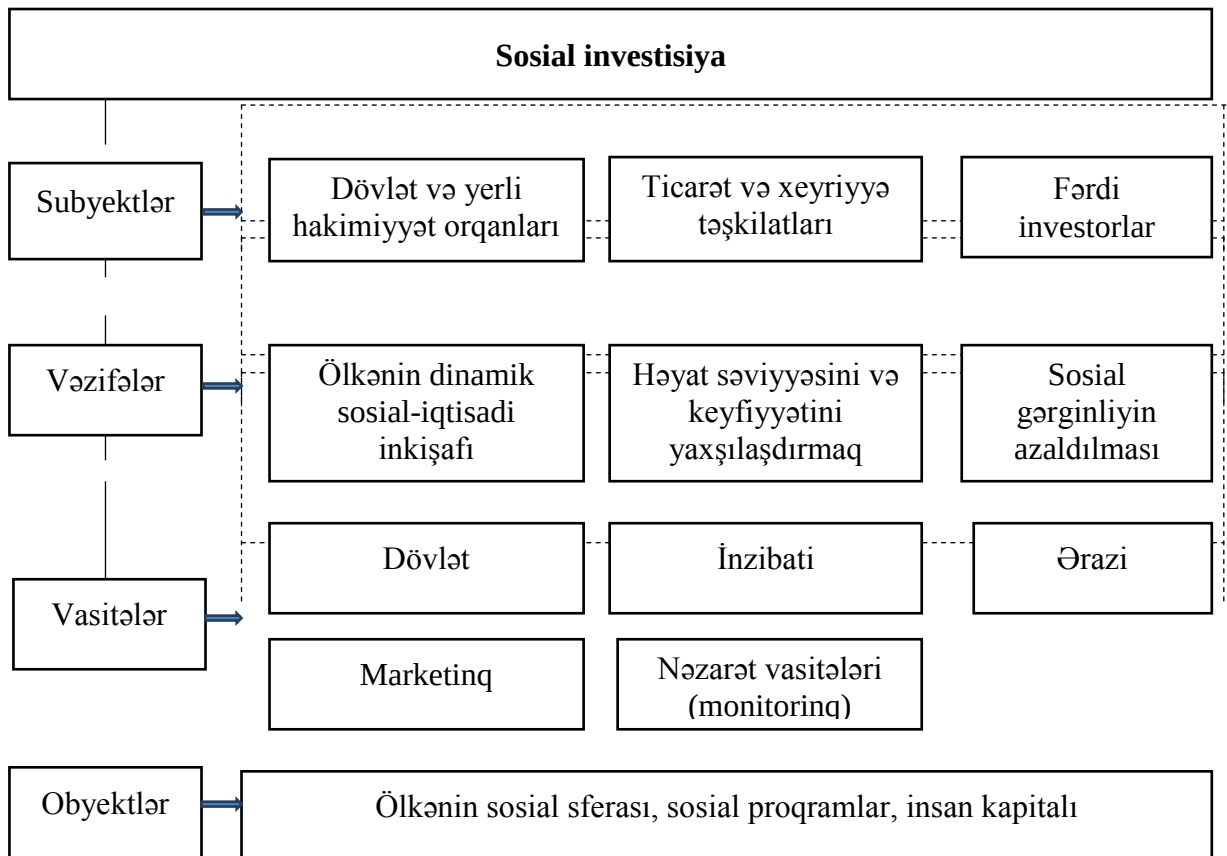
1. sosial ədalətlik prinsipi;
2. sosial və iqtisadi səmərəlilik prinsipi;

Sosial investisiyaların tənzimlənməsinin iqtisadi mənası kimi dövlətin və onun strukturlarının dörd əsas funksiyasının yerinə yetirilməsini qeyd edə bilərik:

1. Zəruri sosial malların, işlərin və xidmətlərin istehsalı və yenidən bölüşdürülməsi.
2. Sosial investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi.
3. Sosial investisiya prosesinin stimullaşdırılması.
4. Sosial investisiyalara informasiya dəstəyi.

Sosial investisiyaların dövlət tənzimlənməsinin məqsədi ölkənin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi prosesində dövlət, investorlar və istehlakçıların qarşılıqlı təsirinin optimal variantının əldə edilməsidir. Sosial investisiyaların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bütövlükdə təhsil, səhiyyə, bədən tərbiyəsi, idman, mədəniyyət, incəsənət, sosial xidmətlər, məşğulluq və digər sosial yönümlü sahələrdə reallaşdırılmalıdır.

Sosial investisiyalardan istifadə səviyyəsini müəyyən etmək üçün bir mexanizm formalaşdırmaq zəruridir. Şəkildə verilmiş sosial investisiya mexanizminin qrafik təsvirini optimal mexanizm hesab etmək olar [1, s.17].

Şəkil. Sosial investisiya mexanizminin qrafik təsviri [1, s.19].

İdman və sağlam həyat tərzinin inkişafı və təbliği üçün sosial investisiyalar çox əhəmiyyətlidir. İdmana qoyulan investisiyalar səbəbindən idman klubları, internat məktəbləri və uşaq bağçaları maliyyələşdirilir. Sosial investisiyalar səhiyyə sahəsində tibbi proqramların icrasına, əlil, kimsəsiz uşaqlara, əlil arabasından istifadə edənlərə, yaşlı insanlara, müharibə veteranlarına və yoxsullara xidmət göstərmək sahəsində problemləri həll etməyə imkan verir.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin inkişafı orada mövcud olan təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Ölkəmizin müasir inkişaf səviyyəsinin əldə edilməsində sonuncu yüzilliyi əhatə edən uzun bir dövr ərzində formalaşmış olan təhsil resursları mühüm rol oynamışdır. Təhsil resurslarının tərkibində isə təhsil müəssisələri vacib yer tutur. Təhsil müəssisələrinin səmərəli və optimal şəkildə idarə edilməsi ölkə üzrə təhsil qarşısında duran vəzifələrin yüksək səviyyədə həll edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qloballaşma prosesləri və onlardan irəli gələn digər məsələlər strateji əhəmiyyətli təhsil sferasına da ciddi təsirlər göstərməkdə davam etməkdədir. Təhsil sferasının inkişaf vektorlarına və istiqamətlərinə nəzər salsaq görə bilərik

ki, əslində son illər ərzində dünya miqyasında bu sahədə mühüm konseptual və struktur məzmunlu dəyişikliklər baş verməkdədir.

Bütün bunlar təhsilə investisiyaların cəlb edilməsinin zəruriliyini əsaslandırır. Təhsilə investisiya cəlb etməyin yolları müxtəlifdir. Təhsil Nazirliyi vasitəsi ilə dövlət maliyyəsini cəlb etmək məqsədi ilə sosial-iqtisadi inkişaf planı yaratmaq ən səmərəli yoldur. Dövlət öz vəsaitləri hesabına təhsil müəssisələrinə birbaşa maliyyələşdirmə yolu ilə və ya müxtəlif təhsil fondları vasitəsi ilə investisiya qoyur. Dövlət təhsil müəssisələrinə vəsaitləri təsdiq etdiyi gəlir və xərc smetaları əsasında qoyur. Həmin büdcə vəsaitləri təsdiq edilmiş smeta qaydalarına uyğun istifadə edilir. Təhsilə qoyulan sərmayənin başqa bir hissəsini ailələrin şəxsi əmanətləri, habelə işçilərin işlədiyi müəssisələrin vəsaitləri təşkil edir. Qeyd edək ki, təhsilin investisiyalaşdırılması ilə bağlı dövlət siyasəti hazırda resurslardan daha səmərəli istifadəni stimullaşdırmaq, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək və təhsil müəssisələrinin əldə etdikləri vəsaitlərin müstəqilliyini artırmaq istiqamətində dəyişir.

Ümumiyyətlə, təhsil şəxsiyyətin inkişafına öz töhfəsini verir, qərar qəbul etmə bacarığı, ünsiyyət qabiliyyəti, vaxtın rəşional bölgüsü kimi bacarıqların inkişafına, insan kapitalının formalaşmasına böyük təsir göstərir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı əmək bazarından kənarda müxtəlif insan fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır.

Təhsilə sosial investisiyaların cəlb edilməsi üçün təklif olunan mexanizmlər təhsil xidmətləri bazarının yenidən qurulmasına, bu bazarın süni seqmentləşdirilməsinin aradan qaldırılmasına və xərclərin idarə edilməsindən nəticələrin idarə edilməsinə keçməsinə imkan verəcəkdir.

Təhsil sisteminin investisiya cəlb edilməsinin artırılması təhsil və biznes subyektlərinin əsas vəzifələrinə çevrilməlidir. Biznesin sosial məsuliyyət çərçivəsində təhsilin cəlb edilməsinin intensivləşdirmək də mühüm vəzifələrdən birinə çevrilməlidir.

Müasir dünyada bütün qlobal şirkətlər və korporasiyalar maliyyə perspektivlərinin qurulmasında ən böyük təcrübəyə malikdirlər. Şirkətin sosial proqramlarının reallaşdırılması alətlərindən biri məhz sosial investisiyalardır. Sosial investisiyalar korporativ sosial məsuliyyətin reallaşdırılmasının praktiki formasıdır. Sosial investisiyalar şirkətin fəaliyyət göstərdiyi regionlarda sosial gərginliyin azaldılmasına və müxtəlif sosial təbəqələrin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş uzunmüddətli maliyyələşdirmə formasıdır. Burada vəsaitlərin qaytarılması ilkin şərt deyil.

Qeyd edək ki, ölkənin uğurlu fəaliyyət göstərməsi və davamlı inkişafı dövlət, cəmiyyət və biznesin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Fikrimizcə, cəmiyyət-biznes-dövlət sistemindəki bütün təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində aktual olan biznesin sosial investisiya prosesini reallaşdırmaq problemidir. Bu baxımdan, sosial investisiyaların səmərəliliyi üçün meyarlar sisteminin qurulması yerli müəssisələrdə təşkilati və idarəetmə mexanizminin formalaşdırılması baxımından vacib vəzifəyə çevrilir.

Müəssisələr üçün sosial investisiyaların səmərəliliyini xarakterizə edən əsas meyar sosial mühitdə investisiya layihələrinin reallaşdırılmasından əldə olunan "faydalı effekt"dir. "Faydalı effekt" biznesin səmərəliliyinin ümumi artımını təmin edən müsbət maliyyə nəticəsi (mənfəət) şəklində də ifadə edilə bilər. Sosial investisiyaların səmərəliliyinin artırılmasına ya investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının xərclərini azaltmaqla, ya da biznesin sosial investisiyalardan əldə etdiyi nəticəni artırmaqla nail olunur.

Sosial investisiyaların səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün meyar olaraq sosial obyektlərə investisiya qoyuluşunu reallaşdıran investorlar üçün müsbət bir təsirin mövcudluğunu əks etdirən göstəricilərdən istifadə etmək təklif olunur. Ən perspektivlisi, biznesin sosial investisiyalarının nəticələrinin kəmiyyətcə təhlilinə imkan verən, habelə bu göstəricilərin onun maliyyə vəziyyətinə təsir dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilərdir. Öz növbəsində, investisiya layihələrinin məqsədəuyğunluğunu təhlil etmək üçün sosial nəticələrin maya dəyərində əsaslanan qiymətləndirmədən istifadə edilməsi təklif olunur.

Sosial investisiyalarla bağlı düzgün və vaxtında strateji qərarların qəbulu biznes təşkilatının uğurunda əsas rol oynayır. Strateji hədəflərə uyğun effektiv strategiyaların seçilməsi müəssisələrin

bazarda və xarici mühitdəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən strateji qərarlardır və strateji planlarda sosial investisiya prinsiplərindən istifadə onların fəaliyyət sisteminin effektivliyini artırır.

Bütün bu qeyd etdiyimiz problemlərin həlli sosial investisiya proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılması səviyyəsindən xeyli asılıdır. Biznes strukturları tərəfindən sosial investisiya proqramlarının hazırlanması və qəbul edilməsi müəssisə və təşkilatların rəqabət qabiliyyətini qorumaqla yanaşı, ölkədə sosial sabitliyi təmin edər, işçilərin və onların ailə üzvlərinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırır, sosial infrastrukturunu gücləndirir və inkişaf etdirir, vətəndaşların sosial müdafiəsini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Гречишкина, Е.А. Механизм социального инвестирования: региональный аспект // Региональная экономика. Юг России. –2015. № 1. –с.15-22.
2. Махмудова, Л. Ф. Факторы устойчивого развития национальной экономики / Л. Ф. Махмудова, И. О. Османов // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – Т. 17. – № 4. – С. 65-68. – DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_65. – EDN BZXNBZ.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=47697086>
3. Прохорова, О.В. Социальные инвестиции и их влияние на качество жизни // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России, –2015, № 1(39), –с. 119-121
4. Ратникова, А.А. Социальные инвестиции как фактор обеспечения экономической безопасности // Контентус, –2020, № 9(98), –с. 28-36

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА РОЛИ СОЦИАЛЬНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА МАКРО- И МИКРОУРОВНЕ

Яхьяева А.Ю.

Ключевые слова: социальная политика, социальные инвестиции, образование, человеческий капитал, бизнес, предпринимательство, финансы

В статье раскрыта роль социальных инвестиций на макро и микроуровне и проведена ее оценка. Исследованы условия социальных инвестиций и направления формирования их привлекательности. Дано графическое изображение механизмов социальных инвестиций. Обоснована необходимость государственного регулирования социальных инвестиций в такие социальные отрасли как образование, здравоохранение, физическая культура, спорт, культура, искусство, социальные услуги, занятость населения. Исследованы подготовка и внедрение в жизнь программ социальных инвестиций, а также их влияние на экономическое развитие страны.

SUMMARY

ASSESSMENT OF THE ROLE OF SOCIAL INVESTMENT AT THE MACRO AND MICRO LEVELS

Yahyayeva A.Y.

Key words: social policy, social investment, education, human capital, business, enterprise, finance

The article reveals the role of social investments at the macro and micro levels and assesses it. The conditions of social investment and the directions of the formation of investment attractiveness have been investigated. A graphic representation of the mechanisms of social investment is given. The necessity of state regulation of social investments in such social sectors as education, health care, physical culture, sports, culture, art, social services, employment of the population has been substantiated. The preparation and implementation of social investment programs, as well as their impact on the country's economic development, have been investigated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.12.2021
	Son variant	29.03.2022

UOT 330

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_64

NATURAL MONOPOLIES IN THE CONTEXT OF MODERN ECONOMIC RELATIONS

HUSEYNOV GALIB SIRAJ**HUSEYNZADE GULSHAN GALIB***Sumgayit State University, ass. prof. Assistant*galib.huseynov69@mail.ru ; gulsen396@mail.ru

Key words: *natural monopoly, competition, scale effect, infrastructure, market, reform, electricity, savings, product, price*

In the modern economy, natural monopolies, mainly infrastructure companies, often determine the sustainable operation and development of national economic systems. The idea that modern society would be in jeopardy without natural monopolies has its basis, they produce a significant part of the gross domestic product and are involved in solving many social problems.

In the second half of the twentieth century, the possibility of spreading competition in the activities of natural monopolies was theoretically substantiated. According to these views, starting from the 1980s, in most industrialized countries, the process of reforming natural monopolies began to take place, affecting both the mechanism of operation of natural monopolies and the principles of their regulation.

First of all, it should be noted that monopoly exists all over the world. The development of the socialist economy on the traditions left over from the state monopoly can be considered as a key feature of the monopoly of most post-Soviet countries, as well as the Azerbaijani market. The socialist economy was such a single national economic complex that not every enterprise was completely autonomous, but was an integral part of the state structure.

If we describe the field we are talking about in the former USSR as a monopoly (although it was so, the term was strange to that structure), we will see that it is based on comprehensive directive planning, state pricing, centralized distribution of material resources and by its nature it was a team economy that did not allow competition in any part. While capitalist monopolies usually arose "from below" as a result of competition, socialist monopolies operating under unnatural conditions were applied "from above." Naturally, in most capitalist countries, the leading enterprise, which uses advanced technologies and has significant scientific, technical and production potential, has become a monopoly. By participating in the international division of labor and taking advantage of it, capitalist monopolies have to improve the quality of their products in order to increase their competitiveness by adapting to world standards, which has a positive effect on the domestic market. (e.g. CMEA)

Some experts have completely abandoned the concept of "natural monopoly" and suggested replacing it with the concepts of "public service", "service for everyone", "service of general economic importance", which are not reflected in the legislation of Azerbaijan, but more accurately reflect the essence of natural monopoly. In the European Union, the Treaty of Rome allows for the existence of a monopoly and restriction of competition in all "services of general economic importance", and there is a concept of "general social (public) importance" in the legal acts of EU countries.

Any industry is considered a natural monopoly if the production of a product by any company in any volume is cheaper than its production in two or more companies. Considering the

behavioral characteristics of a natural monopoly, we can conclude that a natural monopoly is a firm that produces goods that are unique in nature. The effect of scale is inherent in a natural monopoly, and as a result, average costs decrease as output increases. [1, p. 42]

Due to the nature of the natural monopoly, it is possible to fully meet the demand in the market, but, as a rule, it is inelastic, and, accordingly, there are good reasons for managing the issue.

The existence of a natural monopoly in the market is due to the "scale effect", "network economy effect", while in most cases the state licensing of activities results in the formation of very large barriers to market entry, leading to the operation of only one firm in the market of goods and services.

Thus, due to the above-mentioned characteristics of the behavior of a natural monopoly in the market, it reflects the diversity of the sales market, i.e. producers and suppliers of services dictate the rules of the game to buyers, and buyers compete with each other for access to essential goods.

In this case, the natural monopoly depends on the most efficient scale of production by a supplier. This supply volume is based on market demand at any price, if it is sufficient to cover the production costs of an enterprise with a natural monopoly.

Reasons for natural monopoly. Natural monopoly occurs when there are objective reasons, i.e:

- the existence of conditions in which one or more firms can best meet the demand for a particular product;
- savings on the scale of production (the higher the output of a product, the lower its average cost of production). As a result, a large firm can provide lower average costs than a small firm. As a result, the price of its product may be lower than the price of a small firm;
- the existence of economically viable technological production conditions that allow to reduce the cost of products by reducing costs; saving scale of production makes it profitable to have single sample systems (for example, municipal utilities);
- relatively small market demand;
- Saving on diversity when the production of a combination of products in a single enterprise is cheaper than the production of each of the goods by a specialized enterprise (there is a fairly widespread multi-productive natural monopoly). Savings from diversity occur in the production of many products (providing a wide range of services). [2, p. 598]

The main features of the natural monopoly market are as follows: - "Scale effect" is expressed by a significant reduction in costs per unit of output as the volume of production increases; - inelastic demand. In normal economic relations, as the price of a good or service increases, consumer demand decreases. In a natural monopoly, demand is inelastic, meaning that it changes slightly as the price rises. The inelasticity of demand can be illustrated by the following example. When there is a significant increase in the price of gasoline, consumers can use this product as a substitute - gas. This will lead to a sharp decline in demand for gasoline. With a significant increase in the price of electricity, consumers can reduce its consumption, albeit not significantly. This is due to the fact that electricity is practically no alternative source of energy. For some natural monopolies, the network nature of the market organization is also characteristic. This means that not all sectors of the economy are considered monopolies, only its transmission "networks", such as the railway network, the pipeline network, the power grid, the heating system, belong to the category of natural monopoly.

There are two types of natural monopolies: 1. Natural monopolies. From the structural point of view, natural monopoly is understood as a state of the commodity market in which demand is more efficiently met when there is no competition in the market due to technological features of production (if production increases, production costs per unit of output are significantly reduced), and goods (services) cannot be replaced by other goods (services), which is why the demand in that

commodity market is less dependent on changes in the prices of these goods (services) than the demand for other goods.

A natural monopoly entity is a legal entity that carries out economic activities only in any form of ownership.

Undoubtedly, the natural monopoly was created due to the existence of certain natural phenomena (climate, natural resources, the rarity of certain raw materials, location), i.e. it was nature itself that created the barriers to access to this area. For example, a company that acquires the right to a plot of land on which a geologist finds a rare mineral becomes a monopoly. Even if the owner turns out to be a monopolist, the law protects his rights. However, this does not mean that the activities of the monopolist are not regulated by the state.

2. Technical and economic monopolies. These monopolies arise from technical or economic reasons for which the scale effect is characteristic. It should be noted that it is not profitable for two telephone companies competing in the same city to lay cables.

Technological monopoly - this type of natural monopoly reflects the enterprise (association) that controls the production and sale of products, large-scale production of the product determines the specificity of its (enterprise's) production technology. The method of production of products, the specialization of a narrow subject can be the objects of this natural monopoly. Demand for any product produced by an enterprise in this field may be met by one or more enterprises.

Thus, a natural monopoly arises where competition is impossible or economically unreasonable, where competition makes less efficient use of society's resources. Due to the technological features of production and the exceptional resources, it occupies a privileged place in the market. Natural monopoly occurs in an area of activity in which the existence of competitive markets is excluded or restricted due to natural, technological and other conditions. It arises in an area where minimum costs are possible only if one firm serves the entire market. Only in this case, the provision of services will be effective. Conversely, when two or more firms serve the market, not one, the scale of production will be inefficiently small. Therefore, it is not advisable to duplicate subway lines or power systems. [3, p. 66]

Natural monopoly is a phenomenon of pure monopoly, and the knowledge of natural monopoly has developed in parallel with the evolution of the concepts of competition and monopoly. [4, p. 16] If we examine from the point of view of natural monopoly, we find that three alternative competition concepts have been developed. Demsetz competition, "accessible" market and monopolistic competition.

1. Demsetz's concept involved the sale of a franchise for the right to serve the monopoly market by auction. The winner was the participant who offered the minimum selling price for the monopoly product. This approach, later known as the competitive auction method, has been widely used since the mid-1980s, provided that the sale of state use rights and licensing activities are permitted. For the method to work effectively, the possibility of bargaining between auction participants must be ruled out.

2. The accessible market concept uses the power of potential competition. "Accessibility" means the free access to a monopolistic market with equal access to technology and resources. If a company in the sector is unable to operate more efficiently than a monopolist, it may leave the market by selling equipment at purchase price less depreciation.

3. The notion of monopolistic competition in relation to natural monopolies means, for example, interdisciplinary competition in the transport or communications industries. Competition in modes of transport (intermodal) later became one of the factors in the process of regulating railway transport.

As a rule, the demand for products or services of natural monopolies does not depend to a large extent on price changes, as it is difficult and sometimes impossible to replace them with other goods and services in use. Even a sharp rise in electricity prices will not force consumers to give up

their consumption. This fact allows the natural monopolist to set a price significantly higher than the actual production costs by threatening to turn off the electricity. In such a situation, the state is obliged to protect the interests of consumers and strengthen this function at the legislative level.

An important part of the activities of natural monopolies is their social orientation. Today, natural monopolies are of great social importance, as enterprises in this sector provide jobs for a large part of the economically active population.

Given that consumer interests in the reform of natural monopolies are calculated only through the prism of prices, it is important to pay attention to some points related to pricing in their infrastructure areas. The special nature of the products produced has a significant impact on the perception of prices in these areas.

If we analyze the first results of reforms in Azerbaijan in the field of natural monopolies, we can conclude that the manufacturing companies in particular have achieved certain results. When reforming natural monopolies, the solution of all formed tasks is finding its solution, except for the formation of stable institutions and rules of the game, as well as the ineffectiveness of the chosen model of operation of sales companies. Unlike suppliers, the state has not solved all the problems. The arrival of private investors and the use of market mechanisms in the field can at least create real conditions for increasing the efficiency of natural monopolies in the manufacturing sector. It should be noted that market mechanisms operate in conditions far from ideal in the field, for example, competition is very limited, which, of course, affects the effectiveness of market pricing mechanisms.

Another difficult issue with natural monopolies is their status: should these companies be public or private? The origin of this problem is due to the fact that natural monopolies, as we are sure, are a very specific subject of the economy, which never operates in accordance with market principles. Because natural monopolies exclude competition, price and volume of production are determined not by the game of market forces, or by the arbitrariness of the monopolist or the decisions of the state, many other mechanisms of market activity are violated. There is no consensus on the management of monopolies in the economy. In many developed market countries, natural monopolies are national property, but there are many countries where they are private.

REFERENCES

1. Zhuchkov A. Yu. The role of natural monopolies in the national economy / Socio-economic phenomena and processes. – 2013. № 9 (55).
2. Həjiyev N.O., Huseynov Q.S. Improvement of the mechanisms to regulate and manage the activities of natural monopolies. Economic and Social Development. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Varazdin Development and Entrepreneurship Agency and University North in cooperation with Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Faculty of Management University of Warsaw Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University in Rabat Polytechnic of Medimurje in Cakovec. Book of Proceedings Vol. 2/4. –Baku, 18-19 June, –2020.
3. Махмудова, Л. Ф. Факторы устойчивого развития национальной экономики / Л. Ф. Махмудова, И. О. Османов // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – T. 17. – № 4. – С. 65-68. – DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_65. – EDN BZXNBZ. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47697086>
4. Trachuk A.V. Theoretical and methodological justification of the mechanism of activity of natural monopolies: dissertation for the degree of Doctor of Economic Sciences. –Moscow-2010.

XÜLASƏ
TƏBİİ İNHİSARLAR MÜASİR İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ
Hüseynov Q.S., Hüseynzadə G.Q.

Açar sözlər: *təbii inhisar, rəqabət, miqyaslı təsir, infrastruktur, bazar, islahat, elektrik enerjisi, qənaət, məhsul, qiymət*

Müasir iqtisadiyyatda təbii inhisarlar, əsasən infrastruktur şirkətləri milli iqtisadi sistemlərin davamlı fəaliyyətini və inkişafını müəyyən edir. Orada istehsal olunan məhsul (xidmət) ümumi daxili məhsulun əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Təbii inhisarlar da bir çox sosial problemlərin həllində iştirak edir. SSRİ-də təbii inhisar hesab etdiyimiz sahə direktiv planlaşdırmaya, Dövlət qiymətləndirməsinə, maddi resursların mərkəzləşdirilmiş bölüşdürülməsinə əsaslanan və öz təbiətinə görə heç bir yerdə rəqabətə yol verməyən komanda iqtisadiyyatı idi. Təbii inhisarın səbəbləri haqqında danışarkən aydın olur ki, bu, obyektiv şərtlər olduqda baş verir. Monopoliya bazarının əsas xüsusiyyətlərini qeyd edərkən qeyd etmək lazımdır ki, tələbat təbii inhisarçılıq şəraitində elastik deyil, yəni qiymətlərin qalxmasında kiçik dəyişikliklərə məruz qalır. Məqalədə həmçinin təbii inhisarların növləri də nəzərdən keçirilir. Hesab edilir ki, təbii inhisarlar rəqabətin mümkün olmadığı və ya iqtisadi cəhətdən ağılsız olduğu yerdə yaranır. Rəqabətin üç alternativ konsepsiyasına, Azərbaycanda təbii inhisarçılıq sahəsində islahatların ilk nəticələrinin təhlilinə və onların statusu ilə bağlı məsələlərə də toxunulur.

РЕЗЮМЕ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ МОНОПОЛИИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
Гусейнов Г.С., Гусейнзаде Г.Г.

Ключевые слова: *естественная монополия, конкуренция, эффект масштаба, инфраструктура, рынок, реформа, электроэнергия, экономия, продукт, цена*

В современной экономике естественные монополии, главным образом инфраструктурные компании, определяют устойчивое функционирование и развитие национальных экономических систем. Производимая в них продукция (услуги) составляет значительную часть валового внутреннего продукта. Естественные монополии также участвуют в решении многих социальных проблем. Областью, которую мы считали естественной монополией в СССР, была командная экономика, которая основывалась на директивном планировании, государственном ценообразовании, централизованном распределении материальных ресурсов и по своей природе не допускала конкуренции ни в какой части. Когда речь заходит о причинах естественной монополии, ясно, что она возникает при наличии объективных условий. Отмечая основные особенности монопольного рынка, следует отметить, что спрос не является эластичным в условиях естественной монополии, т.е. он подвержен небольшим изменениям при повышении цен. В статье также рассматриваются виды естественных монополий. Считается, что естественные монополии возникают там, где конкуренция невозможна или экономически неразумна. Также затрагиваются три альтернативные концепции конкуренции, анализ первых результатов реформ в Азербайджане в области естественных монополий и вопросы, связанные с их статусом.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.03.2022
	Son variant	04.07.2022

УДК 338.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_69

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МАРКЕТИНГА ПРОМЫШЛЕННЫХ ОТРАСЛЕЙ

РУСТАМОВА ГЮЛЬБАС РАСУЛ ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, доцент, д.ф.э.

rrufet1979@mail.ru

Ключевые слова: маркетинг, предприятие, рынок, факторы маркетинговой среды, промышленное производство

Маркетинговая деятельность и маркетинговая стратегия выполняют важные функции по определению самых оптимальных путей успешной деятельности и устойчивости предприятия. Основная задача управления маркетингом – достижение удовлетворения потребностей субъектов, участвующих в обмене, добиться их привлекательности.

Актуальность изучения данной проблемы заключается, прежде всего, в теоретической и практической необходимости рассмотрения подходов к оценке эффективности маркетинговой деятельности, а также разработке комплекса мероприятий по совершенствованию оценки маркетинговой деятельности на предприятиях [1].

Маркетинговая деятельность предприятия, как и другие виды экономической деятельности возникает в определенной среде, называемой окружающей маркетинговая среда. Под понятием окружающей маркетинговая среда понимается совокупность субъектов и факторов, влияющих на рыночную деятельность по производству и сбыту. По отношению к уровню национальной экономики субъектов и факторов, влияющих на маркетинговую деятельность предприятия, окружающая среда маркетинга делится на факторы макросреды и факторы микросреды. К факторам макросреды маркетинга относятся социальные, экономические, политические и правовые факторы. К социальным факторам относятся показатели, характеризующие социальное положение населения и влияющие на маркетинговую деятельность: уровень жизни, уровень доходов населения, распределение семейного бюджета, общественные классы, референтные группы, социальный статус и роль потребителя. К экономическим факторам относятся: тип хозяйства страны, объем внутреннего валового продукта и национального дохода, темпы экономического развития страны, уровень цен, уровень инфляции, уровень безработицы, возможность получения в кредит, вложение инвестиций в экономику страны и другие экономические показатели. К политическим факторам относятся: политическая стабильность, валютные ограничения, отношение к закупке продукции из-за рубежа, государственный аппарат, взаимоотношение с отдельными политическими и государственными деятелями и другие политические факторы. Правовые факторы включают в себя законы и законодательные акты, обеспечивающие осуществление и регулирование предпринимательской деятельности в стране, а также система государственного контроля над их исполнением.

Факторы маркетинга внутри предприятия за исключением случаев, предусмотренных законодательством, определяются и управляются самим предприятием. Эти факторы делятся на две группы: факторы, контролируемые руководством предприятия и факторы, контролируемые отделом маркетинга предприятия.

К внутренним факторам предприятия, контролируемым руководством относятся: область деятельности (вид деятельности) предприятия, цель предприятия (цели), задачи маркетинга предприятия и других структурных отделов, их взаимосвязь и система ценностей. Область деятельности предприятия или же вид деятельности предусматривает само по себе определение того, какой предпринимательской деятельностью будет заниматься предприятие, какую продукцию или какие услуги оно будет производить или оказывать, а также территорию деятельности и т.д. Все эти отмеченные работы осуществляются именно высшим руководством предприятия.

Многие экономисты справедливо считают, что современный маркетинг нацелен не только на удовлетворение потребностей потребителей, но и на развитие бизнеса, повышение его адаптивности, формирование факторов стоимости, обеспечение его стратегического характера, инновационной активности и инвестиционной привлекательности. Рассматривая многочисленные внешние и внутренние причины изменений предприятий, необходимо отметить, что все они прямо или косвенно связаны с внешней средой [2].

Одним из важных факторов, влияющих на маркетинговую деятельность предприятия является структура ее управления. В структуру управления предприятия входят руководство предприятия, отделы и подразделения, организованные по отдельным функциональным и производственным признакам отделы и секторы.

Так же, как и в маркетинговой деятельности предприятий производства потребительских товаров и в промышленных производствах маркетинг ориентируется на конечного или промежуточного потребителя. Однако маркетинговая деятельность, ориентированная на потребителей по существу имеет некоторые отличия. Так на промышленных предприятиях в основе маркетинговой деятельности должна осуществляться не только продажа продукции, но и должна расширяться возможность по вложению инвестиций заинтересованными сторонами в предприятие. Потому что промышленное предприятие не может развиваться без инвестиций в большом объеме. С этой точки зрения те, кто занимается маркетингом промышленных отраслей должны обращать внимание на этот фактор.

Социологические исследования показывают, что только 38% руководителей считают, что маркетинг занимает в организации ведущее место и играет решающую роль при формировании стратегии компании на рынке, 39% отмечают, что маркетинговые показатели учитываются при расстановке приоритетов в деятельности подразделений компании, 21% руководителей отводят маркетингу место вспомогательного направления, поддерживающего решение тактических задач [3].

Рынок сбыта промышленной продукции отличается от потребительского рынка некоторыми особенностями:

1. Основное отличие товарного рынка промышленного производства от потребительского заключается в том, что на этом рынке очень мало покупателей. Например, у «Азнефти» только один покупатель на внутреннем рынке Азербайджана. Это тоже БНПЗ имени Г.Алиева. Также очень мало отечественных и зарубежных покупателей нефтеперерабатывающих заводов. Однако следует иметь в виду, что таких покупателей мало и объем, который они получают, намного больше. Например, объем сырой нефти, приобретаемой одним покупателем у Производственного объединения «Азнефть» - НПЗ, настолько велик, что ее переработки достаточно для снабжения нефтепродуктами всей страны. Также довольно большой объем продукции, продаваемой друг другу другими отраслями нефтегазового кластера. Поэтому маркетинговая деятельность по привлечению покупателей на этом рынке осуществляется иначе, чем на потребительском рынке. Целью маркетинговой деятельности на таких промышленных предприятиях по отношению к

покупателю является не привлечение его на этот рынок, а заключение с ним договора о долгосрочном сотрудничестве.

2. Отличие товарного рынка, предназначенного для промышленного производства, от потребительского рынка состоит в том, что этот рынок не является широко распространенным в географическом отношении. Товарные рынки промышленного производства становятся все более кластерными. Это связано, с одной стороны, с более легким обеспечением экономических отношений между промышленными предприятиями в ограниченной географии, а с другой - с государственной поддержкой развития промышленности в большинстве стран. Например, нефтяная промышленность в Азербайджане в основном расположена на Абшеронском полуострове, нефтеперерабатывающая промышленность в Баку, химическая промышленность в Сумгаите и нефтяная промышленность в Баку.

3. Отличие товарного рынка промышленного производства от потребительского заключается в том, что развитие этого рынка связано с развитием рынка потребительских товаров. Расширение производства средств производства эффективно только в том случае, если они стимулируют расширение производства товаров народного потребления. Расширение производства товаров народного потребления связано со спросом на эти товары. Таким образом, спрос на производство средств производства косвенно связан со спросом на потребительские товары. Например, если спрос на бензин снизится, потребность в расширении процесса переработки, необходимого для его производства уменьшится. Ослабление нефтеперерабатывающей отрасли означает снижение спроса на сырую нефть. Когда спрос на сырую нефть снижается, падение добычи неизбежно. По мере снижения спроса на продукцию добывающей и перерабатывающей промышленности снижается и спрос на продукцию нефтяного машиностроения. На первый взгляд связь между спросом на нефтепродукты и спросом на бензин или акриловые нити не так заметна. Однако логика ориентации производства промышленных продуктов на удовлетворение потребностей человека, а не сама по себе, приводит к выводу, что эта взаимосвязь прочна. Таким образом, спрос на товары, предназначенные для промышленного производства, развивается вместе со спросом на товары народного потребления.

4. Еще одно отличие между товарным рынком промышленного производства и потребительским рынком состоит в том, что спрос на товары на этом рынке не эластичен по цене. Конечно, это не означает востребованность конкретного продукта, производимого каким-либо промышленным предприятием. Таким образом, несмотря на наличие определенного уровня спроса на ту или иную производимую в стране промышленную продукцию, качество этой продукции, производимой любым предприятием, может не удовлетворять потребителя. В этом случае существующий спрос может быть удовлетворен продуктом, произведенным другим предприятием. Но в целом уровень спроса на рынке не будет эластичным из-за изменения цен. Например, несмотря на изменение мировых цен на нефть, НПЗ продолжают получать столько сырой нефти, сколько им необходимо. Конечно, в этом случае меняется, и стоимость нефтепродуктов и формируются новые цены. Однако изменение цен на нефтепродукты не оказывает существенного влияния на потребление бензина в стране. Расходы домохозяйств на транспортировку или обслуживание личного автотранспорта не сокращаются ниже требуемого минимума. «Требуемый минимум» таков, что он необходим для нормального обеспечения домохозяйств транспортом. Чтобы достичь этого порога, домохозяйства могут сократить другие расходы, особенно те, которые не нужны в течение определенного периода времени, например, расходы на отпуск. Таким образом, во всех случаях спрос на промышленную продукцию не является эластичным по рыночным ценам.

5. Отличие товарного рынка промышленного производства от потребительского заключается в том, что покупателей этих товаров можно считать профессиональными по сравнению с покупателями товаров народного потребления. Например, большинство потребителей, которые хотят купить обувь в обувном магазине, могут быть не знакомы с кожаной промышленностью, поэтому они могут учитывать только комфорт, модель, цвет, цену или некоторые другие характеристики обуви. На таком рынке маркетологи могут использовать различные средства, такие как реклама, бонусы и т. д., чтобы убедить их купить продукт. Однако предприятие, желающее продать кожу любой обувной фабрике для производства обуви, сталкивается с квалифицированным инженером, технологом или маркетологом, знакомым с производством кожи. Подобные случаи распространяются и на промышленные предприятия, входящие в нефтяной кластер. Предприятия горнодобывающей, перерабатывающей или химической промышленности вступают в экономические отношения торгового характера через специалистов, обладающих высокими технологическими знаниями и навыками в области обмена товарами. Иногда в процесс покупки вовлекаются специальные отделы или комиссии, представляющие разные области, в зависимости от характера товара.

Таким образом, рынок сбыта промышленной продукции существенно отличается от рынка потребительского. Следовательно, эти различия следует учитывать при управлении маркетинговой деятельностью на промышленных предприятиях. Подводя итоги можно отметить, что для успешного проведения бизнеса, принятия правильных управленческих решений, уменьшения факторов риска необходимо проведение исследований. Именно в результате маркетинговой деятельности, потребитель приобретает отвечающие его потребностям и желанию продукцию, производитель получает нужную прибыль и возможность для расширения своего бизнеса. Таким образом, проблемы, связанные с удовлетворением потенциальных потребностей потребителей на продукции промышленных предприятий решаются при помощи маркетинговых исследований.

Статья заключается в исследовании эффективности маркетинговой деятельности, а также в разработке комплекса мероприятий по совершенствованию оценки маркетинговой деятельности на предприятиях.

Материалы статьи могут быть использованы при изучении курса маркетинговой деятельности на предприятиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Яндарбаева, Л. А. Управление маркетингом в деятельности предприятий / Л. А. Яндарбаева, А. А. Костоева // Менеджмент и предпринимательство в парадигме устойчивого развития: материалы IV Международной научно-практической конференции, Екатеринбург, 27 мая 2021 года. – Екатеринбург: Уральский государственный экономический университет, 2021. – С. 269-272.
2. Беркутова, Т. А. Комплексный подход к повышению эффективности маркетинговой деятельности предприятий на основе теории и методологии управления изменениями / Т. А. Беркутова // Вестник ИжГТУ имени М.Т. Калашникова. – 2014. – № 1(61). – С. 94-97.
3. Труфанова, И. С. Как оценить и повысить эффективность инвестиций в маркетинг / И. С. Труфанова // Иннов: электронный научный журнал. – 2015. – № 3(24). – С. 3.

XÜLASƏ
SƏNAYE SAHƏLƏRİ MARKETİNQİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Rüstamova G. R.

Açar sözlər: *marketing, müəssisə, bazar, marketing mühit amilləri, sənaye istehsalı*

Məqalədə əsas məqsəd sənaye sahələrində marketingin əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. İstehlak malları istehsalı müəssisələrindəki marketing fəaliyyəti ilə sənaye müəssisələrində həyata keçirilən marketing fəaliyyəti arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, o cümlədən sənaye məhsulları bazarı ilə istehlak malları bazarı arasındakı fərqlər üzə çıxarılmışdır. Müəssisənin marketing fəaliyyətinə təsir edən mühit amilləri də məqalədə tədqiq edilmişdir.

SUMMARY
MAIN FEATURES OF INDUSTRIAL MARKETING
Rustamova G. R.

Key words: *marketing, enterprise, market, marketing environment factors, industrial production*

The main purpose of the article is to study the main features of marketing in industry. Similarities and differences between marketing activities in consumer goods enterprises and marketing activities in industrial enterprises, as well as differences between the market of industrial products and the market of consumer goods were revealed. Environmental factors affecting the marketing activities of the enterprise are also studied in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.03.2022
	Son variant	23.06.2022

UOT 338.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_74

НАПРАВЛЕНИЯ УСКОРЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

¹КОЧАРЛИ ХИДЖРАН РАФИГ ГЫЗЫ²СЕИДОВА САМИРА РАСИМ ГЫЗЫ*Сумгаитский государственный университет, 1-ст. преподаватель, 2-асс.*samira_seyidova@inbox.ru

Ключевые слова: инновационная деятельность, скорость, темпы и пропорции развития, экономический механизм, аграрный сектор, стимулирование

Скорость распространения и внедрения инноваций является важным фактором, определяющим темпы и пропорции развития на уровне национальной экономики, промышленности и предприятия. Темпы инновационного развития аграрного сектора определяются средой, формирующейся под воздействием множества факторов. Необходимо обосновать приоритеты формирования соответствующего экономического механизма, чтобы создать более благоприятную среду для ускорения инновационной деятельности. Следует иметь в виду, что специфика сельского хозяйства отражается на скорости распространения и внедрения продуктовых и технологических инноваций. Ограничение скорости биологических процессов из-за природных факторов влияет на темпы инновационного развития отрасли. Эти и другие вопросы требуют новых подходов к приоритетам формирования экономического механизма ускорения инновационной деятельности в аграрном секторе.

Среди факторов, определяющих темпы инновационного развития аграрного сектора, экономические факторы играют важную роль в обеспечении конкурентоспособности отрасли. Для мобилизации ресурсов экономической среды с точки зрения ускорения инновационного развития следует использовать из имеющегося опыта существующие и вновь созданные методы и инструменты, влияющие на эффективность аграрной деятельности. В условиях гражданских рыночных отношений предпочтение использования экономических методов в управлении аграрным сектором практически не является предметом обсуждения. В этом процессе решающую роль играет экономический механизм как совокупность экономических методов, правил и инструментов, которые увеличивают производство и повышают его эффективность за счет воздействия на предприятия, трудовые коллективы и отдельных работников со стороны государственных и рыночных структур.

Сегодня особенно актуален вопрос внесения корректировок в критерии, необходимые для ускорения инновационной деятельности в аграрном секторе для победы в конкуренции в экономическом механизме. Указанные корректировки (изменения) влияют на структуры экономического механизма развития производства в отрасли, в том числе характеристики центрального органа, управляющего деятельностью, субъекты действия механизма, текущие и ожидаемые условия и алгоритм деятельности.

Скорость инновационной деятельности в сельском хозяйстве, как и в других сферах, связана с процессом применения научных идей в производстве и, как следствие, превращения в новую конкурентоспособную продукцию. Сокращение этих сроков, то есть экономия времени, не должно снижать конкурентоспособность новой продукции (услуги). В то же время следует минимизировать роль посредников во взаимоотношениях между

инновациями, то есть их создателями и их пользователями. Для этого, прежде всего, необходимо накопить опыт технологического предпринимательства в научных учреждениях. В противном случае субъекты, которые материализуют и коммерциализируют научные идеи, не смогут адекватно реагировать на рыночную конъюнктуру. В то же время не следует забывать, что специализированные посредники занимают свое место и роль среди тех, кто предлагает инновации, и тех, кто выходит на соответствующий сегмент рынка с платежеспособным спросом. Иными словами, во всех случаях устранение этих посредников не оказывает положительного влияния на скорость распространения и внедрения инноваций и в целом на масштабы и темпы инновационного развития.

Однозначно ранжировать факторы, увеличивающие период трансформации научных идей в аграрном секторе в новую конкурентоспособную продукцию, практически невозможно. Однако важными, вероятно, будут считаться следующие факторы: слабость мотивов предложения новой продукции; пробелы, которые все еще существуют в системе защиты интеллектуальной собственности; неразвитость инновационной инфраструктуры. По этим или иным причинам значительная часть исследовательской деятельности «остаётся неиспользованной на практике и не приносит дохода в экономику и бюджет из-за отсутствия организационных и экономических механизмов, которые могли бы привести к коммерциализации проектов и разработок с потенциалом практического использования. Этот факт, несомненно, снижает эффективность использования бюджетных средств, затрачиваемых на исследования, существенно тормозит развитие инновационного сегмента реальной экономики области» [1, с. 220].

Необходимые изменения должны быть внесены в процесс формирования экономического механизма для ускорения инновационной деятельности в аграрном секторе, включая амортизационную политику, финансовую и налоговую системы, конкуренцию и рыночную среду для научных идей. Конечно, как уже было отмечено, система материализации научных идей и коммерциализации результатов исследований должна учитывать требования инновационного развития. Процесс коммерциализации инноваций в аграрном секторе, особенно научных инноваций, сопровождается адаптацией к требованиям агробизнеса.

Важна роль амортизации с точки зрения обслуживания инновационного развития, характеризующая процесс систематического распределения амортизируемой стоимости активов (в течение срока полезного использования) сельскохозяйственных предприятий по заданным частям. Дело в том, что благодаря этим характеристикам амортизационная политика может быть одной из движущих сил технического и технологического развития аграрного сектора. В случае продвижения критериев ускорения инновационного развития приоритетное внимание следует уделять моральному обновлению основных фондов за счет средств, полученных от амортизации в аграрном секторе.

Политика амортизации играет ведущую роль практически во всех случаях в обеспечении нового качественного уровня развития, включая необходимые темпы и пропорции инновационного развития аграрного сектора. Амортизационная политика «сыграла важную роль в достижении значительных результатов в высоких технологиях, информатике, био и нанотехнологиях. В наше время амортизация основных средств, являясь показателем их физического износа, считается одним из основных источников экономического роста и механизмом регулирования расширенного воспроизводства» [2, с.55].

Для ускорения инновационной деятельности необходимо обеспечить оптимальные темпы и масштабы обновления материально-технической базы. Поэтому для ускорения инновационной деятельности необходимо формировать амортизационную политику, отвечающую требованиям инновационного развития. Для этого необходимо определить основные факторы, определяющие амортизационную политику, в целом учетную политику.

Множественность и разнообразие этих факторов привело к появлению самых разных подходов к их классификации. Без сравнительного анализа этих классификаций мы считаем целесообразным с точки зрения предмета нашего исследования следующий подход. Основные экономические факторы, которые могут повлиять на учетную политику предприятия, классифицируются следующим образом: «конкурентная среда», мотивация, обусловленная планируемой выручкой от раскрытия информации, размер компании» [3, с.51-68]. Действительно, игнорирование требований конкурентной среды в амортизационной политике субъектов сельскохозяйственного производства в настоящее время является не чем иным, как пренебрежением к инновационному фактору. Это ставит под угрозу не только развитие рассматриваемого производственного объекта, но и его существование. Говоря о влиянии размера производственного субъекта (компании) на амортизационную политику, следует отметить, что с изменением размеров стала актуальной не только организация учета, но и реализация эффекта масштаба.

Инновационная аграрная деятельность требует либерализации амортизационной политики. Дело в том, что в соответствии с требованиями инновационного развития необходимо внести изменения в амортизационную политику субъектов аграрной и агропромышленной деятельности с учетом льготных параметров ускорения амортизационных отчислений и первоначальной амортизации. Таким образом, увеличивая нормы отчислений по ускоренной амортизации, аграрный производственный субъект ускоряет обновление своей технической базы. Правда, в этом случае уменьшается размер налогооблагаемой прибыли, но это сокращение, вероятно, в краткосрочной перспективе будет компенсировано инновационным развитием. Учитывая требования инновационного развития, амортизационные отчисления целесообразно рассчитывать способом уменьшаемого остатка или машино-часов (согласно статье 114 Налогового Кодекса Азербайджанской Республики).

Следует остановиться на одном особо важном вопросе. Несмотря на то, что ускоренная амортизация является требованием для инновационного развития, она увеличивает себестоимость продукции. Поэтому сложно реализовать политику быстрой амортизации на низкорентабельном предприятии. По этой причине следует применять систему скидок для производственных субъектов, предпочитающих инновационную деятельность в аграрном секторе. В противном случае, как правило, перспективы ускорения инноваций в менее рентабельном аграрном секторе по сравнению с другими секторами экономики не вселяют особого оптимизма.

Отметим еще одну проблему, требующую незамедлительного решения. В сельскохозяйственной практике нередки случаи, когда амортизационные фонды расходуются не по назначению. В этом случае роль этих фондов в инновационном развитии трудно переоценить. Следовательно, для ускорения инноваций в данной сфере производственные субъекты должны однозначно обеспечить создание этих фондов и использование их средств по прямому назначению без исключения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Владыкин, А.А. Коммерциализация научных разработок как результат инновационной деятельности и способ дополнительного финансирования высшего учебного заведения// [Теория и практика общественного развития](#), –2013, №4, –с.219-223
2. Сейфуллаев И.З. Налоговые аспекты инновационной амортизационной политики // Налоговые новости Азербайджана. 12/2011. с. 49-68
3. Nichols N., Street D. The relationship between competition and business segment reporting decisions under the management approach of IAS 14 Revised // Journal of International Accounting, Auditing and Taxation. –2007. –Vol. 16. Iss. 1. –pp. 51-68

4. Мусаев, А.Ф. Инновационная экономика и налоговое стимулирование / А.Ф. Мусаев. – Баку: Университет Азербайджан, –2014. –184 с.

XÜLASƏ
AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ

Köçərli H.R., Seyidova S.R.

Açar sözlər: innovasiya fəaliyyəti, sürət, inkişafın tempi və proporsiyaları, iqtisadi mexanizm, aqrar sahə, stimullaşdırma

İnnovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması prioritetlərinin əsaslandırılması aqrar istehsalın innovasiyalı inkişafının optimal temp və proporsiyalarının əldə edilməsi və istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından aktual məsələlərdəndir. Təqdim olunan məqalədə aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün adekvat iqtisadi mexanizmin təşəkkülü prosesində, o cümlədən maliyyə və vergi sistemində, amortizasiya siyasətində, rəqabət və elmi ideyaların kommersiyalaşdırılması sistemində tələb olunan zəruri dəyişikliklər müəyyən edilmişdir. Sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətini şərtləndirən amillər xarakterizə edilmiş, onların təsir dairəsinə münasibət bildirilmişdir. Daha sonra aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması imkanları qiymətləndirilmiş, prioritetləri müəyyən olunmuşdur.

SUMMARY
DIRECTIONS OF ACCELERATION INNOVATIVE ACTIVITIES IN
THE AGRICULTURAL SECTOR

Kocharli H.R., Seidova S.R.

Keywords: innovative activity, speed, rates and proportions of development, economic mechanism, agricultural sector, stimulation

The justification of the priorities of the formation of the economic mechanism of acceleration of innovation activity is one of the current issues with the focus on achieving optimal rates and the proportion of innovative development of agricultural production. The article identifies the necessary changes in the process of forming an adequate economic mechanism to accelerate innovation activity in the agricultural sector, including the financial and tax system, depreciation policy, competition and competition. Characterized by the factors that determine the speed of innovation activity in this area, expressed in relation to the sphere of their influence. Then there were assessed the possibility of forming an economic mechanism to accelerate innovation in the agricultural sector and set priorities.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.12.2021
	Son variant	12.04.2022

UOT 334.76

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_78

НЫНЕШНЕЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ВИНОГРАДАРСТВА (на примере Шеки-Загатальского района)

АЛИЕВА ШОХРАТ ИЗЗАТ гызы

Сумгаитский государственный университет, докторант

Ключевые слова: виноградарство, инфраструктура, виноделие, перерабатывающее предприятие, сырьевая база.

Виноградарство – одна из древних и традиционных отраслей Шеки-Загатальского экономического района. В 70-х и 80-х годах прошлого века виноградарство и виноделие достигли наивысшего уровня развития как в нашей стране, так и в изучаемой нами местности. Однако после принятия решения бывшего СССР в 1985 году о мерах по борьбе с алкоголизмом и пьянством, продуктивные виноградники были уничтожены, а созданная в течение долгих лет инфраструктура разрушена. С другой стороны, экономический кризис в СССР в начале 1990-х годов также оказал негативное влияние, нарушив традиционные отношения между производителями и потребителями, что привело к закрытию многих винзаводов. Деятельность крупных виноградоперерабатывающих заводов, существовавших в экономическом районе и работавших с высокими результатами в 80-е годы, таких как ОАО «Огуз Шараб», ОАО «Габала Шараб», ОАО «Шеки Шараб», винных заводов «Ширинбулаг», «Дашбулаг Шараб» ОАО была приостановлена. Поля использовались для посадки других сельскохозяйственных культур, так как интерес населения к производству винограда снизился.

Одним из первых шагов в развитии виноградарства и виноделия стал «Закон о виноградоводстве и виноделии», принятый в 2002 году. Принятие закона привело к повышению интереса населения к развитию виноградоводства. [1]

Хотя закладка виноградников и приобретение продуктивных сортов требуют высокой агротехнической базы, в этой области возможно создание рентабельных хозяйств, как и в недавнем прошлом. Следует отметить, что для получения урожая с вновь посаженного виноградника требуется 3-5 лет. Для стимулирования развития этой области важно уделить приоритетное внимание созданию технических сортов винограда, осуществить комплекс мероприятий по повышению урожайности, довести виноградники до научно обоснованного объема для комплексного применения агротехнических мероприятий.

Виноградники есть во всех административных районах экономического района, кроме Балаканского. Сравнительное преимущество здесь приходится на Габалинский и Шекинский районы, что, в свою очередь, обусловлено расположением в этих районах перерабатывающих предприятий. Когда мы смотрим на производство винограда, в Таблице 1, мы видим что предложение продукции динамично развивалось на протяжении многих лет. Так, в 2015 году из садов было произведено 12782 тонны винограда, в 2016 году – 8937 тонн, в 2017 году – 9730,1 тонны, в 2018 году – 10202,2 тонны, в 2019 году – 10003,5 тонны. Самый высокий показатель был достигнут в 2018 году. По доле производства преобладают Шекинский (43%), Габалинский (27%) и Гахский (25%) районы. Интерес к производству винограда относительно низок в Балаканском (2%), Загатальском (3%) и Огузском (1%) районах. [2]

Таблица 1.

Распределение производства винограда по регионам в 2015-2019 гг., тонн

№	Название района	2015-год		2016-год		2017-год		2018-год		2019-год	
		Производство продукта	%	Производство продукта	%	Производство продукта	%	Производство продукта	%	Производство продукта	%
01	Белоканы	229	2	231	2	233,1	2	243,2	2	247	2
02	Закаталы	813	6	821	9	849	9	874	9	304	3
03	Кахи	3533	28	2500	28	2300	24	2350	23	2520	25
04	Шеки	4158	32	4162	47	4169	43	4176	41	4187	42
05	Огуз	57	1	44	1	114	1	125	1	106	1
06	Габала	3992	31	1179	13	2065	21	2434	24	2693,5	27
	Шеки- Закатальский Экономический район	12782	100	8937	100	9730,1	100	10202,2	100	10003,5	100

Наличие соответствующей сырьевой базы позволило создать в регионе современные винодельческие предприятия. Это ООО «Агроинвестком» с производственной мощностью 3000 тонн винограда и 350000 декалитров вина в сезон в Шекинском районе, ООО «Агро-Азеринвест» с производственной мощностью 115000 декалитров вина и 1000 тонн винограда в сезон в Габале. региона и производственной мощностью 700 тонн в год ООО «Аспи-Агро», роль которого в создании современных виноградных насаждений путем выращивания новых сортов винограда и применения современных технологий неоспорима.

К числу предприятий, занимающих особое место в промышленном потенциале Шеки-Загатальского экономического района, относятся крупные заводы, специализирующиеся на переработке винограда. Эти заводы включают ООО «Агроинвестком» с мощностью сезонной переработки 3000 тонн винограда в Шекинском районе, ООО «Агро-Азеринвест» с 1000 тонн винограда в Габалинском районе и ООО «Аспи-Агро» с 700 тоннами. ООО «Агроинвестком» работает в Шекинском районе с 2008 года.

Оснащенный современным оборудованием итальянский винодельческий завод «АгроинвесткомММС» с производственной мощностью 3000 тонн в сезон работает на основе продукции из вновь посаженных садов. Вина, расфасованные на заводе, реализуются под брендами Чинар, Шеки, Чалаби, Караван-сарай, Хан Палас. Продукция экспортируется в Российскую Федерацию наряду с внутренними рынками. В настоящее время в регионе необходимо посадить дополнительно 200 га виноградников для обеспечения бесперебойных поставок сырья на винодельню ООО «Агроинвестком». Кроме того, для обеспечения полной мощности завода необходим новый виноградник площадью 1000 га. Учитывая способность завода производить качественную продукцию, соответствующую международным стандартам, для выхода в будущем на зарубежные рынки, расширение виноградников позволит создать новые рабочие места за счет обеспечения полноценной работы

предприятия, с одной стороны, и увеличения количества продуктивных саженцев локально и продавать в другие регионы.

ООО «Агро-Азеринвест» было создано в 2004 году ООО «Гилан Холдинг». Производственная мощность предприятия, действующего в Габалинском районе, составляет 2,5 тысячи тонн винограда в год или 115 тысяч декалитров вина. В настоящее время, наряду с традиционными азербайджанскими винами «Мадраса», «Агстафа», «Шамахи», «Алабашлы», «Шахдаг», «Баян Шира», «Агдамский порт», новыми торговыми марками, принадлежащими предприятию, являются «Габала», «Иреванский замок», «Басаркечар», «Ведибасар», «Назлы», «Старый дворик», «Домашнее вино», «Шах», Шамахинская ялота, Королевские вина. Компания также предлагает коньяки Gold Baku, Hayat, Mersi Baku, Gilan, Amigo, buzz, Milord, и темные напитки Antigruistin. Кроме того, коньяки, принадлежащие иностранным компаниям, производятся и экспортируются под торговыми марками «Вазир», «Бабек» и «Тетрони». Основными странами-экспортерами являются Россия, Беларусь, Украина, Казахстан и Австрия. [3]

Завод по переработке винограда «Aspi Winery» ООО «Aspi-Agro» с годовой производственной мощностью 1000 тонн был запущен в 2007 году в селе Гарадейн Габалинского района. В настоящее время завод производит 7 видов продукции на итальянском оборудовании, а в будущем планирует поставить 11 видов. В качестве готовой продукции винодельческая продукция экспортируется в Россию, а в дальнейшем планируется экспорт в Украину, Италию и Швецию [4]. Продукция продается под торговой маркой Savalan. В настоящее время основными странами экспорта компании являются Россия, Турция, Нидерланды и Китай. Хотя закладка виноградников и приобретение продуктивных сортов требуют высокой агротехнической базы, в этой области возможно создание рентабельных хозяйств, как и в недавнем прошлом.

Суть технологии интенсификации садов заключается в получении более высокого урожая с одной площади. Интенсивное развитие садоводства требует закладки новых виноградников, схемы посадки деревьев в саду, культивации, удобрения, орошения, формирования и обрезки садов, а также коренного изменения других агротехнических мероприятий. Преимущество интенсивного садоводства перед традиционным садоводством состоит в том, что они дают более быстрый урожай и получают экономическую выгоду, что имеет большое значение с точки зрения увеличения производства винограда и продуктов его переработки. Учитывая, что оригинальные вина, изготовленные из местных сортов винограда, пользуются постоянным спросом у ценителей вина, производство этих вин необходимо совершенствовать. С этой целью следует провести разъяснительную работу среди предпринимателей и мелких фермеров с целью увеличения производства винограда, посадки новых сортов столового и винного винограда, более продуктивных и адаптированных к местным условиям, содержания существующих виноградников с применением новых технологий.

Одной из проблем является бесперебойная организация цепочки от поставки до реализации виноградной продукции, произведенной в регионе, реализация схемы плантация-потребитель. Кроме того, закупка предприятиями технических сортов винограда по разумной цене повышает заинтересованность фермеров в выращивании данного вида продукции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегическая дорожная карта национальных экономических перспектив Азербайджанской Республики. Утверждено Указом Президента Азербайджанской Республики от 6 декабря 2016 года № 1138.

2. <http://www.stat.gov.az> - официальный веб-адрес Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики
3. <http://www.economy.gov.az>. Официальный веб-адрес Министерства экономики Азербайджанской Республики
4. <https://www.facebook.com>. Страница спортивного клуба AMEAST в Facebook

XÜLASƏ
ÜZÜMÇÜLÜYÜN HAZIRKI VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ
(ŞƏKİ-ZAQATALA RAYONUNUN TİMSALINDA)
Əliyeva Ş.İ.

Açar sözlər: *üzümçülük, infrastruktur, şərabçılıq, emal müəssisəsi, xammal bazası*

Şəki-Zaqatala rayonunun ənənəvi ixtisaslaşma sahələrindən biri olan üzümçülük də region üçün perspektivli imkanlar açan sahədir. Üzüm ən böyük ümumi yığımlı texniki bitkilərdən biridir. Bu, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalının ən kapital tutumlu sahəsidir.

Məqalədə regionda üzüm istehsalının və emalının hazırkı vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir. Problemlərdən biri tədarükdən başlayaraq, regionda istehsal olunan üzüm məhsullarının satışına qədər zəncirin fasiləsiz təşkili, plantasiya sxeminin həyata keçirilməsidir. Bundan başqa, müəssisələrin münasib qiymətə texniki üzüm sortlarının alınması fermerlərin bu növ məhsulun yetişdirilməsində maraqlı olduqlarını artırır.

SUMMARY
THE CURRENT STATE AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF VINE-GROWING
(ON THE EXAMPLE OF SHEKI-ZAKATALA REGION)
Aliyeva Sh.I.

Key words: *vine-growing, infrastructure, vinemaking, processing enterprise, raw material base.*

Viticulture, one of the traditional specialization areas of Sheki-Zagatala region is also an area that opens up promising opportunities for the region. Grapes are one of the largest common harvesting technical plants. This is also the most capital-intensive area of agricultural production.

The article considers the current state and development directions of grape production and processing in the region. One of the problems is the continuous organization of the chain, from the supply to the sale of grape products produced in the region and the implementation of a plantation scheme. In addition, the purchase of technical grape varieties at affordable prices by enterprises increases the interest of farmers in growing this type of crop.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.01.2022
	Son variant	04.04.2022

UOT 338.1

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_82

SUSTAINABILITY OF AN ENTERPRISE AND ITS ECONOMIC, SOCIAL AND ENVIRONMENTAL ASPECTS

EMINOVA AYSEL ETIBAR*Sumgayit State University, PhD student
eminovaa@yahoo.com*

Key words: *environmental protection, social sustainability, sustainable development, economic growth, an economically sustainable business*

The concept of sustainability is becoming an increasingly important concept as a result of such developments as the intensive use of world trade and the unlimited use of factors of production, the excessive use of existing resources, production and consumption, poverty and hunger, and climate change.

In the context of the concept of sustainable development, it has become important for businesses to have an understanding and practice focused not only on economic performance, but also on environmental and social issues.

As a result of the unlimited and uncontrolled use of production resources, especially nature, in the intensive production process that arose along with the phenomenon of industrialization, it can be seen that since the beginning of the 1970s, the environmental concerns of managers have gradually increased, and the idea of taking measures to protect the environment. As part of this process, the United Nations held a Conference on Environment and Human in Stockholm in 1972, and the conference highlighted the negative effects of industrialization and economic growth on the environment and the use of natural resources. Although the 1970s were the years when economic growth slowed down due to the oil crisis, consumer rights laws began to be passed during this period. As a result of the neo-liberal policies that began to be implemented with the Washington Consensus signed in 1977, economic vitality and growth in the world began to rise again from the 1980s. In this process, the Brundtland Report entitled "Our Common Future" published by the United Nations in 1987 and the decisions taken at the Rio de Janeiro Conference in 1992 are considered the most important decisions taken on sustainability and environmental issues. The United Nations Brundtland Report discussed pollution and the problems arising from the use of non-renewable resources; The Rio conference focused on sustainable growth opportunities that are environmentally friendly and based on productive resources. The decisions made on these platforms have had a positive impact on business as well as government and non-governmental organizations [1].

It should be noted that enterprises can be defined as organizations that act to satisfy the needs for goods and services and the economic needs of their stakeholders. As can be understood from the definition, the most important goals of enterprises are the production of goods and services to meet economic needs. Thus, the concept of enterprise sustainability arises primarily as the ability of enterprises to continue producing goods and services for economic purposes. However, over time, the concept of sustainable business has changed and there has been a need to add environmental and social aspects to the concept of sustainable business. In this context, an economically sustainable business emerges as a performance-oriented business focused on the production of goods and services. On the other hand, a sustainable business refers to a business that avoids overuse of resources and renewable resources, uses non-renewable resources economically, and protects biodiversity, natural balance and the ecosystem [2]. Also, on the other hand, socially

sustainable business refers to business that promotes equity of distribution, social justice, health and education, gender equality, social responsibility and participation.

The connection between the economy and the environment began to be understood only after the negative impact of the natural world that man had changed on his economy became clear. In an environmentally friendly economy, the purpose of production must be determined by the principles of ecology and safe working conditions for the health of the workforce, which is the most important component of the productive forces. At the same time, the economy is not only a source of income, but also creates conditions for their solution by concentrating general environmental phenomena [3].

Resource scarcity and operating costs are among the reasons why businesses focus on sustainability. In addition, businesses today are under pressure for greater transparency, responsibility and accountability in the use and management of natural resources. Pollution is a manifestation of economic waste and includes underutilization of resources. Reducing pollution is generally equivalent to increasing efficiency in its use. In addition, greater consumption of input factors and greater production of undesirable outputs make the industrial system ecologically unsustainable. [4]. Sustainable management is increasing its critical importance for businesses. Firms with superior resources are more likely to gain a competitive advantage in the market. One way to achieve such competitive advantages is the implementation of environmental sustainability strategies.

The key role of businesses in the pursuit of sustainability has led to the emergence of the concept of corporate sustainability. Corporate sustainability is the business activities of an enterprise and the voluntary inclusion of social and environmental concerns in their interactions with stakeholders. Corporate sustainability extends accountability beyond its economic focus to include environmental and social components. Traditional economic responsibilities of businesses are related to customer value creation and financial performance. It relates to their social responsibilities, impacts on society, well-being of individuals and communities (e.g. employee health, social equality, ethics, partnerships, etc.). It focuses on environmental activities and includes activities such as reducing the ecological footprint, protecting the environment and reducing the use of non-renewable resources [5].

There are various tools and methods that businesses can use for sustainability management. Life cycle assessment (LCA) is a tool to evaluate the environmental impacts and resources used throughout a product's life cycle, from raw material acquisition to production and use stages, to waste management. Life cycle costing (LCC) is to consider the economic effects of products and services throughout their life cycle. The ISO 14000 series specifies an international standard method for considering the environmental impacts of a product or service over its lifetime [6].

Economic sustainability is concerned with the means by which society must balance human need and the availability of natural resources as a form of seeking welfare (Chen, 2011). Economic sustainability is about the cost-benefit analysis of the business that aims to be profitable while producing products and services that contribute to society. Economic sustainability includes profitability, operating expenses, income variability, financial performance of the company, how it manages other capital elements such as human, production and natural capital, and sustainability in investments [7]. In order to ensure the continuity of businesses, they need to manage a portfolio that offers profitability, growth and continuity.

Social sustainability is about meeting the basic needs of all people, obtaining a reasonable level of comfort, adding meaning to their lives, and benefiting from health and education opportunities equally. In addition, social sustainability includes concepts such as preventive occupational health and safety, human-centered job design, empowerment, individual and collective learning, employee participation and work-life balance. The company is also concerned with the wages of the employees, the quality of life of the producers and the ethical issues in the business. In

this context, social sustainability activities will also contribute positively to the operating result of the enterprise [8]. Social performance, which is more difficult to measure than economic and environmental performance; employee relations, health and safety, ratio of wages to cost of living, non-discrimination, staff turnover, training, etc. It expresses the effects of companies such as companies on the society in the environment in which they operate.

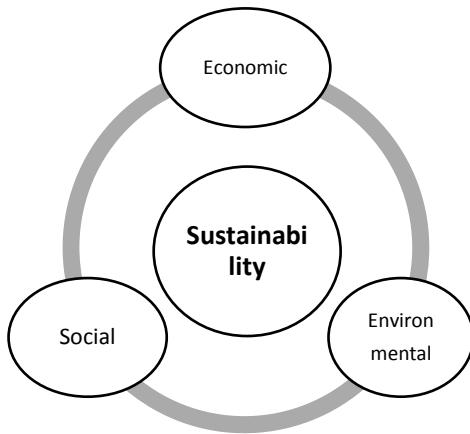

Figure1. *Tripple bottom line (Economic, social and environmental sustainability)*

Environmental sustainability is an essential aspect to achieve the performance of any processing industry. Data used to measure environmental parameters such as air, noise, water quality, governance or visitor behavior approved by the World Tourism Organization are considered as environmental sustainability indicators [9]. In recent years, consumers' increasing environmental awareness, environmental organizations, global environmental meetings and environmental programs of governments require businesses to adopt a green business approach. Because in any market environmental awareness now provides competitive advantage. On the other hand, green management of enterprises adopting an environmentally sensitive attitude ensures that the needs of the environment and consumers are also met.

That is, businesses minimize the costs in production (saving policies, use of renewable energy resources) and

sales with this approach. Along with the increase in profitability, the increase in consumption demand (consumers' preference for environmentally friendly products) provides a significant advantage for businesses.

The internalization of sustainability by enterprises is also substantial. To do this, enterprises must fully reflect and incorporate an understanding of the sustainability of their business into their goals, objectives, vision, mission, strategy, plan, activities and practices. Sustainability in business must become a management approach, and business competitiveness and excellence must be viewed and valued with sustainable scope and understanding [10]. The company's activities should be subject to strategic goals, and the main one is to ensure the sustainability of development, which is possible only through the choice of strategies that create sustainable competitive business advantages due to external and internal environmental factors. Therefore, the development of strategies to achieve strategic goals is directed both towards the external environment - the strategy of orientation, interaction and positioning (this task belongs to the field of strategic planning), and the internal environment - the change management strategy. The problem of ensuring the sustainability of business development is the central task of strategic management.

From our point of view, the spread of the concept of sustainable development should become, along with globalization, the main engine for the development of modern business. In conditions of economic instability, one of the most important tasks is the effective management of sustainable development and its integration into the company's existing management systems. The philosophy of sustainability, which can be counted as among the professional business activities, must be in the vision of every company. Respect for human and nature life should be taken into consideration when making their plans and creating their strategies.

In conclusion, it is possible to say that sustainable enterprises have some unique features. First of all, sustainable enterprises have the ability to create long-term financial value. Again, sustainable enterprises are aware that business activities adversely affect the environment. They take the necessary measures to minimize the specified negative effects. And finally sustainable

businesses strive to establish a connection between long-term financial value, environmental sensitivity and sociality approaches.

REFERENCES

1. Redclift, M. (2005) Sustainable Development (1987-2005): An Oxymoron Comes of Age. Sustainable Development, 13
<http://www.homepages.ucl.ac.uk/~ucessjb/S3%20Reading/redclift%202005.pdf>
2. Holmberg, J. and Sandbrook, R. (1992), 'Sustainable development: what is to be done?' in J. Holmberg (ed.), Policies for a Small Planet from IIED, –London, Earthscan, –pp. 19–38.
3. Vəliyeva, L. M. Ekoloji təhlükəsizlik və onun təmin olunmasının iqtisadi aspektləri / L. M. Q. Vəliyeva // SDU. Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 2. – P. 60-63. – EDN GJPWED. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169097>
4. Gatimbu, K.K.; Ogada, M.J.; Budambula, N.; Kariuki, S.; Environmental sustainability and financial performance of the small-scale tea processors in Kenya, Bus. Strategy Environ. – 2018, 27, – pp.1765–1771.
5. Lucie K. Ozanne, Marcus Phipps, Todd Weaver, Michal Carrington, Michael Luchs, et al. Managing the Tensions at the Intersection of the Triple Bottom Line: A Paradox Theory Approach to Sustainability Management. Journal of Public Policy & Marketing · July 2016
6. Hutchins, M.J. and Sutherland, J.W. (2008) An Exploration of Measures of Social Sustainability and Their Application to Supply Chain Decisions. Journal of Cleaner Production, 16, 1688-1698.
7. N. Kurnaz, A. Kestane. Kurumsal Sürdürülebilirliğin Ekonomik Açidan İncelenmesi Ve Yatırımcı Davranışları İlişkisi: Bist Sürdürülebilirlik Endeksinde Bir Uygulama. 2016. <https://www.researchgate.net/publication/319503482>
8. Marcel van Marrewijk. Concepts and Definitions of CSR and Corporate Sustainability: Between Agency and Communion. Journal of Business Ethics volume 44, pages 95–105 (2003)
9. Dilys Roe, Mike Day, Francesca Booker, Wen Zhou, et al. Are alternative livelihood projects effective at reducing local threats to specified elements of biodiversity and/or improving or maintaining the conservation status of those elements?: a systematic review protocol.
10. Azapagic, A. (2003), Systems Approach to Corporate Sustainability A General Management Framework, Trans IChemE, Vol 81, Part B, September 2003.

XÜLASƏ

MÜƏSSİSƏNİN DAYANIQLILIĞI VƏ ONUN İQTİSADI, SOSIAL VƏ EKOLOJİ ASPEKTLƏRİ Eminova A.E.

Açar sözlər: *ətraf mühitin mühafizəsi, sosial dayanıqlılıq, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi artım, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı biznes*

Müəssisənin əsas məqsədi iqtisadi ehtiyacların qarşılınması üçün məhsul və xidmət istehsalıdır. Bu baxımdan yanaşsaq, müəssisənin dayanıqlılığı onun iqtisadi məqsədlər üçün istehsalı davam etdirməsi qabiliyyəti kimi ifadə olunur. Lakin zaman keçdikcə dayanıqlılığın bu anlamı genişlənmiş və bu anlayışa ekoloji və sosial aspektlərin əlavə olunmasına ehtiyac yaranmışdır. Məqalədə dayanıqlılığın hər 3 aspekti tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Son dövrlər dayanıqlı müəssisə dedikdə təkcə istehsal və gəlir əldə etməyə yönəlmiş deyil, bərpa oluna bilən resurslardan istifadə edən, biomüxtəlifliyi və ekosistemi qoruyan, sosial ədalət, gender bərabərliyi və sosial məsuliyyət məsələlərini xüsusi diqqətdə saxlayan müəssisələr nəzərdə tutulur.

РЕЗЮМЕ
УСТОЙЧИВОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ И ЕЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ И
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
Эминова А.Е.

Ключевые слова: *охрана окружающей среды, социальная устойчивость, устойчивое развитие, экономический рост, экономически устойчивый бизнес.*

Основной целью предприятия является производство продукции и услуг для удовлетворения хозяйственных нужд. С этой точки зрения устойчивость предприятия выражается в его способности продолжать производство в экономических целях. Однако со временем эта концепция устойчивости расширилась, и появилась необходимость добавить к этой концепции экологические и социальные аспекты. В статье исследуются все 3 аспекта устойчивости.

Сегодня под устойчивым предприятием понимается не только производство и получение дохода, но и использование возобновляемых ресурсов, защита биоразнообразия и экосистем, ориентация на социальную справедливость, гендерное равенство и социальную ответственность.

Daxilolma tarixi:	Ilkin variant	24.05.2022
	Son variant	06.06.2022

RİYAZİYYAT TƏLİMİ PROSESİNDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN VƏ FƏZA TƏSƏVVÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA QURMA MƏSƏLƏSİ HƏLLİNİN ROLU

¹HÜSEYNOV ZƏFƏR QAFAR oğlu
²ƏFƏNDİ SADƏDDİN NƏSRƏDDİN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1 - dosent

Bakı Dövlət Universiteti, 2 - dosent

efendi_sadeddin@mail.ru

Açar sözlər: məntiq, qurma, məsələ həlli, tədris prosesi, riyazi təfəkkür, fəza təsəvvürü.

Riyaziyyat tədrisi prosesində bir çox funksiyaları icra edən məsələ həlli riyaziyyat təlimi qarşısında qoyulmuş müəyyən məqsədlərə çatmağa xidmət edir. Riyaziyyat təlimində şagirdlərin riyazi faktlara yiyələnməsi əsas cəhət deyil, əsas cəhət şagirdlərə riyazi metodları öyrətmək, onların təfəkkür prosesini inkişaf etdirməkdir. Şagird məqsədini şüurlu dərk etdikdə tədris prosesi onu fəallaşdırır və əldə etdiyi nəticələrin yekunu prosesini sürətləndirir.

Məsələ həlli biliyin işlədilməsinə, biliyin keyfiyyətə dəyişməsinə, dərinləşdirilməsinə və şüurun məhsulu olmasına səbəb olur. Müasir riyaziyyat təlimində vacib məqsədlərdən biri də şagirdlərin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirmək və onu idarəolunan proses etməkdir. Məlumdur ki, təfəkkürün inkişafı o halda olur ki, qarşıya aydınlaşması zəruri olan problem, həll olunması dərk olan yeni məsələ çıxır. O halda qarşıya çıxan problemi, məsələni həll etmək üçün məlum olan qayda və üsullar yaramadıqda, qarşıya çıxan belə problem və ya məsələni həll etmək üçün şagird yeni qayda, üsullar axtarır, bunun nəticəsində də riyazi təfəkkür güclənir, inkişaf edir.

Şagirdlərin təfəkkür və vərdislərinin formalaşmasında riyazi məsələlərin həllinin rolu böyükdür. Məsələ həlli təliminin düzgün metodikası şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin yüksək səviyyədə formalaşmasında böyük rol oynayır. Riyazi məsələni həll etməklə şagird çoxlu yenilik əldə edir, məsələdə təsvir olunan yeni situasiya, riyazi nəzəriyyənin məsələ həllinə tətbiqi ilə tanış olur, yaxud məsələ həlli üçün zəruri olan yeni nəzəri bilikləri dərk edir. Başqa sözlə, şagird riyazi təsilini artırır [5].

Riyaziyyatdan məsələ həlli verilənləri, axtarılanları ayırmağı, nəticə çıxarmağı, verilənlərdə ümumiliyi tapmağı, faktları tutuşdurmağı, qarşı-qarşıya qoymağı öyrədir, bunların əsasında da şagirdin məntiqi təfəkkürü inkişaf edib formalaşır.

Riyaziyyatdan məsələ həlli zamanı təfəkkürün xüsusi mühakimələrinin formal-məntiqi sxemi gözlənilir.

Qeyd edək ki, həndəsə məsələləri həll etdikdə şagird həndəsənin nəzəri materialını daha dərin və daha şüurlu mənimsəməklə bərabər, nəzəri materialı təcrübəyə tətbiq etməyidə öyrənir.

Şagirdlərdə müəyyən zehni fəaliyyət formaları rəşional tədris fəaliyyətini formalaşdırır. Buna görə də orta məktəblərdə riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsində şagirdlərdə riyazi təfəkkürün formalaşdırılması probleminin həll olunması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, həndəsi cisimlərin formalarının dərk edilməsində və öyrənilməsində məntiqi təfəkkürün və fəza təsəvvürünün rolu böyükdür.

Fəza təsəvvürü şagirdlərdə tədris inkişaf edir. Yeni-yeni həndəsi anlayışların öyrənilməsi nəticəsində inkişaf edib formalaşır.

Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün məqsədyönlü inkişaf etdirilməsinə əsasən xüsusi seçilmiş məsələlər vasitəsilə nail olmaq olar. Qeyd edək ki, şagirdlərdə fəza təsəvvürünün zəif olması təkcə həndəsənin deyil, eyni zamanda bir sıra fənlərin də mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir. Şagirdlərin fəza təsəvvürünün zəif olmasının bir sıra səbəbləri vardır. Belə səbəblərdən biri də orta məktəbdə şagirdlərin fəza təsəvvürünün inkişafına kömək edən qurma məsələlərinin həllinə az yer verilməsidir. Bu baxımdan şagirdin fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürünün inkişafında müstəvi kəsiklərin qurulmasına aid məsələ həlli ən yaxşı vasitələrdən biridir. Qeyd edək ki, belə məsələlərin həllində didaktikanın prinsiplərinə ciddi riayət edilməlidir [6].

Ümumiyyətlə, həndəsədə qurma məsələsinə məntiqi təfəkkürün, fəza təsəvvürünün və bir çox riyazi vərdişlərinin inkişafına kömək edən qüvvətli bir vasitə kimi baxılmalıdır.

Nümunə üçün aşağıdakı məsələnin həllinə baxaq.

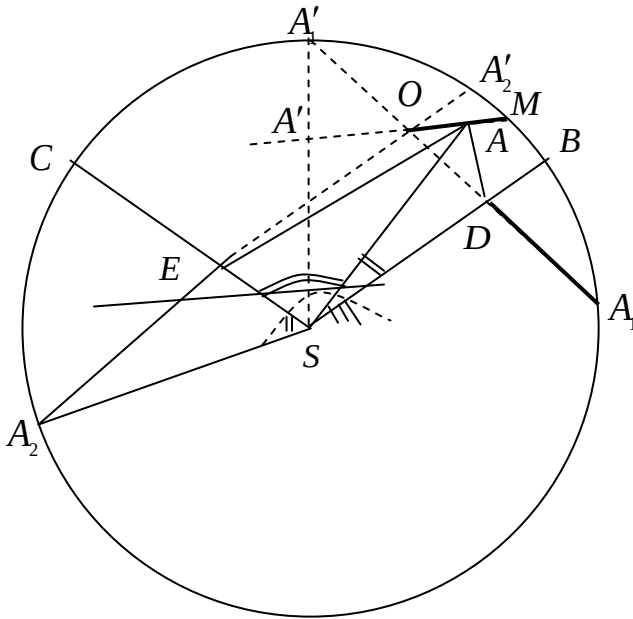
Məsələ. Üç müstəvi bucağı verilmiş olan üçüzlü bucağı qurun.

1. Analiz. Verilmiş bucaqları bir müstəvi üzərində bir-birinə yaxınlaşdırmaqla $\angle A_2SC$, $\angle CSB$ və $\angle BSA_1$ vəziyyətinə gətirək. Tutaq ki, bu bucaqlardan üçüzlü bucaq düzəltmək mümkündür, yəni bunlardan ən böyüyü olan

$$\angle CSB < \angle CSA_2 + \angle BSA_1 \quad (1)$$

və

$$\angle CSA_2 + \angle CSB + \angle BSA_1 < 4d. \quad (2)$$

S nöqtəsini mərkəz hesab edərək, ixtiyari radiusla bir çevrə çəkək. Üçüzlü bucaq almaq üçün tutaq ki, BSC üzünü hərəkətsiz saxlayıb, BSA_1 və CSA_2 üznlərini uyğun olaraq SB və SC tərəfləri ətrafında fırlandıraraq (birinci saat əqrəbi hərəkətinin əksi, ikinci isə saat əqrəbi hərəkətinin istiqamətində). Hər iki fırlanma üçün fırlanma bucağı 180° olarsa, A_1 nöqtəsi çevrə üzərindəki A'_1 nöqtəsinə, A_2 nöqtəsi isə A'_2 nöqtəsinə çevrilir, və fırlanma haqqındakı teoremə görə $A_1A'_1 \perp SB$ və $A_2A'_2 \perp SC$ olar. $A_1A'_1$ və $A_2A'_2$ vətərinin kəsişmə nöqtəsini O ilə işarə edək. $\cup CA'_2 = \cup BA'_1$, $\cup BA'_1 = \cup BA_1$ və şərtə görə

$\cup BC < \cup BA_1 + \cup CA_2$ olduğundan $\cup BC < \cup BA'_1 + \cup CA'_2$ olar, yəni BA'_1 və CA'_2 qövsələrinin ortaq hissələri vardır. Ona görə də O nöqtəsi BSC sektorunun daxilində olacaqdır. $A_1A'_1$ ilə SB -nin kəsişmə nöqtəsi D və $A_2A'_2$ ilə SC -nin kəsişmə nöqtəsi E olsun.

Aydındır ki, fırlanma zamanı həmişə $A_1D \perp SB$ və $A_2E \perp SC$ qalacaqdır (buna görə də A_1 və A_2 nöqtələrinəndairə müstəvisinə ortoqonal proyeksiyaları uyğun olaraq, $A_1A'_1$ və $A_2A'_2$ vətərləri üzərinə düşəcəkdir) və müəyyən bir vaxtda SA_1 ilə SA_2 radiusları bir-birinin üzərinə düşərək, bir SA parçası əmələ gətirəcəkdir (çünki verilən bucaqlardan şərtə görə üçüzlü bucaq əmələ gətirmək mümkündür).

Nəhayət, A ilə O nöqtəsini birləşdirsək, yuxarıda izah olunan səbəbə görə AO parçası CSB bucağının müstəvisinə perpendikulyar olacaqdır.

2. Qurma. Verilən bucaqları çəkdiyimiz vəziyyətə gətirdikdən sonra, $A_1A'_1 \perp SB$ və $A_2A'_2 \perp SC$ çəkərək onların O kəsişmə nöqtəsini tapırıq. Bu nöqtədə CSB bucağı müstəvisinə OM perpendikulyarını qaldırıb, bu perpendikulyar ilə S nöqtəsindən keçən müstəvi üzərində mərkəzi S nöqtəsi və radiusu SA_1 olan qövs ilə OM xəttini A və A' nöqtələrində kəsirik, SA ilə SB və SA ilə SC düz xətlərindən müstəvi keçirildikdə alınan $SABC$ tələb olunan üçüzlü bucaq olacaqdır.

3. İsbati. A nöqtəsini D və E nöqtələri ilə birləşdirək, onda $AD \perp SB$ və $AE \perp SC$ olur. A_1SD və ASD düzbucaqlı üçbucaqlarında hipotenuz $SA=SA_1$ və SD ortaq katet olduğundan bu üçbucaqlar bərabərdir; ona görə də $\angle ASB = \angle BSA_1$ -dir. Həmin qayda ilə $\angle ASC = \angle CSA_2$ olduğunu göstərmək olar.

Beləliklə, qurulmuş $SABC$ üçüzlü bucağının müstəvi bucaqları, verilən bucaqlara bərabər olduğundan, o tələb olunan üçüzlü bucaqdır.

4. Araşdırma. Verilən müstəvi bucaqlar (1) və (2) şərtini ödədikdə, məsələnin həmişə iki həlli vardır: bunlar $SABC$ və $SA'BC$ üçüzlü bucaqları olub, CSB müstəvisinə nəzərən simmetrikdir. Aydındır ki, ikinci üçüzlü bucaq, yuxarıda göstərilmiş iki fırlanmanın əks istiqamətdə edilməsindən alınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov, A.S. Həndəsi qurmalar / A.S.Adıgözəlov, X.Həsənova. –Bakı: Elm və təhsil, – 2011, –191 s.
2. Adıgözəlov, A.S. Həndəsədən qurma məsələlərinin həlli metodikası / A.S.Adıgözəlov, –Bakı: ADPU, –1993, –69 s.
3. Əsgərov, K.S. və b. Həndəsədən qurma məsələlərinin həlli metodikası / K.S.Əsgərov, və b. – Bakı: APİ, –1986, –117 s.
4. Qoqışvili, Q. və b. Riyaziyyat / Q.Qoqışvili və b. –Tbilisi: İntelekt, –2020, –276 s.
5. Əfəndi S.N. Orta məktəb riyaziyyatında anlayış və metodların mənimsənilməsində məsələ həllinin rolu // Odlar yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, –Bakı, –2015, –s.286-289.
6. Əfəndi, S. N. Şagirdlərin riyazi təhsil səviyyəsinin artmasında məsələ həllinin rolu / S.N. Əfəndi, Z.Q. Hüseynov // SDU. Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 88-90. – EDN VIYQIS. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169136>

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ПОСТРОЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ПРОСТРАНСТВЕННОГО ВООБРАЖЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ

Гусейнов З.Г., Эфенди С.Н.

Ключевые слова: логика, построение, решение задач, учебный процесс, математическое мышление, пространственное воображение

Развитие логического мышления и пространственного воображения студентов в учебном процессе является одним из важных вопросов обучения. В отличие от традиционного обучения, основная цель современного обучения математике состоит в том, чтобы сделать развитие мышления учащихся управляемым процессом. В рассматриваемой работе исследуется роль решения задачи на построение в формировании логического мышления и пространственного воображения учащихся.

SUMMARY

**THE ROLE OF SOLVING CONSTRUCTION PROBLEMS IN THE FORMATION OF LOGICAL
THINKING AND SPATIAL IMAGINATION IN THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS**

Huseynov Z.G., Efendi S.N.

Key words: *logic, construction, problem solving, educational process, mathematical thinking, spatial imagination*

The development of logical thinking and spatial imagination of students in the educational process is one of the important issues of education. Unlike traditional teaching, the main goal of modern mathematics teaching is to make the development of students' thinking process manageable. In this work, the role of solving the problem of construction in the formation of logical thinking and spatial imagination of students is investigated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.11.2021
	Son variant	18.03.2022

UOT 37.013

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_91

KİMYA TƏLİMİNDƏ MÜASİR TƏDRİS KABİNƏLƏRİNİN ROLU

¹QULİYEVƏ GÜLZAR NİZAM qızı²SEYİDOVA ƏNTİQƏ NƏSİB qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim

q.gulzar@mail.ru*Açar sözlər:* tədris, kimya kabineti, laboratoriya, mühazirə, reaksiya

Hazırda məktəblərdə kimya otağının tərtibatı zamanı əyani vasitələrə əvvəlkindən də çox diqqət yetirilir. Bunun səbəbi ondadır ki, əyani vəsaitlərdən istifadə etməklə kimyəvi hadisələrin meydana gəlməsini vizual olaraq göstərmək, molekullar vasitəsilə baş verən dəyişiklikləri nümayiş etdirmək olar, bu üsulla öyrənmənin keyfiyyətini artırmaq daha məqsəduygundur. Əyani vasitələr şagirdlərdə təsəvvür oyatmaqla onların idraki maraqlarının formalaşmasını təmin edə bilər, biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsinə nail olmağa imkan verir, elmin təcrübə ilə əlaqəsini anlamağa, müəllimin vaxtına qənaət etməyə kömək edir. Əyanilik prinsipi ənənəvi təlim prosesində də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Əyanilik prinsipinin inkişafına T.Mor, F.Rable, Y.A.Komenski, K.Q.Uşinski kimi bir çox alimlər əvəzsiz töhfə etmişdilər. Zaman baxımından hələ çox illər əvvəl pedaqoqlar şagirdlərin idraki fəaliyyətlərini sadələşdirməyi düşünürdülər. Bir çox ölkələrdə qədim zamanlarda əyanilikdən geniş istifadə olunurdu. Eyni zamanda əyani vasitələrdən necə istifadə olunacağı artıq müəyyən olmuşdu.

Əyanilik prinsipinin inkişafında əvəzsiz əməyi olan dahi alimlərdən biri ingilis hüquqşünası, filosof, humanist yazıçı T.Mor (1478–1535) “Utopiya” əsərində elm sahəsində əyani vəsaitlərə böyük əhəmiyyət verməyə çağırırdı. İtalyan şairi və filosofu T. Kampanella (1568-1639) elmlərin aktiv mənimsənilməsində əyaniliyə xüsusi yer ayırırdı. Müəllif “Günəş şəhəri” əsərində şəhərin divarlarını müxtəlif mövzularda əyani vəsaitlərlə boyadı, uşaqlar gəzərkən də müəyyən biliklərə yiyələnmələri üçün cədvəl şəklində hər cür əyani vasitələri ağaclara asdılar [1, səh. 209].

Kimya tədrisində əyanilikdən istifadə, kimyəvi cisimlərin müəyyən görüntülərinin meydana gəlməsi üçün şərtləri seçməkdir. Belə ki, bütün biliklər deyil, yalnız onların hissi idrakla və müəyyən görüntülərin meydana gəlməsi ilə əlaqəli olan bəzi komponentləri əyanidir. Kimya fənnini tədris edərkən əyanilik prinsipinin tətbiqi ilə şagirdlərdə formalaşan bütün anlayış və təsəvvürlər öyrənilən kimyəvi maddələrin və proseslərin müşahidəsindən yaranan qavrayışlara əsaslanmalıdır.

Əyani kimya təhsili aşağıdakı müddəalara əsaslanır.

- şagirdlərin öyrəndikləri kimyəvi maddələr və reaksiyaların birbaşa qavranılması;
- şagirdlərin müəllimin rəhbərliyi altında obyekt və hadisələrin obrazlı və sxematik təsvirlərini qavraması. Şagirdlər cisim və hadisələrin məcazi və sxematik şəkillərini qavrayarkən təxəyyülün iştirakı ilə onlar haqqında bir fikir formalaşdırırlar;
- Görmə qabiliyyəti kimya tədrisi prosesinin əsas istiqamətlərindən birini əks etdirir və şagirdlərin hiss olunan obyektlərə münasibətini müəyyənləşdirir.

Müxtəlif əyani vəsaitlər təkcə kimya təhsilində deyil, həm də kimya məktəbi otağının tərtibatında da böyük rol oynayır.

Kimya kabinetini dərs, həm də dərsləndirən formalarda kimya dərslərinin təşkili, tədris planına uyğun digər kimya tədbirləri üçün xüsusi avadanlıqla təchiz olunmuş bir sinifdir. Kimya kabinetinə müvafiq sanitariya-gigiyena, erqonomik və məktəb qaydalarından irəli gələn bir sıra tələblər qoyulur. Məktəbin kimya otağında kabinetin didaktik tərkib hissəsi olan kimya fənni daxilində bütün tədris işlərinin aparılmasına imkan verən bütün lazımi tədris avadanlıqları olmalıdır. Kimya kabinetini tikintiyə aid norma və qaydalara və sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verməli, kimya laboratoriyasında işləyərkən təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunması üçün müəllimlər və şagirdlər xüsusi təchiz olunmuş iş yerlərinə sahib olmalıdır. Beləliklə, kimya kabinetinin tərtibatı şagirdlərin təlim prosesində böyük rol oynayır.

Məqsəd sanitariya və gigiyenik tələblərə cavab verən və əyanilik prinsipindən istifadə edərək keyfiyyətli təlim nəticələrinə nail olmaqdan ötrü bir kimya kabinetinin layihəsini hazırlamaq olmalıdır. Bu məqsədlərə əsasən aşağıdakı vəzifələr daxildir:

Material və tədqiqat metodları olaraq pedaqogikadakı tətbiqi inkişaflardan və kimya tədrisinin metodikasından istifadə edilir. Tədqiqat nəzəri (pedaqoji, elmi, metodik və tədris ədəbiyyatının öyrənilməsi və təhlili) və empirik (pedaqoji eksperiment və təcrübə iş) metodlarından istifadə edilməklə aparılır.

Müasir kimya otağında mühazirələrin mövzusu qeyri-üzvi, üzvi, ümumi, analitik, fiziki-kimya, kolloid kimya, elektrokimya, polimer kimyası və s. sahələrində ola bilər. Bu mühazirələrə qonaq qismində alimlərlə yanaşı kimya universitetlərin kimya ixtisaslarında oxuyan I kurs tələbələrini də dəvət etmək olar. Bu da təsadüfi deyil. Çünki

11-ci siniflərlə I kurs tələbələri arasında yaş fərqi və psixofizioloji inkişafı cüzidir, həmçinin bu kurs müddəti ərzində tələbələr universitet həyatına və burada tətbiq olunan təhsil proqramlarına adaptasiya olunurlar. Təlim prosesində müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu cür tədbirlər zamanı təcrübəli müəllimlər artıq yuxarı siniflərdə kimyanın tədrisi prosesində hansı amillərə, cəhətlərə fikir vermək lazım olduğunu müəyyənləşdirəcəklər. Bu da təlim prosesinin inkişafına, şagirdlərinin dünyagörüşünün artmasına, onların tənqidi, məntiqi, yaradıcı təfəkkürlərinin formalaşmasına kömək göstərəcək. Eyni zamanda nəinki müəllimlərin özləri üçün mövzuların tədrisi zamanı hansı cəhətləri qeyd edəcəklərini müəyyənləşdirməyə, həm də gələcək abituriyentlərin I kursa daxil olduqda buradakı təlim prosesinə uyğunlaşmağına müəyyən qədər kömək edəcək.

I kurs tələbələrinin adaptasiyasına təsir edən amillərdən biri pedaqoji blokdur. Bu blokun əsas cəhəti mühitin təşkilidir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər auditoriya ilə orta məktəbin yuxarı siniflərində mühit arasında fərq müəyyən qədər də olsa götürülsə, onda şagird tələbə olduqda onun auditoriyaya adaptasiyası mümkün qədər rahat olacaq və müəllimlər də prosesin həyata keçirilməsi üçün maksimum çalışmalıdır. Bu zaman onlar fənlər üzrə keyfiyyətli nəticələrə malik olmaq üçün iş prosesinə daha tez cəlb olunurlar. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, kabinetinin tərtibatında əyani vəsaitlərin çoxluğu şagirdlərə fənnin məzmununu dərk etməkdə böyük təsir göstərir. Bu həm də şagirdlərin-gələcək tələbələrin estetik tərbiyəsinin inkişafında xüsusi rol oynayır.

Mühazirələr təşkil olunan zaman tədris materialının daha aydın izah olunması məqsədilə kabinetdə mövcud olan əyani vəsaitlərə müraciət olunur. Əyani vəsaitlərdən istifadə dinləyəni yormur, işin bu cür təşkili zamanı dinləmə müddətində yorğunluq yaratmır. Müəyyən mövzular vardır ki, onlara bir neçə fənnin tədrisi zamanı müraciət olunur. Məsələn, "Atomun quruluşu",

“Orbitalların hibridləşməsi”, “Kristallik qəfəslər” kimi mövzular nəinki qeyri-üzvi kimya, həm də ümumi, fiziki, kolloid və üzvi kimyada rast gəlinir. Ona görə də optimal variant seçməklə bu mövzuları tədris etmək daha məqsədəuyğundur. [2, s.2].

“Atomun quruluşu” mövzusu məktəbdə kimya dərslərinin birinci və əsas mövzularındandır. Əgər bu mövzu düzgün tədris olunmasa və ya şagirdlər onu yaxşı mənimsəməsə sonrakı mövzuların mənimsənilməsi çətinlik yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Курочкина О.С., Жукова Н.В., Ляпина О.А. Кабинет химии как средство наглядности // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 6.
2. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=28317>

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ КАБИНЕТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Гулиева Г.Н., Сеидова А.Н.

Ключевые слова: обучение, кабинет химии, лаборатория, лекция, реакция

В настоящее время все большее и большее внимание при оформлении кабинета химии в школе уделяется средствам наглядности, которые могут стимулировать познавательные интересы обучающихся, обеспечивают формирование образов, позволяют достигать более прочного усвоения знаний, способствуют пониманию связи науки с практикой, экономя время педагога.

При организации лекций обращаются и к наглядным пособиям, имеющимся в кабинете, с целью более четкого изложения учебного материала. Использование наглядных пособий не утомляет слушателя, не вызывает утомления в процессе слушания при такой организации работы. Есть определенные темы, к которым обращаются при преподавании нескольких предметов

SUMMARY

ROLE OF MODERN TEACHING CABINETS IN CHEMISTRY EDUCATION

Gulieva G.N., Seyidova A.N.

Key words: teaching, chemistry cabinet, laboratory, lecture, reaction

Currently, more and more attention is paid to the means of visualization in the design of the chemistry classroom in the school. Visual means can stimulate the cognitive interests of students, provide the

formation of images, allow to achieve a more lasting assimilation of knowledge, contribute to the understanding of the connection between science and practice, saving the teacher's time.

When lectures are organized, the visual aids available in the booth are addressed in order to explain the teaching material more clearly. The use of visual aids does not tire the listener, does not cause fatigue during the listening process during such organization of work. There are certain topics that are addressed during the teaching of several subjects

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.10.2021
	Son variant	12.03.2022

UOT 37.013

DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_95

İNFORMASIYA –KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI TƏDRİS MATERIALININ TƏQDİM EDİLMƏSİNİN PEDAQOJİ VASİTƏSİ KİMİ

QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim

quliyevadalet62@gmail.com

Açar sözlər: öyrədici, kompüter, fəaliyyət, texniki, oyun, şagird

Texnologiya dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının proqramın müəyyən mövzularını və bölmələrini öyrənərkən tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu tədris sahəsi, ilk növbədə, şagirdlərin təsərrüfat işləri, qidaların hazırlanması və saxlanması, evdə qulluq, materialların bədii emal üsulları, modelləşdirmə və dərzilik üzrə praktiki vərdişlərinin, bacarıqlarının formalaşmasını və təkmilləşdirilməsini təmin edir. Müvafiq olaraq, dərstdə şagirdlərin praktik fəaliyyətinə daha çox vaxt ayrılmalıdır.

Amma bəzən İKT-dən istifadə zərurətə çevrilir.

Dərstdə, bir qayda olaraq, müəllim və ya şagirdlərin çıxışları kompüter, proyektor və dinamiklərdən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Təqdimat elə qurula bilər ki, dərstdə qoyulan vəzifələri ən yaxşı şəkildə həll etsin.

Təqdimat müəllimə nəinki mühazirə oxumağa, həm də şagirdlərlə söhbət aparmağa, mövzu ilə bağlı suallar verməyə, şagirdləri digər fənlər üzrə əvvəllər əldə etdikləri bilikləri yeniləməyə, fərziyyələr irəli sürməyə məcbur etməyə imkan verir. [1, s. 45].

Media təqdimatları informasiyanın istənilən qavranılması üçün nəzərdə tutulub. Bir slaydda insanların hər bir kateqoriyası (vizual, eşitmə, kinestetik) üçün ən yaddaqalan məlumat ola bilər.

Dərstdə İKT-dən istifadə əyləncə elementini təqdim edir, o, ondan ibarətdir ki, müəllim cisim və hadisələrin xassələrindən istifadə edərək şagirdlərdə təəccüb hissi oyatsın, onların diqqətini kəskinləşdirsin, şagirdlərin emosiyalarına təsir göstərsin.

Əyləncəli material şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, onların intellektual inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Əyləncə elementi şagirdin zehni fəaliyyətini aktivləşdirməyə, onu yeni materialın öyrənilməsinə hazırlamağa, dərstdə əvvəllər öyrənilmiş mövzunu və ya mövzular blokunu təkrarlamağa imkan verir.

Sınıfdə müxtəlif əyləncəli öyrənmə formaları (oyunlar-məşqlər, yarışlar, müsabiqələr, signal kartları, hadisələrin canlı, obrazlı təsviri, nağıl-tapşırıq, səyahət oyunları və s.) fəaliyyətlər üçün müsbət emosional fon yaradır, çətin və hətta keçilməz hesab edilən vəzifələri yerinə yetirir.

Yuxarıda sadalanan təhsilin bütün formaları təqdimatda öz əksini tapmış informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilə bilər: əyləncəli - illüstrativ materialı xüsusi bir şəkildə rəngləyin, biliklərin mənimsənilməsi prosesini daha cəlbedici edin, təcrübələrə qida verin və s.

Dərstdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin əhatə dairəsi çox mobildir. O, ən böyük tətbiqini yeni materialın təqdim edilməsində, tədris materialının möhkəmləndirilməsində və təkrarlanmasında, bacarıqların təkmilləşdirilməsində, şagirdlərin bilik və bacarıqlarında olan əsas boşluqları nəzərə almaqla tapır.[2, s.167]

Oyunun tədris prosesi çərçivəsində istifadəsi yeni bir hadisə deyil. Oyun fəaliyyətin mövzu və sosial məzmununu, münasibətlər sistemlərinin modelləşdirilməsini yenidən yaradır.

Oyun ənənəvi forma və öyrənmə üsullarını tamamilə əvəz etmir; onları rəşional şəkildə tamamlayır, müəyyən bir dərşin və bütün tədris prosesinin məqsəd və vəzifələrinə daha səmərəli nail olmağa imkan verir.

Texnologiya dərslərində öyrədici oyunlar tez-tez istifadə olunur.

Maarifləndirici oyunlar, iştirakçıların məqsədlərinə uyğun olaraq sosial rollarını yerinə yetirdikləri, konfliktli vəziyyətlər də daxil olmaqla, relaksopedik yanaşmaların sintezi və problemli vəziyyətləri imitasiya zənciridir.

Texnologiya dərslərində istifadə olunan tədris oyunlarının növləri:

- təşkilati-fəaliyyət oyunları təhsilin məzmununun problemli vəziyyətlər sistemi formasında yerləşdirilməsi və təhlil prosesində bütün təhsil subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında kollektiv əqli fəaliyyətin təşkilini təmin edir. Onlar dərşin qurulması forması ilə əlaqələndirilə bilər (məsələn, krossvord tərtib etmək və ya iki qrup şagird arasında qarşılıqlı sual vermək və ya praktiki tapşırıqları yerinə yetirmək üçün müsabiqə).[3, s. 89].

- rollu oyunlar tapşırıq və ya problemin olması və onun həllində iştirakçılar arasında rolların bölüşdürülməsi ilə xarakterizə olunur.

Rol oyunu dərşdə şagirdlərin qarşılıqlı asılılığını yaradır və bununla da onların idrak və yaradıcılıq fəaliyyətini aktivləşdirir. Buna aşağıdakı vasitələrlə nail olunur:

1. Qrup üçün ümumi vəzifənin qoyulması, şagirdlərin kollektiv qarşılıqlı fəaliyyətini tələb edən kifayət qədər mürəkkəb vəzifə.

2. Müxtəlif xidmətləri (məsələn, müştərilər və kəsici, kəsici və modelyer, alıcılar və satıcı və s.) təmsil edə bilən rollu situasiyalarda iştirakçıların maraqlarında fərqlərin təmin edilməsi.

3. Qrup üzvlərinin rollarına uyğun olaraq qarşılıqlı fəaliyyətinin müzakirəsi.

4. Dərş zamanı müəllim tərəfindən düzəliş şərtləri, əlavə məlumatlar, müdaxilələr və s.

5. Dərş zamanı və dərşin sonunda şagirdlərin rol funksiyalarının müəllim tərəfindən məcburi qiymətləndirilməsi.

Biznes oyunları real proseslərin və mexanizmlərin simulyasiyasıdır. Bu, hər hansı real fəaliyyətin (peşəkar, sosial, texniki və s.) subyektinin və sosial məzmununun yenidən yaradılması formasıdır [4, s.71].

Modelləşdirmə oyunlarında qrup üzvlərinin maraqlarının müəyyən toqquşmalarının daxil edilməsi arzu edilir. Bu, oyun modelini real proseslərə yaxınlaşdırmağa imkan verir. Oyun zamanı iştirakçılar optimal qərar qəbul etmək üçün bütün məlumatlara malik deyillər, tapşırığı yerinə yetirməyi çətinləşdirən hərəkətlərinə müdaxilə edilir. Real vəziyyəti simulyasiya edən işgüzar oyun üçün hər bir iştirakçını real vəziyyətdə olduğu kimi hərəkət etməyə təşviq etmək vacibdir. Oyunda iştirakçıların hərəkətlərini əlaqələndirmək vacibdir.

- öyrənilən materialın qeyri-adi oyun kontekstinə daxil edilməsi ilə xarakterizə olunan vəziyyətlərin yaradıldığı idrak və didaktik oyunlar. Məsələn, “Kətan lifinin səyahəti”, “Şahzadənin balında” və s. [5, s. 43].

- oyun dizaynı dizayn probleminin həlli və ya texnologiyanın inkişafı ilə bağlı ola bilər. Bu metodu həyata keçirərkən müəllim tapşırığı və onun üçün ilkin şərtləri formalaşdırır. Həll axtarışını məhdudlaşdırıla bilər. Oyun dizaynı üçün, layihə metodundan fərqli olaraq, təlim prosesinə rəqabət vəziyyətinin tətbiqi məcburidir. Şagirdlər kiçik qruplara bölünür, hər biri problemin həllini inkişaf etdirir və təmsil edir. Müəllimin qoyduğu problemin mürəkkəbliyindən asılı olaraq, hazır variantlar eyni dərşdə nəzərdən keçirilə bilər və ya sonrakı dərşlərdə müzakirəyə təqdim edilməlidir. [6, s. 67].

Sınıfdə müxtəlif növ oyunlardan istifadə edərək, bütün təlim prosesini oyuna çevirməmək vacibdir. Bir dərş planlaşdırarkən oyunun hansı öyrənmə məqsədləri üçün istifadə edildiyini aydınlaşdırmaq çox vacibdir.

“Yaxşı təşkil olunmuş öyrənmə mühiti uğurlu nəticənin əldə olunmasından birinci şərtidir.” Qeyd olunan bu fikir zaman və məkanından asılı olmayaraq bütün məqamlarda özünü doğruldur desək yanlışdır. Çünki şagird və tələbə üçün sövqedici, texnoloji alətlərlə zəngin olan dərş mühitinin olması ona öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün geniş imkanlar yaradır. Bu

zaman mühit şagird və tələbənin əqli və fiziki qabiliyyətinin real məhsula çevrilməsində həlledici vasitəyə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кульневич, С.В. Совсем необычный урок / С.В.Кульневич, Т.П.Лакоценина. –Воронеж, – 2013.–123с.
2. Кузнецов, И.Н. Настольная книга преподавателя / И.Н. Кузнецов, –Минск: Современное слово, –2005. –123 с.
3. Колесникова, И. А. Коммуникативная деятельность педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Сластёнина. –М.: Издательский центр «Академия», –2007. –230 с.
4. Махмутов, М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории / М.И.Махмутов, –М., –2007, –212 с.
5. Мухина, Т.Г. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие / Т.Г. Мухина. –Новгород: ННГАСУ, –2013. – 97 с.
6. Муродходжаева, Н.С. Игра в образовательной среде педагогического вуза: теоретико-методологический аспект [Электронный ресурс] / Наталья Сергеевна Муродходжаева. – М.: Инфра М, –2015. –11 с.

РЕЗЮМЕ

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО ПОДАЧИ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА

Кулиев А.Ф

Ключевые слова: учитель, компьютер, деятельность, техническое, игра, ученик.

Одной из основных задач в области технологий является повышение качества воспитательной работы и модернизация трудоспособности студентов. Принятые решения о школе в основном обновили содержание образования за последние годы, и была проделана большая работа по решению проблемы и достигнуты положительные результаты. Преподаватели передовых технологий не только обучают основам работы с компьютерами на уроках технологии, но также формируют навыки и привычки, применяя теоретические знания, полученные в классе, на практике. Это позволяет бороться с запоминанием на уроках технологии. Каждый школьник или студент использует компьютер на уроке визуально, собирая информацию для будущей деятельности.

SUMMARY

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AS A PEDAGOGICAL MEANS OF PRESENTING EDUCATIONAL MATERIAL

Guliyev A.F

Keywords: teacher, computer, activity, technical, game, student

One of the main tasks in the field of technology is to improve the quality of educational work and modernize the ability of students to work. The decisions made about the school have mainly updated the content of education in recent years, and a lot of work has been done to solve the problem and positive results have been achieved. Advanced technology teachers not only teach the basics of computers in technology classes, but also build skills and habits by applying the theoretical knowledge they learn in class to practice. This allows you to fight against memorization in technology classes. Each pupil or student uses a computer in the classroom visually, collecting information for future activities.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.04.2022
	Son variant	02.06.2022

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Xalıqov F.R., Cəfərova N.B.* Ünsiyyətin müasir problemləri 4
2. *Aliyeva G.B.* Müxtəlif sistemli dillərdə kvantitativliyin sintetizmi və analitizmi məsələsinə dair 10
3. *Vəliyeva S.X.* Bədii əsərlərin dilində etnoqrafizmlərin rolu 15
4. *Ağayeva T.S.* Etnokulturoloji konsept çərçivəsində ünsiyyət 20

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Hüseynova A.H.* Bədii nəsrə adət, ənənə və toponimlər (Məmməd Səid Ordubadının “Dumanlı Təbriz” romanı əsasında) 24
6. *Vəliyeva İ.X.* Mövlud Süleymanlinin “Köç” romanında etnomədəni dəyərlər 29
7. *Qurbanova R.O.* H. Zərdabının müsəlman müəllimlərinin qurultayının təşkilatçısı kimi fəaliyyəti 33

Tarix

8. *Qocatürk N.* Heydər Əliyev müasir azərbaycançılıq ideologiyasının qurucusu kimi 36
9. *Cəfərova L.A.* “Qlobal səhiyyə diplomatiyası” beynəlxalq münasibətlərin müasir istiqamətin nümunəsi kimi 42
10. *Qasımova A.E.* Azərbaycan mədəniyyətinin hamisi Mehriban Əliyevanın YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri kimi fəaliyyəti 47

İqtisadiyyat

11. *Pənahəliyeva M.Ö.* Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu və onların təsnifatı 53
12. *Yəhyayeva A.Y.* Sosial investisiyaların makro- və mikro səviyyələrdə rolunun qiymətləndirilməsi 59
13. *Hüseynov Q.S., Hüseynzadə G.G.* Natural monopolies in the context of modern economic relations. 64
14. *Рустамова Г.Р.* Основные особенности маркетинга промышленных отраслей 69
15. *Кочарли Х.Р., Сеидова С.Р.* Направления ускорения инновационной деятельности в аграрном секторе 74
16. *Алиева Ш.И.* Нынешнее состояние и направления развития виноградарства (на примере Шеки-Закатальского района) 78
17. *Eminova A.E.* Sustainability of an enterprise and its economic, social and environmental aspects 82

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Hüseynov Z.Q., Əfəndi S.N.* Riyaziyyat təlimi prosesində məntiqi təfəkkürün və fəza təsəvvürünün formalaşmasında qurma məsələsi həllinin rolu 87
19. *Quliyeva G.N., Seyidova Ə.N.* Kimya təlimində müasir tədris kabinetlərinin rolu 91
20. *Quliyev Ə.F.* İnformasiya –kommunikasiya texnologiyaları tədris materialının təqdim edilməsinin pedaqoji vasitəsi kimi 95

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 29.09.2022-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 115. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

